

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΤΟΣ Δ'. ΤΕΥΧΗ 1-4

ΤΕΥΧΟΣ 1.

1) ΜΕΛΕΤΑΙ

	<i>Σελίς</i>
All. Foggi.—'Η φιλοσοφία τοῦ δικαίου τοῦ Benedetto Croce	1
Θεμ. Τσάτσου. —Τὰ σύγχρονα πνευματικά ρεύματα εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δημοσίου δικαίου	23
Ι. Κακριδῆ. —'Ο Ποιητῆς καὶ ἡ μυθικὴ παράδοση	49
Κωνστ. Τσάτσου. —Τὸ ἔργον τοῦ Giorgio del Vecchio	79

2) ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Θεοφ. Βορέα. —'Ακαδημεικὰ. Α' Λογική, ὑπὸ Ι. Θεοδωρακοπούλου	91
L. Levy — Bruhl.— Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures, ὑπὸ Μ. Τ.	108
'Ιστορία τῆς φιλοσοφίας ἐν Γερμανίᾳ κατὰ τὸ 1930 καὶ 1931	124
'Ιστορία τῆς φιλοσοφίας ἐν Ἰταλίᾳ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους	126
Βιβλιογραφία	127

ΤΕΥΧΟΣ 2.

1) ΜΕΛΕΤΑΙ

Ι. Θεοδωρακοπούλου. —Τὸ πρόβλημα τῆς φιλοσοφίας τῆς 'Ιστορίας	129
ΙΙ. Κανελλοπούλου. —'Ιστορία καὶ πρόοδος	151
Κωνστ. Τσάτσου. —Τὸ ἔργον τοῦ Giorgio del Vecchio	198
Β. Ἀντωνιάδου. —'Ιουστίνου τοῦ φιλοσόφου καὶ μάρτυρος Ἀνθρωπολογία	207

2) ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

E. Meyerson.—Du cheminement de la pensée	227
Daniel Rosa.—L' Ologénèse	235
H. Kelsen.—La justice platonicienne	239
Βιβλιογραφία	247

ΤΕΥΧΟΣ 3.

1) ΜΕΛΕΤΑΙ

Σελίς

<i>Ραφαήλ Δήμου.</i> —Ἡ ἰδέα τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ κατὰ τὸν Σπινόζα	249
<i>Π. Κανελλοπούλου.</i> —Τὸ γλωσσικὸν ζήτημα καὶ αἱ ἐν Ἑλλάδι πνευματικαὶ κατευθύνσεις	265
<i>Τοῦ ἰδίου.</i> —Τὸ σύστημα τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Leopold von Wiese	277
<i>Β. Ἀντωνιάδου.</i> —Ἰουστίνου τοῦ φιλοσόφου καὶ μάρτυρος Ἀνθρωπολογία	289
<i>Ν. Ἐμπειρίκου.</i> —Ἡ σύγχρονη φυσικὴ καὶ ἡ θεωρία τῆς γνώσεως	313

2) ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

<i>Λέον Βρυνσχίεγ.</i> —De la connaissance de soi, ὑπὸ Μ. Τ. Max Weber.—Ἡ ἐπιστήμη ὡς ἐπάγγελμα, ὑπὸ Π. Κανελλοπούλου	336
Βιβλιογραφία	349

ΤΕΥΧΟΣ 4.

1) ΜΕΛΕΤΑΙ

Σελίς

<i>Ι. Θεοδωρακοπούλου.</i> —Τὰ ἑβδομήντα χρόνια τοῦ Rickert	353
<i>Θ. Τσάτσου.</i> —Ὁ Η. Rickert ὡς διδάσκαλος	358
<i>Κ. Τσάτσου.</i> —Ὁ Rickert καὶ ἡ Αἰδελβεργιανὴ παράδοση	361
<i>Π. Κανελλοπούλου.</i> —Max Weber καὶ Heinrich Rickert	365
» —Ἡ Κοινωνιολογία καὶ οἱ ἐπὶ τὴν γένεσιν καὶ διαμόρφωσιν τῆς ἐπιδράσαντες πολιτικοὶ παράγοντες	371
<i>Κ. Τσάτσου.</i> —Ἡ ἀποστολὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου ἐν τῷ συγχρόνῳ πολιτισμῷ	387
<i>Ε. Δεμπέση.</i> —Γένεσις καὶ τύπος τοῦ τραγικοῦ	422

2) ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Heinrich Rickert. — Θέσεις τοῦ συστήματος τῆς φιλοσοφίας	435
<i>Σ. Ε. Παπαδάκη.</i> —Ἡ μετὰ Δάρβιν εξέλιξις τῆς θεωρίας τῆς ἐξελέξεως	440
<i>Θ. Φ. Παπακωνσταντίνου.</i> —Ἐισαγωγὴ στὴ διαλεκτικὴ, ὑπὸ Π. Κανελλοπούλου	449
<i>Τηλεμάχου Κουρμούλη.</i> —Αἱ παραισθήσεις τῆς Λογοκρατίας, ὑπὸ Ι. Θεοδωρακοπούλου	465
Βιβλιογραφία	486

ΤΡΙΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ "ΑΡΧΕΙΟΥ",

Τρία χρόνια καὶ περισσότερο πέρασαν ἀπὸ τὴ μέρα ποὺ κυκλοφόρησε τὸ πρῶτο τεῦχος τοῦ «Ἀρχείου Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν». Σκοπὸς του ἦτανε νὰ φέρῃ σὲ ἐπαφὴ ἡμερικὸς ἀνθρώπους, καὶ μάλιστα νέους, μὲ ὠρισμένες βασικὰς φιλοσοφικὰς ἔννοιαι, ἐκεῖνες ποὺ θεμελιώνουν τὰ ἰδεοκρατικὰ συστήματα.

Ἀπὸ τὴν ἀρχὴν βρέθηκε τὸ «Ἀρχεῖο» ἀντιμέτωπο σὲ δύο ἀντίθετες τάσεις.

Ὅσοι διαδίδανε καὶ διδάσκανε στὴν Ἑλλάδα τὴ φιλοσοφία ἢ κρατούσανε τὰ ἑξωτερικὰ σύμβολα τῆς ἰδεοκρατίας, χωρὶς τὴν ἑσωτερικὴν τῆς σύστασιν καὶ τὴν λογικὴν τῆς θεμελίωσιν, καθιστῶντας τὴν μ' αὐτὸν τὸν τρόπο στεγνὴν, ἀστήρικτην καὶ μισητὴν ἢ ἦταν ἀρπαγμένοι ἀπὸ τὰ δόγματα τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, ποὺ μὲ τὴν φαινομενικὴν ἀπλότητα καὶ τὴν ὁμοφωνία του μὲ τίς καθημερινὰς ἐπιθυμίας καὶ ἀντιλήψεις, εἶχε κ' ὅ-ας γίνετο ἡ εὐκολώτερον τροφὴ τῶν νέων, ὅσους ἡ στεγνότης καὶ κενότης τῆς ψευδοἰδεοκρατίας εἶχε κάνει ἐχθροὺς τῆς ἀληθινῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως. Οἱ ψευδοἰδεοκράτες τοῦ τύπου μας, ποὺ ἐλάχιστα βγῆκαν ἀπὸ τὴν λεξικογραφία, τὴν ἱστοριογραφία καὶ τὴν καθαρὴν τυπολογία, θέματα ἀπολύτως σεβαστὰ διὰ τὸν δὲν προσβάλλοντα μὲ φιλοσοφικὰς ἀξιώσεις, εἶναι ὅλοι καθαρὸι ψυχολογιαστὲς καὶ γ' αὐτὸ αἰσθησιοκράτες, ὅπως καὶ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ. Τοὺς χωρίζει ὅμως ἡ ἀκόλουθη διαφορὰ. Οἱ ψευδοἰδεοκράτες δὲν ἄσκησαν, οὔτε μπορεῖ ν' ἀσκήσουν, ἐπίδρασιν σὲ ψυχὰς νέας, κατέχουν ὅμως τὰ ἐπίσημα φιλοσοφικὰ βήματα καὶ ἐπιδρῶντε, χωρὶς νὰ τὸ θέλουν, ἀρνητικὰ, ἀπομακρύνοντας τοὺς νέους ἀπὸ τὴν φιλοσοφίαν καὶ σπρώχνοντας τοὺς ἀθέλητα πρὸς τὴν ζωντανότερον καὶ καθαρώτερον θεωρίαν τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μερὴ οἱ ὕλιστὲς τῆς ἱστορίας, οἱ περισσότεροι μακρὰ ἀπὸ τὰ ἐπίσημα βήματα, γὰρ νὰ προσελκύσουν τοὺς νέους ποὺ οἱ ψευδοἰδεοκράτες ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὴν φιλοσοφίαν, κατέβασαν τὴν σκέψιν στὸ χαμηλότερον δημοσιογραφικὸν καὶ προπαγανδιστικὸν ἰεπίπεδο, δίνοντας στὴ συζήτησιν τίς περισσότερες δυστυχῶς φορὰς λιβελλογρα-

φρικό τόνο. Καί τὸ λέμε αὐτό, γιατί πιστεύουμε πῶς εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ ὀλισθίτης τῆς ἱστορίας πού νὰ μπορῇ νὰ σταθῇ σὲ πολὺ ψηλὸ ἠθικὸ καὶ φιλοσοφικὸ ἐπίπεδο.

Ἔτσι εἶχε ἀμέσως τὸ «Ἀρχεῖο» νὰ πολεμήσῃ καὶ πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ πρὸς τὰ ἀριστερά. Ἀπέναντι στοὺς δύο αὐτοὺς ἀντιπαίλους θέλησεν ν' ἀντιτάξῃ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς του μιὰ καθαρὰ ἀντικειμενικὴ ἐργασία, δηλαδή νὰ θέσῃ καὶ ν' ἀναπτύξῃ, ἀπὸ διάφορες πλευρῆς, στασιακὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα καὶ ἔτσι νὰ ὁπλίσῃ τὸν ἀναγνώστη γιὰ μιὰ σοβαρὴ ἀντιμετώπιση καὶ τῆς ψευδοϊδεοκρατίας καὶ τοῦ ἱστορικοῦ ὀλισμοῦ. Ἄν ἐξαρέσει κανεὶς δύο ἀπαντήσεις, τίς ὁπαῖες, ἴσως ἀπὸ μιὰ πρῶξι πού ἦταν οὐσιαστικὰ πρόκληση, ἀναγκάσθηκε νὰ δώσῃ τὸ «Ἀρχεῖο», σὲ ὅλο αὐτὸν τὸν καθρὸ ἀποφεύγοντας, ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ φορὰ, ὅπου εἶχε ἠθικὸ καὶ ἐπεὶγον καθῆκον νὰ μιλήσῃ, τίς συνηθισμένες στὸν τόπον μας ἐπικριτικῆς καὶ ἐπιπόλαιες βιβλιογραφίαι καὶ τίς παντὸς εἶδους ἀρνήσεις καὶ ἐπιθέσεις, ἀφιερῶθηκε σὲ ἐργασία πέρα καὶ πέρα θετικῆ.

Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἐδαπανήθηκε σὲ προβλήματα, μὲ τὰ ὁποῖα κατὰ κανόνα ποτὲ ὡς τώρα δὲν εἶχαν ἀσχοληθῆ ὅσοι εἴτε εἶχαν ἐπίσημα τὸν τίτλον τοῦ φιλοσόφου εἴτε θεωροῦνταν στὴν ἀγορὰ φιλόσοφοι. Ἄν ὑπάρχει καμμιά ἀμφισβολία πῶς τὰ προβλήματα αὐτὰ ἦταν σὲ καμπόσους γνωστά. Γιὰ τὴν ὑπεύθυνη ὅμως ἀνάπτυξή των κανεὶς δὲν εἶχε τὸ θάρρος νὰ συγχρονισθῇ μὲ τίς λογικὰς προλήψεις πού κυκλοφοροῦν στὴν ἀμορφὴ ἀκόμα πνευματικὴ μας ζωὴ. Καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή τὸ διαπιστώσαμε.

Ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες ἐξαρέσεις καὶ οἱ καλλίτεροι πνευματικοὶ ἐργάται τοῦ τόπου μας, πρόσωπα σεβαστά, ἀντιμετώπισαν τὸ «Ἀρχεῖο» μὲ πολλὰς ἐπιφυλάξεις, γιὰ νὰ μὴν ποῦμε μὲ πολλὰς ἀντιρρήσεις. Καὶ τοὺς καλλιτέρους τούτους τοὺς τρώμαξε ἡ δυσκολία γιὰ τὴν κατανόηση τέτοιων προβλημάτων καὶ ἡ ἀλύγιστη λογικὴ προσοχὴ χωρὶς συμβιβασμοὺς μὲ τίς ἀξιώσεις τοῦ κοινοῦ μυαλοῦ. Πρέπει νὰ ὁμολογηθῆ ὅμως ὅτι, ἴσως ἀπὸ τὴν ἐργασία αὐτὴν τῶν τριῶν ἐτῶν, πολλοὶ καὶ μάλιστα ἐκεῖνοι στὴ γνώμη τῶν ὁποίων τὸ «Ἀρχεῖο» ἔδινε μεγάλη σημασία, ἀρχισαν νὰ ἐξοικειώνονται μὲ τίς φιλοσοφικὰς ἔννοιαι καὶ νὰ ἀναγνωρίζουν ὅτι εἶναι ἀπαραίτητες γιὰ τὴν πνευματικὴν ζωὴ, ἐνῶ στὴν ἀρχὴν ὑποπεύονταν πῶς ἦταν ἀθάλαρες καὶ ἀσυνάρτητες ἔννοιαι, πού δὲν ἀνταποκρίνονταν τάχα σ' ἕνα οὐσιαστικὸ ἐπιστημονικὸ περιεχόμενο.

Ἡ δυσπιστία αὐτὴ ἔχει τὴ ρίζα της στὸ γεγονὸς ὅτι οὔτε στὰ Πανεπιστήμια οὔτε ἔξω ἀπ' αὐτὰ εἶχε γίνει σοβαρὸς λόγος γιὰ τὰ θεμελιωδέστερα προβλήματα τῆς φιλοσοφίας. Ἔτσι ἡ ἔννοια τῆς ἀξίας, πού ἔδω καὶ ἕνα περίπου αἰῶνα ἀποτελεῖ τὸν θεμελιωτικὸ λόγον τῆς ἱστορικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς, ἦταν ἀγνωστὴ ὡς καὶ αὐτὸ φιλοσοφικὴ ἔννοια. Σ' αὐτὴ τὴν ἄγνοια ὑφείλεται τὸ γεγονὸς ὅτι πολλαπλὰς προσπαθίαι τοῦ ἱστορικοῦ ὀλισμοῦ νὰ ἐξηγηθῶσιν τὴν νέα

ἑλληνικὴ ἱστορία ἔμειναν ἀναπάντητες ἀπὸ ἐκείνους πού εἶχαν τὴν ἠθικὴ ὑποχρέωση νὰ ὑποστηρίξουν τὴν ἀπλουσιότητα ἐκείνη ἔννοια τῆς ἀξίας πού ἐγκλείουν ὅλα τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, καὶ ἀπὸ τὴν ὁποίαν ὅλες αὐτὲς οἱ ὀλιστικὰς ἐξηγήσεις ἀνατρέπονται. Ἀλλὰ γιὰ νὰ ναι κανεὶς σὲ θέσῃ νὰ καταλάβῃ τὴν ἔννοια τῆς ἀξίας, πρέπει νὰ μπορῇ νὰ χωρίσῃ μέσα σὲ μιὰ πρῶξι τὴν ἐνέργεια ἀπὸ τὸ νόημά της, καὶ ἔτσι νὰ προχωρήσῃ, χωρίζοντας τὴν ψυχολογικὴ γένεση τῆς συνείδησης ἀπὸ τὰ οὐσιαστικὰ της περιεχόμενα. Γιατὶ ἄλλο πρόβλημα εἶναι τὸ πῶς χρονικὰ δημιουργεῖται σιγὰ σιγὰ ἡ συνείδηση καὶ ἄλλο τὸ νόημα πού ἔχουν οἱ πράξεις της. Ὅσοι δὲν καταλαβαίνουν τὴν διάκριση αὐτὴν ἀνακατεύουν τὴν ψυχολογία καὶ τὴν λογικὴ καὶ προετοιμαζοῦν τὸ ἀνακάτωμα τῆς φύσης καὶ τῆς ἱστορίας. Πρέπει νὰ κατανοηθῇ κάτι βασικόν: ὅτι δηλαδή τὸ ἔδαφος τοῦ ἱστορικοῦ ὀλισμοῦ, πού δημιουργεῖται μὲ τὴν μεταφορὰ τῶν μεθόδων τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν στὴν ἱστορία, τὸ εἶχε προλεῖπει ὁ ψυχολογισμὸς, δηλαδή ἡ σύγχυση τῆς ψυχικῆς ἐνέργειας μὲ τὸ ψυχικὸ περιεχόμενο, ἡ συνταύτιση τοῦ ψυχολογικοῦ καὶ τοῦ λογικοῦ συνειδότης. Στὸ κεφάλαιο αὐτὸ οἱ συνεργάται τοῦ «Ἀρχείου» ἐδαπάνησαν ἕνα μεγάλο ποσὸν ἐργασίας.

Ἡ διάκριση αὐτὴ πού ἀνακύπτει αὐτόματα ἀπὸ τὴ φύση τῶν πραγμάτων, πού ἀντιτίθεται ριζικὰ στὸν ψυχολογισμὸ καὶ ὅταν ἀκόμα κρύβεται κάτω ἀπὸ μίαν ἰδεοκρατικὴ λεοντὴ καὶ πού μόνο αὐτὴ ξεσκαπάζει τὴν λογικὴ γύμνια τοῦ ἱστορικοῦ ὀλισμοῦ, τὴ διάκριση αὐτὴ μὲ ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια προστάθηκε νὰ καταστήσῃ φανερὴ τὸ «Ἀρχεῖο». Τὰ προβλήματα αὐτὰ δὲν εἶναι καινούργια· ἀντικρύσθηκαν μὲ πάθος κάθε φορὰ πού μέσα στὴν ἱστορία ὑπῆρξε πραγματικὴ φιλοσοφία. Γεννήθηκαν στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, κυριώτατα μὲ τὸν Πλάτωνα καὶ ἴσως ἔξαναφανερῶθηκαν μεμονωμένα στὸ ἔργο τοῦ Ἀβγουστίνου. Ἐγέννησαν κοινὴ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων τῆς Ἀναγέννησης καὶ ἀποκρυστάλλωθηκαν στὴ γερμανικὴ ἰδεοκρατία. Ἡ σύγχρονη γερμανικὴ φιλοσοφία, πού ἔχει γιὰ λαμπρότερος ἐκπρόσωπος της τοὺς Cohen, Natorp, Husserl καὶ Rickert εἶναι ἀπλῆ συνέχεια τῆς μεγάλης αὐτῆς παράδοσης. Εἶναι ἐπομένως φυσικὸ ὅτι τὸ «Ἀρχεῖο» συνέδεσε τὴ ζωὴ του μὲ τὰ ὄνόματα καὶ τὸ ἔργο των. Εἶναι ἀξιοσημεῖστο ὅτι ἐνῶ ὡς πρὸ δύο ἐτῶν οἱ μὲν παλαιότεροι περιορίζονταν στὴν ἐκλαίκευση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Wundt, καὶ οἱ νεώτεροι εἶχαν ὡς φιλοσοφικὸ ἀπαντὸν μερικὰ ψυχολογικὰ πορίσματα τοῦ Freud, πού θὰ μείνῃ στὴν ἱστορία τοῦ πνεύματος μόνον ἕνας μεγάλος ἐργάτης εἰδικῆς ἐπιστήμης καὶ ὄχι σὺν φιλόσοφος, τώρα ὅμως καὶ παλαιότεροι καὶ νεώτεροι ἀναγκάσθηκαν νὰ εὐφύνουν τοὐλάχιστον τὸν κύκλον τῶν γνώσεών των, καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι καὶ οἱ ψευδοϊδεοκράτες καὶ ὀλιστῆς ἀπὸ τίς ἴδιαι ἀπάνω κάτω ἀπόψεις ξαφνικὰ βάλθηκαν νὰ ἐξηγηθῶσιν καὶ νὰ πολεμοῦν τὸ ἔργο τῶν συγχρόνων γερμανῶν ἰδεοκρατῶν καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Rickert, ἔργο πού ὡς τώρα διόλου δὲν τοὺς εἶχε ἀπασχολήσει. Καὶ εἶναι φυσικὴ ἡ συμμαχία αὐτὴ γιὰ τὴν ψευδοϊδεο-

κράτες ψυχολόγοι και ύλιστές ξεκινᾶνε ἀπὸ τὴν ἴδιαν ἀρχή, ἀπὸ τὴν αἴσθησι.

Τὴν ἰδεοκρατικὴ παράδοσι παρακολούθησε τὸ «Ἀρχεῖο» καὶ στὴν Ἰταλία ὅπου ἡ ἐξέλιξι τῆς τὰ τελευταῖα χρόνια ὑπῆρξε ἡ πιὸ γόνιμη μετὰ τὴ Γερμανία. Εἶναι μάλιστα ἀξιοθαύμαστο καὶ ἐνθαρρυντικὸ γιὰ μᾶς, ὅτι ἕνας νέος λαὸς ἀπορρόφησε καὶ ἀφομοίωσε τόσο γρήγορα ἕνα φιλοσοφικὸ ἔργο αἰώνων. Εἶναι καὶ αὐτὸ μία πρόσθετη ἀπόδειξι, ὅτι ἡ ἰδεοκρατία, ὅσο καὶ ἂν πῆρε στοὺς τελευταίους καιροὺς μιὰ γερμανικὴ ἀπόχρωσι, στὸ βάθος ὅμως δὲν εἶναι οὔτε τῆς Γερμανίας, οὔτε τῆς Ἰταλίας θρέμμα, ἀλλὰ καρπὸς τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ ἔχει τὴ ρίζα του στὸν ἀρχαῖο κλασσικὸ κόσμο.

Ἀλλὰ καὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου καὶ τῆς κοινωνιολογίας τὰ θεμελιωδέστερα προβλήματα πλατεῖα μελετήθηκαν στὸ «Ἀρχεῖο», καὶ μπόρεσε νὰ ἐπικοινωνήσῃ μὲ τὶς πιὸ σημαντικὰς ἀπὸ τὶς σύγχρονες θεωρίες γιὰ τὸ δίκαιο, τὴν πολιτεία καὶ τὴν κοινωνία τὸ ἑλληνικὸ κοινὸ ποὺ ζοῦσε μὲ τὴν πλάνη πὸς τ' αὐτὰ τὰ πεδία βασιλεύει στὴ συγχρονισμένη ἐπιστήμη μονάχα ὁ ὕλισμός ἢ ὁ θετικισμός.

Μὲ ὅλη αὐτὴ τὴν ἐργασία, πρέπει νὰ ὁμολογηθῇ ὅτι τὸ «Ἀρχεῖο» δὲν ἐπέτυχε ἀκόμα τὸ σκοπὸ του. Αἰτία κυριώτερη ταύτου δὲν εἶναι μονάχα τὰ ἐμπόδια ποὺ ἔβαλαν ἄλλοι ἀπ' ἔξω καὶ ποὺ μοιραία συναντοῦσε τὸ «Ἀρχεῖο» σὲ κάθε βῆμα. Τὰ μεγαλειότερα ἐμπόδια ἦτανε μέσα μας. Ἐπρεπε πρώτιστα πρώτιστα νὰ ξεχάσωμε τὰ σύμβολα καὶ τὰ πλαίσια μέσα στὰ ὁποῖα μορφωθῆκαμε φιλοσοφικά. Ἐπειτα ἔπρεπε νὰ λησμονήσωμε τὴν εὐχέρεια ποὺ ἔχει ἡ φιλοσοφικὴ ὁμιλία σ' ἕνα τόπο φιλοσοφικὰ προηγμένο. Ἐπρεπε νὰ θυσιάσωμε τὴν τέχνη ποὺ παρέχει ἡ καθ' αὐτὸ φιλοσοφικὴ ἐπικοινωνία καὶ ἐρευνα καὶ νὰ ἐπιμείνωμε ὄχι στὴν ἀνάπτυξι τῶν συνθετότερων προβλημάτων ποὺ βασανίζουν αὐτὸν τὸν καιρὸ τὴν δική μας ἀτομικὴ συνείδησι, ἀλλὰ στὴν ὑπομονητικὴν ἀνάλυσι τῶν στοιχείων τῆς φιλοσοφίας. Ὅτι αὐτὴ ἡ ὑποταγὴ σὲ αἰτήματα διδακτικῆς σκοπιμότητος, εἶναι εὐκολώτερη σὲ κείνους ποὺ δὲν βασανίζονται μὲ καθ' αὐτὸ πνευματικὰ προβλήματα, καταφαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιτυχία τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ στὴν Ἰλλάδα.

Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ κατηγορήσῃ ἀκόμα τὸ «Ἀρχεῖο» γιὰ τὴν περιήρανη ἀπομόνωσίν του ἀπὸ τὰ προβλήματα τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς, ὅπως τὸ πρόβλημα τῆς ἱστορικῆς μας συνείδησης, τὸ πρόβλημα τῆς κοινωνικῆς μας ζωῆς, τὸ πρόβλημα τῆς ἑλληνικῆς τέχνης. Αὐτὴ ἡ ἀπομόνωσι ἦταν ἕνα ἐνσυνείδητο γεγονός. Εἴχαμε καὶ ἔχομε τὴν πεποίθησι ὅτι χωρὶς τὴν ἀφομοίωσι τῶν βασικῶν φιλοσοφικῶν ἐννοιῶν εἶναι ἀδύνατο νὰ προχωρήσῃ κανεὶς καὶ στὴν φιλοσοφικὴ ἐρμηνεία τῆς δικῆς μας ζωῆς. Ἀλλοιῶς θὰ πέφταμε στὸν φιλοσοφικὸ καὶ κοινωνιολογικὸ ἐρασιτεχνισμό ποὺ μαστίζει τὸν τόπο μας καὶ ποὺ ἔχει δυσφημίσει καὶ τὴν φιλοσοφία καὶ τὴν κοινωνιολογία. Ἡ χειρότερη μορφή τοῦ ἐρασιτεχνισμοῦ αὐτοῦ εἶναι ἡ μανία τῆς ἀρνητικῆς κριτι-

κῆς καὶ εἰδικώτερα τῆς βιβλιοκρισίας, ποὺ κατὰ κανόνα δὲν ξεκινᾶει ἀπὸ συστηματικὰ θεμελιωμένες καὶ ἠθικὰ ὀρμισμένες πνευματικὰς ἀρχές. Βεβαίως θὰ ἀπογοητεύθηκαν πολλοὶ ποὺ περίμεναν ἀπὸ τὸ «Ἀρχεῖο» νὰ τοὺς προσφέρῃ τὴν ἡδονὴ ποὺ χαρίζουν οἱ εὐκολοδιάβαστες αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἐπικρίσεις καὶ ἀντεγκλήσεις. Πῶς ἀντιλαμβάνεται τὸ «Ἀρχεῖο» τὴν ἀληθινὴ κριτικὴ, αὐτὸ καταφαίνεται ἀπὸ δύο κριτικὰς ποὺ μέσα στὰ τρία χρόνια δημοσίεψε. Ἡ πρόθεσι τοῦ «Ἀρχεῖου» ἦταν πρώτιστα νὰ δημιουργήσῃ τὸν ἀπαραίτητο πνευματικὸ χῶρο γιὰ νὰ μπορῇ δικαιοματικὰ ὕστερα νὰ κρίνῃ τὰ ἔργα τῶν ἄλλων.

Μεγάλου ἐσωτερικὸ ἐμπόδιο στάθηκε καὶ ἡ γλῶσσα. Ὅσοι ἔχουν στενώτερα συνδεθῇ μὲ τὸ «Ἀρχεῖο» κατηγορήθηκαν ὅτι εἶναι ἀντιδραστικοὶ καὶ καθαρευουσιάνοι. Ἐκεῖνοι ποὺ φρόντισαν νὰ τοὺς κατηγορήσουν ξαίρουν πολὺ καλὰ ποιὰ εἶναι ἡ γνώμη τους σ' αὐτὸ τὸ θέμα.

Ὅσο γιὰ τὸ «Ἀρχεῖο» γράφεται ἀπὸ ἕνα εὐρὸν κύκλο συνεργατῶν ποὺ ἔχουν ὅλοι δικαιοματικὰ θέσι στὸ μόνο φιλοσοφικὸ βῆμα τοῦ τόπου μας καὶ ὁ καθένας ἀπ' αὐτοὺς ἔχει τὶς γλωσσικὰς του πεποιθήσεις.

Αὐτὰ πράγματα μονάχα πρέπει νὰ μὴ λησμονηθοῦν. Τὸ πρῶτο εἶναι ἡ πρόθεσι τοῦ «Ἀρχεῖου». Τὸ «Ἀρχεῖο» γράφηκε στὴν καθαρεύουσα γιὰτὶ μοναδικὸς του σκοπὸς ἦταν νὰ εἰσαγάγῃ ἐννοιας φιλοσοφικὰς καὶ κατ' ἀνάγκην ἔπρεπε νὰ στραφῇ στὸ ἐπιστημονικὸ κοινὸν ποὺ διαβάζει μόνο καθαρεύουσα. Θέτοντας βασικά φιλοσοφικὰ προβλήματα καὶ δίνοντας μ' αὐτὰ κάποια ἴσως καινούργια πνευματικὸ περιεχόμενον στὴ ζωὴ μας, τὸ «Ἀρχεῖο» συνέβαλε περισσότερο στὴν ἰδέα τῆς πνευματικῆς ἀνανέωσις τοῦ λαοῦ παρὰ ἂν, σὰν πολλοὺς ἄλλους, ἔδινε γλωσσικὸς δημοτικιστικὸς τύπος καὶ δὲν ἔδινε πνευματικὸ δημοτικιστικὸ περιεχόμενον.

Τὸ δεύτερον ζήτημα ποὺ πρέπει νὰ ξεκαθαρισθῇ εἶναι ἡ σχέση τῆς ἀληθινῆς πνευματικῆς ζωῆς μὲ τὸ γλωσσικὸν τύπο. Τὸ «Ἀρχεῖο» ἀντιμάχεται φανατικὰ τὴν πρόληψι, τὴν συχνὰ ἀνομολόγητη ὅτι ὅποιος εἶναι δημοτικιστῆς εἶναι καὶ πνευματικὸς ἀνθρώπος καὶ ὅτι ὅποιος εἶναι καθαρευουσιάνος δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι πνευματικὸς ἀνθρώπος.

Ἄν τὸ «Ἀρχεῖο» ἦτανε ὄργανο καιροσκόπων θὰ μπορούσε ἀνεξέταστα, ὑπερπηδῶντας ἐπιπόλαια τὶς μεγάλες δυσχέρειες, νὰ προσκολληθῇ στὴν ἀντίληψι ποὺ γιὰ μοναδικὸ κριτήριό της δὲν πῆρε τὴν ἀληθινὴ παιδεία, τὴν βαθύτερη ἐπαφὴ μὲ τὴ συνείδησι τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ τὰ ἔξωτερικὰ μόνο γνωρίσματα τῆς ἰδέας τοῦ δημοτικισμοῦ, ποὺ τῆς ἀρκοῦσαν γιὰ νὰ κρίνῃ ἂν ἕνας ἀνθρώπος εἶναι πνευματικὸς ἢ ὄχι.

Ὅσοι δὲν πιστεύουν στὴ δυνατότητα ἑνὸς νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ δὲν εἶναι ἀληθινοὶ δημοτικιστῆς. Ὅσοι τὸν δημοτικισμό τὸν κάνουν ὄργανο τῆς πολιτικῆς προπραγάνδας τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ ἢ μεταχειρίζονται τὸν δημοτικισμό γιὰ νὰ σβύσουν τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ καὶ γενικὰ τὴν ἱστορικὴ μας παράδοσι δὲν εἶναι ἀληθινοὶ δημοτικιστῆς. Ὅσοι θυσιάζουν ἢ σμικραίνουν ἢ παραμορφώνουν βαθύτερα ἢ νέα νοήματα

για να τα χωρέσει ο αδιαμόρφωτος και στενός ακόμη τύπος της δημοτικής, δεν είναι αληθινοί δημοτικιστές.

Υστερα από τρίχρονη εργασία και πείρα και σύμφωνα με τις παραπάνω σκέψεις πιστεύουμε πως το «'Αρχείο» μπορεί να ευθύνη τον κύκλο της πνευματικής του δράσης και να πλησιάσει αδιάσπαστα τα ελληνικά πράγματα. Χωρίς ούτε σπιθαμήν να εγκαταλείψει από την καθαρά επιστημονική έρευνα το «'Αρχείο» είναι αποφασισμένο να υποταχθεί στο αίτημα της διδακτικής σκοπιμότητας και να προσπαθήσει να δώσει, διατηρώντας τα προβλήματα στο αληθινό τους ύψος, ένα φιλοσοφικό αλφαριθμητάριο που θα βοηθήσει τους νέους τουλάχιστον, να πάρουν στις φιλοσοφικές των μελέτες τον σωστό δρόμο και να αισθανθούν το δέος και την ευθύνη μπροστά στα μεγάλα προβλήματα της ζωής.

Σκοπός του φιλοσοφικού αυτού αλφαριθμηταρίου δεν θα είναι να κατεβάσει τις φιλοσοφικές έννοιες στο χαμηλό επίπεδο του κοινού νοῦ και μάλιστα της ρωμαϊκής εξυπνάδας, αλλά να ανεβάσει τον άνθρωπο που έχει φιλοσοφικόν ένθουσιασμό στο αληθινό επιστημονικό κόσμο που είναι ο αντίποδας του κοινού νοῦ και να τον οδηγήσει εκεί για να αντικρύσει βαθμιαία τις φιλοσοφικές έννοιες σε όλο τους το μεγαλείο.

Το «'Αρχείο» αισθάνεται την υποχρέωση να εκφορτήσει την ευγνωμοσύνη του εις όλους τους συνεργάτες. Ίδιαίτερα όμως ευγνωμονεί τους ξένους για την πολύτιμη και αφιλόκερδη συμβολή τους στο δύσκολο αυτό έργο.

ΤΟ "ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ
ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΤΟΜΩΝ ΤΟΥ "ΑΡΧΕΙΟΥ"

α) Συστηματική φιλοσοφία.

- *Η έννοια της φιλοσοφίας και η έννοια της ιστορίας της φιλοσοφίας υπό Ι. Ν. Θεοδορακοπούλου, τόμ. Α', τεύχ. 1, σελ. 49—79.
Το θεμελιώδες πρόβλημα της αισθητικής υπό Franz Böhmi, τόμ. Α', τεύχ. 2, σελ. 149—158.
Φιλοσοφία και Ψυχολογία υπό Ι. Ν. Θεοδορακοπούλου, τόμ. Α', τεύχ. 3, σελ. 311—354.
Φιλοσοφία της παιδείας υπό Ι. Ν. Θεοδορακοπούλου, τόμ. Β', τεύχ. 1, σελ. 15—43.
Εισαγωγή εις την φιλοσοφίαν υπό Β. Αντωνιάδη, τόμ. Β', τεύχ. 2, σελ. 141—175, τόμ. Β', τεύχ. 3, σελ. 305—334.
*Η έννοια της αξίας στην συστηματική φιλοσοφία υπό Ι. Ν. Θεοδορακοπούλου, τόμ. Β', τεύχ. 2, σελ. 175—191.
Νεότεροι αντιλήψεις εις την επιστημονικήν φιλοσοφίαν υπό Π. Ζερβού, τόμ. Β', τεύχ. 3, σελ. 257—271.
*Ο ρυθμός της διανοήσεως υπό Ραφαήλ Δήμου, τόμ. Γ', τεύχ. 1, σελ. 7—27.
Περί παιθοῦς υπό Ραφαήλ Δήμου, τόμ. Γ', τεύχ. 2, σελ. 113—129.
Τὸ πνεῦμα καὶ ἡ ζωὴ τοῦ ὑπὸ Ι. Ν. Θεοδορακοπούλου, τόμ. Γ', τεύχ. 3, σελ. 242—301 καὶ τόμ. Γ' τεύχ. 4, σελ. 375—410.

β) Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας.

- *Η αἰωνία νεότης τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ Heinrich Rickert, τόμ. Α', τεύχ. 1, σελ. 7—25.
*Η ἑλληνικὴ ιδέα ὑπὸ Erich Frank, τόμ. Α', τεύχ. 1, σελ. 25—49.
Τὸ θεμελιώδες πρόβλημα τῆς συγχρόνου ἰταλικῆς φιλοσοφίας ὑπὸ Guido Calogero, τόμ. Α', τεύχ. 2, σελ. 159—182.
*Ο Γερμανικὸς ἰδεαλισμὸς καὶ αἱ ἱστορικαὶ ἐπιστῆμαι ὑπὸ Π. Κανελλοπούλου, τόμ. Α', τεύχ. 2, σελ. 183—201.
Πλωτίνια προβλήματα ὑπὸ Guido Calogero, τόμ. Α', τεύχ. 3, σελ. 355—370.
Φιλοσοφία τῆς παιδαγωγικῆς ἐν τῇ γερμανικῇ ἰδεοκρατίᾳ ὑπὸ August Faust, τόμ. Α', τεύχ. 1, σελ. 381—490.
*Η ποινὴ κατὰ Πλάτωνα ὑπὸ Χ. Ν. Τζωρτζοπούλου, τόμ. Α', τεύχ. 4, σελ. 421—440.
*Η νοσηρία τῆς προσωκρατικῆς φιλοσοφίας ὑπὸ Ernst Hoffmann, τόμ. Β', τεύχ. 1, σελ. 3—15.
*Η φιλοσοφία τῆς παιδαγωγικῆς ἐν τῇ γερμανικῇ ἰδεοκρατίᾳ ὑπὸ August Faust, τόμ. Β', τεύχ. 1, σελ. 43—101, τόμ. Β', τεύχ. 2, σελ. 191—228, τόμ. Β', τεύχ. 3, σελ. 271—305.
Τὸ ἰδεώδες τῆς μορφώσεως κατὰ τὸν Περικλέα ὑπὸ Ernst Hoffmann, τόμ. Β', τεύχ. 4, σελ. 385—401.
Τὸ ἔργον τοῦ Giorgio del Vecchio εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῆς ἰδεοκρατίας ἐν Ἰταλίᾳ ὑπὸ F. A. Gastiglia, τόμ. Γ', τεύχ. 2, σελ. 129—150.
*Η φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος ὑπὸ Ι. Ν. Θεοδορακοπούλου, τόμ. Γ', τεύχ. 2, σελ. 171—185.
*Ιουστίνου τοῦ φιλοσόφου καὶ μίστερος ἀνθρωπολογία ὑπὸ Β. Αντωνιάδου, τόμ. Γ', τεύχ. 2, σελ. 185—200 καὶ τόμ. Γ', τεύχ. 3, σελ. 301—319.
*Ἐγγελιανοὶ ἐν Ἑλλάδι ὑπὸ Γ. Κ. Γρατσιάτου, τόμ. Γ', τεύχ. 3, σελ. 225—242.

γ) Φιλοσοφία τοῦ δικαίου

- Φιλοσοφία καὶ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου ὑπὸ Κ. Α. Τσάτσου, τόμ. Α', τεύχ. 1, σελ. 79—113.
- Ἡ νομικὴ ὡς ἐπιστήμη καὶ ὡς τεχνικὴ ὑπὸ Κ. Α. Τσάτσου, τόμ. Α', τεύχ. 2, σελ. 202—251.
- Στοιχεῖα γενικῆς θεωρίας τῆς πολιτείας ὑπὸ Hans Kelsen, τόμ. Α', τεύχ. 3, σελ. 261—297 καὶ τόμ. Α', τεύχ. 4, σελ. 441—497.
- Τὰ μεθοδολογικὰ προβλήματα εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου ὑπὸ Θ. Α. Τσάτσου, τόμ. Β', τεύχ. 1, σελ. 101—115.
- Αἱ φιλοσοφικαὶ βάσεις τοῦ διεθνoῦς δικαίου ὑπὸ Κ. Α. Τσάτσου, τόμ. Β', τεύχ. 1, σελ. 115—140.
- Ἡ στροφή πρὸς τὴν μεταφυσικὴν ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ δικαίου τοῦ Julius Binder ὑπὸ Carl Larenz, τόμ. Β', τεύχ. 3, σελ. 331—373.
- Ἡ σύγχρονος γερμανικὴ ἐπιστήμη τοῦ πολιτειακοῦ δικαίου ὑπὸ L. Leibholz, τόμ. Γ', τεύχ. 4, σελ. 345—375.
- Τὰ σύγχρονα πνευματικὰ θέματα εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δημοσίου δικαίου ὑπὸ Θ. Α. Τσάτσου, τόμ. Γ', τεύχ. 4, σελ. 410—443.

δ) Κοινωνιολογία καὶ ἱστορία τῆς κοινωνιολογίας.

- Ἡ κοινωνιολογία τοῦ Α. Κομπε καὶ κριτικὴ τῶν γνωσεολογικῶν προϋποθέσεων αὐτῆς ὑπὸ Π. Κανελλοπούλου, τόμ. Α', τεύχ. 1, σελ. 113—147.
- Ἡ κοινωνιολογία ὡς πεδίου ἐρεῦνης καὶ ὡς μάθημα πανεπιστημιακῶν ὑπὸ Leopold v. Wiese, τόμ. Α', τεύχ. 3, σελ. 298—310.
- Ἡ οἰκονομία καὶ ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας ὑπὸ Π. Κανελλοπούλου, τόμ. Β', τεύχ. 4, σελ. 145—180.
- Ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ κοινωνία ὑπὸ Π. Κανελλοπούλου, τόμ. Γ', τεύχ. 2, σελ. 150—171.

ε) Φιλολογία.

- Φιλολογία καὶ Ζωὴ ὑπὸ Ἰωάν. Σοζουτιῆ, τόμ. Β', τεύχ. 4, σελ. 101—145.
- Freiheitlich Gundolf ὑπὸ Π. Κανελλοπούλου, τόμ. Γ', τεύχ. 1, σελ. 1—7.
- Ὁ ποιητὴς καὶ ἡ μυθικὴ παράδοση ὑπὸ Γ. Καζριδῆ, τόμ. Γ', τεύχ. 1, σελ. 143—171.

στ) Κριτικά.

- Φιλοσοφικῶν ἐλέγχων ἔλεγχος ὑπὸ Θ. Α. Τσάτσου, τόμ. Β', τεύχ. 2, σελ. 228—251.
- Τὸ ἔργον τοῦ Carl Larenz καὶ ὁ ἐγγελισμὸς ἐν τῷ δικαίῳ ὑπὸ Κ. Α. Τσάτσου, τόμ. Β', σελ. 302—372.
- Ὁ Ἐλευθερόπουλος καὶ ἡ κοινωνιολογία του ὑπὸ Π. Κανελλοπούλου, τόμ. Β', τεύχ. 4, σελ. 180—220.
- Τὰ φιλοσοφικὰ κείμενα στὰ χέρια τῶν σχολαστικῶν ὑπὸ Γ. Ν. Θεοδορακοπούλου, τόμ. Γ', τεύχ. 1, σελ. 27—63.
- Studi Sull' Idealismo - Guido Calogero ὑπὸ Μ. Τ., τόμ. Γ', τεύχ. 1, σελ. 63—73, τόμ. Γ', τεύχ. 2, σελ. 211—217.
- Κ. Λογοθέτη, Ἡ φιλοσοφία τῶν πατέρων τοῦ μέσου αἰῶνος ὑπὸ Γ. Ν. Θεοδορακοπούλου, τόμ. Γ', τεύχ. 1, σελ. 73—94.
- Lévy-Bruhl: Le surnaturel et la nature dans la mentalité primitive ὑπὸ Μ. Τ., τόμ. Γ', τεύχ. 2, σελ. 200—211.
- Β. Tatakis: Panéthius de Rhodes ὑπὸ Μ. Τ., τόμ. Γ', τεύχ. 2, σελ. 217—219.
- Α. S. Edington, The Nature of the physical world ὑπὸ Μ. Τ., τόμ. Γ', τεύχ. 3, σελ. 319—329.
- Λουζᾶ Λαράκη, Ἀπὸ τῆς Φύσεως πρὸς τὸ θεῖον, ὑπὸ Γ. Ν. Θεοδορακοπούλου, τόμ. Γ', τεύχ. 3, σελ. 329—335.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΤΟΥ BENEDETTO CROCE

ΥΠΟ

ALFREDO POGGI

Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Γενούης

I

Οὐδεὶς τῶν φιλοσόφων συνέβαλε τόσο εἰς τὴν προπαρασκευὴν τῆς πνευματικῆς ἀντιδράσεως κατὰ τῆς ἰδεοκρατίας, ὅσον ὁ ἰδεοκράτης Benedetto Croce, ἄλλοτε μὲν διὰ τῆς διορατικῆς καὶ δηκτικῆς κριτικῆς του, ἄλλοτε δὲ διὰ τῆς περιφρονήσεως τῆς λειτουργίας ἣν πληροῦν τὰ ἰδεώδη, ἄπερ, καθ' Ἐγγelon, θεωρεῖ ρητορικὰ σχήματα, καὶ ἄλλοτε τέλος διὰ τῆς νομικοπολιτικῆς θεωρίας του, ἡ ὁποία δίδει λαβὴν, ὅπως καὶ πράγματι τοῦτο συνέβη, εἰς ἐκμετάλλευσιν ὑπὲρ τοῦ ἔμπειρισμοῦ καὶ ὑπὲρ τῆς λατρείας τοῦ «ῶμοῦ γεγονότος» καὶ τῆς δυνάμεως. Οἱ νέοι εἶχον ἤδη πρὸ τοῦ πολέμου ἐκ τῆς φιλοσοφίας ταύτης καὶ ἐκ τοῦ λεκτικοῦ της ἀρυσθῆ τὰς συμπαθείας των πρὸς πᾶσαν μορφήν πραγματισμοῦ, τερπόμενοι εἰς ἀντιθέσεις, αἵτινες ἐξηφάνιζον πᾶν καθήκον καὶ πᾶσαν θέλησιν. Ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ διαλεκτικὴ ἐφαίνετο προσδίδουσα ἀξίαν εἰς τὸ κακὸν καὶ εἰς τὴν πλάνην, ἐκ τῆς θεωρίας τῆς πρὸς τὴν δρᾶσιν συνταυτιζομένης βουλήσεως, θεωρίας ἣτις κατέληγεν εἰς ἔννοιαν ἐλευθερίας, τὴν ὁποίαν δὲν ἠδύνατο νὰ θεμελιώσῃ, ἐκ τῆς ροπῆς, τῆς ἐν τῷ ἱστορισμῷ ὑπαρχούσης, πρὸς ἀπορρόφησιν τοῦ ἀτόμου ἐν τῷ περιβάλλοντι, ἐκ τῆς τὸν Μακκιαβέλην ἐνθυμιζούσης ἐπικλήσεως «τῆς ἀξίας τῆς πραγματικότητος», ἐπικλήσεως ἣτις ἀπέληγε εἰς τὸ νὰ θεωρῆται ἀξία ἡ ἐπιτυχία καὶ ἡ δύναμις, ἐκ πάντων τούτων ἦντλουν οἱ νέοι τὴν τάσιν ἑνὸς ἀνωτέρου ἠθικοῦ σχετικισμοῦ, μιᾶς ἀπηλλαγμένης προλήψεων ἀριμότητος, ἣτις εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς νέας ἰταλικῆς πνευματικῆς κινήσεως, ἔδωκε δὲ τοὺς καρπούς τοὺς ὁποίους ἠδύνατο καὶ ἔπρεπε νὰ δώσῃ. Ἡ τοιαύτη ἐπίδρασις τοῦ Croce ἐνισχύθη καὶ ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ μεγάλου συγχρόνου φιλοσόφου Gentile,

γ) Φιλοσοφία τοῦ δικαίου

- Φιλοσοφία καὶ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου ὑπὸ Κ. Α. Τσάτσου, τόμ. Α', τεύχ. 1, σελ. 79—113.
- Ἡ νομικὴ ὡς ἐπιστήμη καὶ ὡς τεχνικὴ ὑπὸ Κ. Α. Τσάτσου, τόμ. Α', τεύχ. 2, σελ. 202—251.
- Στοιχεῖα γενικῆς θεωρίας τῆς πολιτείας ὑπὸ Hans Kelsen, τόμ. Α', τεύχ. 3, σελ. 261—297 καὶ τόμ. Α', τεύχ. 4, σελ. 441—497.
- Τὰ μεθοδολογικὰ προβλήματα εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου ὑπὸ Θ. Α. Τσάτσου, τόμ. Β', τεύχ. 1, σελ. 101—115.
- Αἱ φιλοσοφικαὶ βάσεις τοῦ διεθνoῦς δικαίου ὑπὸ Κ. Α. Τσάτσου, τόμ. Β', τεύχ. 1, σελ. 115—140.
- Ἡ στροφή πρὸς τὴν μεταφυσικὴν ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ δικαίου τοῦ Julius Binder ὑπὸ Carl Larenz, τόμ. Β', τεύχ. 3, σελ. 331—373.
- Ἡ σύγχρονος γερμανικὴ ἐπιστήμη τοῦ πολιτευματικοῦ δικαίου ὑπὸ L. Leibholz, τόμ. Γ', τεύχ. 4, σελ. 345—375.
- Τὰ σύγχρονα πνευματικὰ θέματα εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δημοσίου δικαίου ὑπὸ Θ. Α. Τσάτσου, τόμ. Γ', τεύχ. 4, σελ. 410—443.

δ) Κοινωνιολογία καὶ ἱστορία τῆς κοινωνιολογίας.

- Ἡ κοινωνιολογία τοῦ Α. Κομπε καὶ κριτικὴ τῶν γνωσεολογικῶν προϋποθέσεων αὐτῆς ὑπὸ Π. Κανελλοπούλου, τόμ. Α', τεύχ. 1, σελ. 113—147.
- Ἡ κοινωνιολογία ὡς πεδῖον ἐρεῦνης καὶ ὡς μάθημα πανεπιστημιακῶν ὑπὸ Leopold v. Wiese, τόμ. Α', τεύχ. 3, σελ. 298—310.
- Ἡ οἰκονομία καὶ ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας ὑπὸ Π. Κανελλοπούλου, τόμ. Β', τεύχ. 4, σελ. 145—180.
- Ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ κοινωνία ὑπὸ Π. Κανελλοπούλου, τόμ. Γ', τεύχ. 2, σελ. 150—171.

ε) Φιλολογία.

- Φιλολογία καὶ Ζωὴ ὑπὸ Ἰωάν. Σοζουτιῆ, τόμ. Β', τεύχ. 4, σελ. 101—145.
- Freiheitlich Gündolf ὑπὸ Π. Κανελλοπούλου, τόμ. Γ', τεύχ. 1, σελ. 1—7.
- Ὁ ποιητὴς καὶ ἡ μυθικὴ παράδοση ὑπὸ Γ. Καζριδῆ, τόμ. Γ', τεύχ. 1, σελ. 143—171.

στ) Κριτικά.

- Φιλοσοφικῶν ἐλέγχων ἔλεγχος ὑπὸ Θ. Α. Τσάτσου, τόμ. Β', τεύχ. 2, σ. 228—251.
- Τὸ ἔργον τοῦ Carl Larenz καὶ ὁ ἐγγελισμὸς ἐν τῷ δικαίῳ ὑπὸ Κ. Α. Τσάτσου, τόμ. Β', σελ. 302—372.
- Ὁ Ἐλευθερόπουλος καὶ ἡ κοινωνιολογία του ὑπὸ Π. Κανελλοπούλου, τόμ. Β', τεύχ. 4, σελ. 180—220.
- Τὰ φιλοσοφικὰ κείμενα στὰ χέρια τῶν σχολαστικῶν ὑπὸ Γ. Ν. Θεοδορακοπούλου, τόμ. Γ', τεύχ. 1, σελ. 27—63.
- Studi Sull' Idealismo - Guido Calogero ὑπὸ Μ. Τ., τόμ. Γ', τεύχ. 1, σελ. 63—73, τόμ. Γ', τεύχ. 2, σελ. 211—217.
- Κ. Λογοθέτη, Ἡ φιλοσοφία τῶν πατέρων τοῦ μέσου αἰῶνος ὑπὸ Γ. Ν. Θεοδορακοπούλου, τόμ. Γ', τεύχ. 1, σελ. 73—94.
- Lévy-Bruhl: Le surnaturel et la nature dans la mentalité primitive ὑπὸ Μ. Τ., τόμ. Γ', τεύχ. 2, σελ. 200—211.
- Β. Tatakis: Panétiens de Rhodes ὑπὸ Μ. Τ., τόμ. Γ', τεύχ. 2, σελ. 217—219.
- Α. S. Edington, The Nature of the physical world ὑπὸ Μ. Τ., τόμ. Γ', τεύχ. 3, σελ. 319—329.
- Λουζᾶ Λαράκη, Ἀπὸ τῆ Φύσιν πρὸς τὸ θεῖον, ὑπὸ Γ. Ν. Θεοδορακοπούλου, τόμ. Γ', τεύχ. 3, σελ. 329—335.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΤΟΥ BENEDETTO CROCE

ΥΠΟ

ALFREDO POGGI

Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Γενούης

I

Οὐδεὶς τῶν φιλοσόφων συνέβαλε τόσο εἰς τὴν προπαρασκευὴν τῆς πνευματικῆς ἀντιδράσεως κατὰ τῆς ἰδεοκρατίας, ὅσον ὁ ἰδεοκράτης Benedetto Croce, ἄλλοτε μὲν διὰ τῆς διορατικῆς καὶ δηκτικῆς κριτικῆς του, ἄλλοτε δὲ διὰ τῆς περιφρονήσεως τῆς λειτουργίας ἣν πληροῦν τὰ ἰδεώδη, ἄπερ, καθ' "Εγγελον, θεωρεῖ ρητορικὰ σχήματα, καὶ ἄλλοτε τέλος διὰ τῆς νομικοπολιτικῆς θεωρίας του, ἡ ὁποία δίδει λαβὴν, ὅπως καὶ πράγματι τοῦτο συνέβη, εἰς ἐκμετάλλευσιν ὑπὲρ τοῦ ἔμπειρισμοῦ καὶ ὑπὲρ τῆς λατρείας τοῦ «ῶμοῦ γεγονότος» καὶ τῆς δυνάμεως. Οἱ νέοι εἶχον ἤδη πρὸ τοῦ πολέμου ἐκ τῆς φιλοσοφίας ταύτης καὶ ἐκ τοῦ λεκτικοῦ της ἀρυσθῆ τὰς συμπαθείας των πρὸς πᾶσαν μορφήν πραγματισμοῦ, τερπόμενοι εἰς ἀντιθέσεις, αἵτινες ἐξηφάνιζον πᾶν καθήκον καὶ πᾶσαν θέλησιν. Ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ διαλεκτικὴ ἐφαίνετο προσδίδουσα ἀξίαν εἰς τὸ κακὸν καὶ εἰς τὴν πλάνην, ἐκ τῆς θεωρίας τῆς πρὸς τὴν δρᾶσιν συνταυτιζομένης βουλήσεως, θεωρίας ἣτις κατέληγεν εἰς ἔννοιαν ἐλευθερίας, τὴν ὁποίαν δὲν ἠδύνατο νὰ θεμελιώσῃ, ἐκ τῆς ροπῆς, τῆς ἐν τῷ ἱστορισμῷ ὑπαρχούσης, πρὸς ἀπορρόφησιν τοῦ ἀτόμου ἐν τῷ περιβάλλοντι, ἐκ τῆς τὸν Μακκιαβέλην ἐνθυμιζούσης ἐπικλήσεως «τῆς ἀξίας τῆς πραγματικότητος», ἐπικλήσεως ἣτις ἀπέληγε εἰς τὸ νὰ θεωρῆται ἀξία ἡ ἐπιτυχία καὶ ἡ δύναμις, ἐκ πάντων τούτων ἦντλουν οἱ νέοι τὴν τάσιν ἐνὸς ἀνωτέρου ἠθικοῦ σχετικισμοῦ, μιᾶς ἀπηλλαγμένης προλήψεων ἀριμότητος, ἣτις εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς νέας ἰταλικῆς πνευματικῆς κινήσεως, ἔδωκε δὲ τοὺς καρποὺς τοὺς ὁποίους ἠδύνατο καὶ ἔπρεπε νὰ δώσῃ. Ἡ τοιαύτη ἐπίδρασις τοῦ Croce ἐνισχύθη καὶ ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ μεγάλου συγχρόνου φιλοσόφου Gentile,

ὅστις ναί μὲν ἔσται ἰδίαν ὁδόν, καὶ ὁ ἴδιος ὁ Croce, σημερινός του ἀντίπαλος, τονίζει τὰ διακριτικὰ αὐτῶν σημεῖα, ἐν τούτοις ὁμοῦς εὐρίσκειται εἰς τοιαύτην σχέσιν πρὸς τὸν Croce, ὥστε μολαταῦτα θὰ ἔπρεπε ὁ τελευταῖος οὗτος νὰ ἀναγνωρισθῇ πατὴρ τῶν πλείστων ἰδεῶν τῶν σήμερον ἐν Ἰταλίᾳ διαδεδομένων.

Ὁ Croce εἶναι, παρὰ τὰς προθέσεις του, ὁ διανοούμενος ὁ πλέον κατάλληλος διὰ νὰ προσελκύσῃ καὶ νὰ ἱκανοποιήσῃ τὴν νεότητα, ἢ ὅποια μισεῖ τὰ ἰδανικά, περιγελά τὴν «ταυτολογίαν» τῆς «προσωπικῆς ἀξιοπρεπείας» καὶ ἢ ὅποια ἀντὶ νὰ ὁμιλῇ, τοῦλάχιστον φιλοσοφικῶς, «περὶ καθήκοντος οὐδέποτε ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἡδονὴν τελούντος», ὁμιλεῖ «περὶ τῆς μεθόνης διὰ τὴν καρριέρα» καὶ δὲν πτοεῖται ἀπὸ τὰ κατ' αὐτὴν κενὰ ἰδανικά. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τὸν Croce συντρέχει ἢ γνώμη τοῦ Gentile, κατ' ἣν τὸ ἠθικὸν νόημα εὐρίσκειται ἤδη «δυνάμει» ἐν τῇ πραγματικότητι. Αἱ ὁραταὶ σελίδες, ἐν αἷς ὁ Croce παρωθεῖ τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν θυσίαν τοῦ ἐγὼ του χάριν τῆς ἠθικῆς ιδέας, αἱ σελίδες ἐν αἷς ὁ Croce παροτρύνει τὸ ἄτομον νὰ ζῇ ὡς πνεῦμα, τοῦτέστι ὡς καθολικὴ πραγματικότης, (*Filosofia della pratica σελ. 165, 308 κ.έ.*) μένουσιν ἀνευ ἀπηχίσεως εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀναγνώστη, διότι εἰς τὸ σύμπαν, εἰς τὴν ἱστορίαν, ὡς ζωὴν τοῦ πνεύματος, δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχῃ θέσις διὰ τὴν δημιουργικὴν ἐνέργειαν τοῦ ατόμου. Τὸ ἐγὼ ἀπορροφᾶται ἐν τῷ «πνεύματι», ὅπερ ἐνυπιάσκει ἡμῖν καὶ τοῦ ὁποίου αἱ προσταγαὶ δὲν ἔχουν δύναμιν, διότι εὐρίσκονται πολὺ μακρὰν ἀπὸ τὴν εἰς τὸ ὠφέλιμον ἀποβλέπουσαν ἰδέαν, τὴν ἐν τῇ ζωῇ ἄλλωστε ἐπικρατούσαν. Νοῦς ἄμοιρος φιλοσοφικῆς παιδείας, ἐπιλαμβανόμενος τῆς μελέτης τῆς «Πρακτικῆς φιλοσοφίας» τοῦ Croce, προσελκύεται περισσότερο, λόγῳ τῆς υποβλητικῆς δυνάμεως τῆς κριτικῆς ἐπὶ τῶν νεανικῶν ψυχῶν, ἐκ τοῦ ἀρνητικοῦ καὶ διαλυτικοῦ τοῦ ἔργου μέρους, ἀποτελοῦντος πραγματικὴν «καταστροφὴν τῶν φιλοσόφων», παρὰ ἐκ τοῦ δημιουργικοῦ αὐτοῦ μέρους, ἐν τῷ ὁποίῳ σπανίως ὁ Croce φλέγεται ὑπὸ τοῦ πάθους τοῦ διδασκάλου, ἐνῶ τοῦναντίον διατηρεῖ ἐν αὐτῷ τὸν ψυχρὸν ἀναλυτικὸν καὶ λεπτολόγον χαρακτῆρα του. Τοιοῦτοτρόπως μένει εἰς τὸν ἀναγνώστην καθαρὰ ἢ ἐντύπωσις ὅτι ἐν τῷ κύκλῳ τῶν προβλημάτων τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου τὸ ὠφέλιμον ἀποτελεῖ ἴδιον κόσμον, εἰδικὴν μορφήν τῆς πρακτικῆς ἢ βουλευτικῆς ἐνεργ-

γείας. Ἀφανίζονται δὲ καὶ συγχέονται, ὡς μὴ ἀποσαφηνισθέντα θεωρητικῶς, τόσον ἢ σχέσις μεταξὺ τοῦ στοιχείου τοῦ ὠφελίμου καὶ τοῦ συντεταγμένου αὐτῷ ἠθικοῦ στοιχείου, ὅσον καὶ ἢ σύνθεσις τῶν δύο τούτων στοιχείων εἰς ἐνιαίαν πνευματικὴν ζωὴν.

II

Ἡ «οἰκονομικὴ» ἐνέργεια ὡς καὶ ἢ ἐπὶ τοῦ θεωρητικοῦ πεδίου ταύτῃ ἀντίστοιχος «δαισθητικὴ» ἐνέργεια ἐπιδιώκουσι τὸ ἀτομικόν· ἐνῶ ἢ ἠθικὴ ἐνέργεια ἐπιζητεῖ τὸ καθολικόν, ἀνυποῦσα τοιοῦτοτρόπως τὸ ἀτομικῆς χροιάς στοιχεῖον τοῦ ὠφελίμου εἰς τὸ ἐπίπεδον τῶν ἠθικῶν ἀξιών. Τὸ οἰκονομικὸν ἄτομον δὲν δύναται ἢ νὰ θέλῃ, κατὰ πρῶτον λόγον, «τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἀτομικὴν ὑπαρξιν». «Πᾶς ἄνθρωπος, ὅσονδήποτε καὶ ἂν εἶναι ἠθικός, ἤρχισε ἀπὸ τούτου τοῦ σημείου». Ἄλλ' ἐὰν ἐσταματοῦσε εἰς μόνην τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ ἀτομικοῦ, θὰ ἤρχετο εἰς ἀντίφασιν πρὸς τὸν ἑαυτὸν του. «Ὁφείλει νὰ θέλῃ ὄχι μόνον τὸ ἑξατομικευμένον ἐγὼ, ἀλλὰ ταυτοχρόνως καὶ τὸ ἐγὼ, ὅπερ ὑπάρχον καὶ εἰς ἅπαντα τὰ ὅμοια «ἐγὼ», ἀποτελεῖ τὸν κοινὸν αὐτῶν πατέρα» (*Filosofia della Pratica σελ. 308—309*). Ὁ Croce ὑποστηρίζει ὅτι ὡς ἐκ τῆς πλάνης τῶν θεωριῶν αἷτινες ὑπετίμησαν τὸ ὠφέλιμον, περιεπέσαμεν εἰς τὴν πλάνην τῶν θεωριῶν, αἷτινες ἐταύτισαν τὸ ἠθικὸν πρὸς τὸ ὠφέλιμον, πρὸς τὴν εὐδαιμονίαν γενικῶς· καὶ τούτου ἕνεκεν ὑποστηρίζει ὅτι εἶναι σκόπιμον νὰ ἐξαρθῇ καὶ ἢ ἀξία τῆς οἰκονομικῆς «μορφῆς» τοῦ πνεύματος, δηλαδή ἢ ἀξία τοῦ ὠφελίμου, τοῦ δικαίου, τῆς ἰσχύος, τῆς πολιτικῆς. Τὴν τοιαύτην σκέψιν ὑπηνίχθη τὸ πρῶτον ὁ Croce ἐν κρίσει αὐτοῦ περὶ Stammler.

Τὴν αὐτοτέλειαν τῆς οἰκονομικῆς μορφῆς καθορίζει ἀκριβέστερον ὁ Croce, ἀσκῶν κριτικὴν ἐπὶ τῶν ἀντιθέτων θεωριῶν (*ἐνθ. ἀν. μέρος 2ον, τμήμα 1α, κεφ. 3ον*) καὶ καταδεικνύων ὅτι τὸ ὠφέλιμον, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ νοηθῇ ὡς μέσον, διότι ἀποσπώμενον ἀπὸ τοῦ σκοποῦ, καταντᾷ ἀπλοῦν λογικὸν στοιχεῖον τῆς πράξεως, ἐνῶ ἐγκλείει ἐν ἑαυτῷ «τὸν πρακτικὸν χαρακτῆρα, τὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς βουλήσεως». Τὸ τοιοῦτον ἀποδεικνύει ὁ Croce καὶ διὰ τοῦ παραδείγματος ἐκείνου ὁ ὁποῖος λέγει· «μοῦ εἶναι ὠφέλιμον νὰ κάμω περίπατον», ἐνῶ θέλει νὰ εἴπῃ ὅτι «τοῦ εἶναι ἀρεστόν», ὅτι «θέλει νὰ κάμῃ περίπατον».

Παρ' ὅλον τὸν σεβασμὸν διὰ τὸ ὄξυ καὶ βαθύ πνεῦμα τοῦ Croce, δικαιώνομεν τὸν De Sarlo (Gentile e Croce σελ. 271 κ. ε.) ὅστις ἐφελκύει τὴν προσοχὴν ἡμῶν ἐπὶ τῶν διαφόρων σημασιῶν, ὑφ' ἃς δύναται νὰ χρησιμοποιηθῇ ἡ λέξις «ὠφελίμων»: δυνατὸν νὰ σημαίνη πράγμα αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ ἀγαθόν, ὡς εἰς τὸ παράδειγμα τοῦ Croce. δυνατὸν νὰ σημαίνη καὶ πράγμα κατάλληλον πρὸς παραγωγὴν ἀγαθοῦ. Τόσον εἶναι τοῦτο ἀληθές, ὥστε ἀμέσως κατόπιν ὁμιλεῖ περὶ γέροντος, μὴ εὐρίσκοντος ὠφελίμων ἓνα μικρὸν περίπατον, διότι θὰ προῦξένει βλάβην εἰς τὴν ὑγείαν του. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτήν, τὴν πλέον συνήθη, θέλει τὸ ὠφελίμων σημαίνει θέλειν πράγμα ὠφελίμων δι' ἓνα σκοπὸν· τὴν δὲ καθορίζουσαν τὸ μέσον τοῦ σκοποῦ ἐπιταγὴν, ὀνομάζομεν ὑποθετικὴν· καὶ δὲν παύει νὰ εἶναι τοιαύτη, ὅσον καὶ ἂν ὁ Croce ὑποστηρίξει ὅτι εἶναι ψευδὴς κατηγορικὴ ἐπιταγὴ ἢ νόμος νόμος. Κατὰ ταῦτα δὲν εἶναι ὀρθὴ ἢ ἀποψις ἢ θεωροῦσα τὸ μέσον μόνον ὡς θεωρητικὸν στοιχεῖον. Ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ de Sarlo, εἶναι θεωρητικὴ ἡ σχέσις μεταξὺ μέσου καὶ σκοποῦ, ἀλλ' ὄχι ἡ ἐνέργεια τοῦ θέλειν τὸ μέσον, τὸ ὁποῖον, καθὼς τὸ εἶχε παρατηρήσει ἤδη ὁ Kant πρὸ τοῦ Croce, εἶναι ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ θέλειν τὸν σκοπὸν.

Ὡςτὼ ἀποκρούεται ἡ πολεμικὴ κατὰ τῆς διακρίσεως τῶν ὑποθετικῶν καὶ τῶν κατηγορικῶν ἐπιταγῶν, ἡ ἀποτελοῦσα μίαν τῶν κυριωτέρων ἀρνητικῶν ἀρχῶν Croce, ὅστις ἐν προκειμένῳ ἔρχεται εἰς σύγκρουσιν καὶ πρὸς τὸν κοινὸν νοῦν, ὃν τόσον συχνὰ ἐπικαλεῖται. Ἐκτὸς τούτου τὸ ὠφελίμων δὲν ἀποτελεῖ, κατὰ Croce, τὴν ἐπονεύδιστον, ἐκδήλωσιν ἀνήθικον τοῦ ἐγωΐσμου. Εἶναι μᾶλλον ἠθικῶς ἀδιάφορον, ἀήθες, δυνάμενον νὰ χρησιμεύσῃ καὶ ὡς χαρακτηρισμὸς μιᾶς ἠθικῆς πράξεως, ἡ ὁποία οὐδέποτε δύναται νὰ ἀποκληθῇ «ἀνωφελής». Μάλιστα ἂν καλῶς ἐξετάσωμεν τὸ σύνολον τῆς πρακτικῆς ἐνεργείας, θὰ ἴδωμεν ὅτι τὸ ὠφελίμων ἐμφανίζεται ὡς τὸ «προηθικόν», οἷον ὑπὸ τὴν ἔννοιαν μιᾶς ἐνεργείας κατωτέρας φύσεως, ἀλλὰ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι εἰς τὴν ὑπὸ τῆς μορφῆς τοῦ ὠφελίμων κατεχομένην συνείδησιν λανθάνει ἡ ἠθικότης, ἥτις θὰ καταστῇ ἐμφανὴς ἐν τῇ ἠθικῇ συνειδήσει. Ἐν προκειμένῳ διεξάγεται συζήτησις λέξεων, ἥτις ὅμως, περαιτέρω συσχετιζομένη πρὸς ἄλλας ρήσεις τοῦ Croce, παρέχει λαβὴν εἰς παρανοήσεις. Πράγματι, ἐὰν ἡ ἠθικὴ ἐνέργεια συνίσταται εἰς τὸ θέλειν

τι ἔχον καθολικὴν ἀξίαν, αὐτονοήτως θὰ θεωρηθῇ «ἀνήθικον» τὸ θέλειν καὶ στρέφειν πρὸς τι μερικὴν ἔχον ἀξίαν, τὸ προκρίνειν τὸ μερικόν, ὡς τοιοῦτον, τοῦ καθολικοῦ, ὅπως πράττουσιν τοῦτο οἱ θεωροῦντες τὸ ὠφελίμων ὡς ἐγωΐσμον. Τὸ παράδειγμα τῆς ἀθώας ὑπάρξεως, ἥτις ἀφελῶς ἐπιζητεῖ τὸ ἐπωφελεῖς δὲν εἶναι ἐπιτυχές· ἡ ἀθωότης οὔτε ἀμαρτάνει, οὔτε λογικεύεται. Εἶναι αὐτόχρομα σόφισμα τὸ νὰ προσφεύγωμεν εἰς τοιαῦτα παραδείγματα διὰ νὰ ἀποδείξωμεν τὸ ἠθικῶς ἀδιάφορον τοῦ ὠφελίμου. Ἐνάλογον σόφισμα εἶναι τὸ τοῦ Locke, ὅτε οὗτος προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξῃ τὴν ἀνυπαρξίαν τῶν ἰδεῶν τοῦ λόγου. Πάντως ἐπειδὴ τὸ ὄξυ πνεῦμα τοῦ Croce ἀγαπᾷ τὰ ἀνέκδοτα, θὰ τῷ διηγηθῶμεν ἓν πρὸς ἔλεγχον τῆς θεωρίας του. Πρόκειται περὶ μικροῦ τινος μαθητοῦ τῆς τετάρτης τάξεως τοῦ δημοτικοῦ, ὃ ὁποῖος εἶχε διδαχθῆ ὅτι ὁ Πάπας Πῖος ΙΧ ἀπεκεφάλισε τοὺς Montí καὶ Tognetti. Ἴι κάμνει ὁ μικρὸς αὐτὸς ὠφελιμιστής; Ἐκ τοῦ σχολικοῦ του βιβλίου κόπτει ἐπιτηδεῖως τὴν εἰκόνα τοῦ Πάπα Πίου καὶ μετὰ ἀποκεφαλίζει αὐτήν. Εἰς τὰς φωνὰς καὶ διαμαρτυρίας τοῦ διδασκάλου του, εὐσεβοῦς ἱερωμένου τῆς τάξεως τῶν Μαριστῶν, ἀπήντησε τὸ παιδίον ἐν πάσῃ εἰλικρινείᾳ. «Αὐτὸς ἀπεκεφάλισε δύο καὶ ἐγὼ ἀπεκεφάλισα αὐτόν. Ἐπέδωκα τὸ δίκαιον». Ἴδου ἡ πραγματικὴ ἐνέργεια τῆς ἀθωότητος ἐν τῇ δῆθεν ἠθικῶς ἀδιαφόρῳ ἐκδηλώσει αὐτῆς. Ἐν πάσῃ περιπτώσει προκειμένου περὶ ὀρίμων ἀνθρώπου καὶ οἷον περὶ παίδων, ἡ οἰκονομικὴ ἐνέργεια, ἡ μὴ αἰρομένη μέχρι τῆς ἠθικῆς σκέψεως, ἀποτελεῖ ἄρνησιν τοῦ καθολικοῦ, καὶ διὰ τὸν Croce ἀκόμη, τοσοῦτω μᾶλλον καθ' ὅσον δέχεται ὅτι πᾶσα πράξις ἔχει ἡ ἠθικὸν χαρακτῆρα ἢ ἀνήθικον. Ὡςτὼ τὸ προηθικὸν στάδιον τοῦ Croce δὲν ἀπέχει πολὺ τοῦ «κατωτέρου πρακτικοῦ συνειδότος» πρὸς ὃ οὗτος ἀντιτάσσει τὴν θεωρίαν του. Τὸ ζήτημα ὅμως περιπλέκεται, ὅταν ἐξετάσῃ τις, ἐὰν ἡ κατὰ δίκαιον ἐνέργεια εἶναι μόνον οἰκονομικὴ, ὡς καὶ ποία ἡ σχέσις τῶν δύο μορφῶν τοῦ Croce, τῆς οἰκονομικῆς καὶ τῆς ἠθικῆς.

III

Οἱ νόμοι, κατὰ Croce, εἶναι βουλευτικαὶ ἐνέργειαι, ἔχουσαι ὡς περιεχόμενον «σειρὰν ἢ κατηγορίαν πράξεων» καὶ εἶναι πάντοτε ἀτομικοί. Ἐὰν θελήσωμεν νὰ ἀντιτάξωμεν ὅτι ἀληθεῖς νόμοι εἶναι οἱ πο-

λιτειακοί, διότι είναι δεσμευτικοί, περιπίπτομεν εἰς πλάνην, καθ' ὅτι οὐδεὶς νόμος, δι' ὅσων χωροφυλάκων καὶ ἂν ἀκολουθεῖται, δύναται νὰ ἐξαναγκάσῃ τὴν βούλησιν. Ὁ ὑποτασσόμενος εἰς δεσπότην ἠθέλησε τοῦτο ἐλευθέρως, ὅπως ὁ ἀκολουθῶν ἴδιον πρόγραμμα ζωῆς.

Ἡ φράσις: «οὐδεμία πράξις δύναται νὰ ἐξαναγκασθῇ· πάντα πράξεις εἶναι ἐλευθέραι, διότι τὸ πνεῦμα εἶναι ἐλευθερία» (*ἐνθ. ἀν. σελ. 326*) περιέχει ἐν τῇ ἀοριστίᾳ της ἀλήθειάν τινα, ὅπως δυνάμεθα νὰ ἀνεύρωμεν ἀληθείας εἰς πᾶσαν σοφιστικὴν ρῆσιν. Ἀπομακρύνει ὅμως τῆς πραγματικότητος. Ἡ ἀνυπακοὴ εἰς γενικὸν κανόνα, ὃν ἡμεῖς θέτομεν ἑαυτοῖς, ἐπάγεται τὴν θυσίαν ἀρελίου τυγὸς ἀντικειμένου ἐνῶ ἡ ἀνυπακοὴ εἰς τὴν ἐπιταγὴν τοῦ δεσπότη· ἐπάγεται ἀντιθέτως τὴν θυσίαν τῆς ἰδίας ζωῆς ἢ τῶν ἰδίων τέκνων. Ὀμιλοῦμεν περὶ ἐλευθερίας εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις· ἀλλὰ τοῦλάχιστον πρέπει νὰ ὁμολογηθῇ, ὅτι εἰς τὴν δευτέραν, καὶ κατὰ Croce ἀκόμη, ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως περιορίζεται ὑπὸ διλήμματος, ὅπερ ἐπάγεται ὅσῃν καὶ τὸ φυσικὸν γεγονὸς ἀνελευθερίαν. Ἡ οὕτω ὅμως περιορισμένη ἐλευθερία δὲν δύναται νὰ εἶναι δημιουργικὴ πράξις «ἀπολύτως συμφώνου πρὸς τὴν φύσιν ἡμῶν». Ἐὰν δεχθῇ τις τὸν τοιοῦτον συλλογισμὸν καὶ ἀναλογισθῇ ὅτι, κατὰ Croce, ἡ δημιουργικὴ πράξις εἶναι πάντοτε συνδεδεμένη πρὸς «ὁρισμένην κατάστασιν», θὰ ἔπρεπε νὰ συμπεριάνῃ ὅτι εἰς οὐδεμίαν περίπτωσιν ὑπάρχει ἐλευθέραι πράξις, ἐν τῇ κυριολεξίᾳ τῆς λέξεως, διότι πάντοτε εἶναι ἀποτέλεσμα προσαρμογῆς καὶ συμβιβασμοῦ. Καὶ τὸ συμπέρασμα τοῦτο δὲν θὰ ἀπέχετο πολὺ τῆς θεωρίας τοῦ Croce, καθ' ἣν δὲν ὑπάρχουν πρόσωπα ἀληθῶς αὐτόνομα, ἀλλὰ μόνον ἄτομα ἐμψυχούμενα ὑπὸ τοῦ «πνεύματος», τοῦ ἐν ἡμῖν καὶ ἔξω ἡμῶν ζῶντος.

Ὅταν ὅμως περαιτέρω λέγει, ὅτι δὲν ὑπάρχουν παρὰ νόμοι ἀτομικοί, διότι «ἵνα συμμορφωθῇ τις εἰς τὸν νόμον, πρέπει νὰ τὸν καταστήσῃ ἰδικόν του, νὰ τὸν ἐξατομικεύσῃ», ἢ δὲν λέγει τίποτε ἀπολύτως, ἐφ' ὅσον ἐννοεῖ τὸν νόμον ὡς «βιοηθικῶν» τῆς ἀτομικῆς πράξεως καὶ προσνέμει οὕτω εἰς αὐτὸν χαρακτῆρα μὴ ἀτομικόν, ἢ ἀρνεῖται πάντα νόμον, ἐφ' ὅσον θέλει νὰ εἴπῃ ὅτι τελικῶς πράττει ἕκαστος ὅ,τι θέλει.

Ὅπως, ἐπὶ τοῦ οικονομικοῦ χαρακτῆρος τοῦ δικαίου στηριζόμενος

ὁ Croce, ἀπαλλάσσει τοῦτο ἀπὸ πάσης ἐμπειρικῆς διακρίσεως, ὡς ἢ τοῦ ὑποκειμενικοῦ καὶ ἀντικειμενικοῦ δικαίου, τοῦ ἰδιωτικοῦ καὶ δημοσίου δικαίου, οὕτω καὶ ἐπὶ τοῦ ἀτομικοῦ χαρακτῆρος τῶν νόμων στηριζόμενος, ἀποκρούει πᾶσαν ἐμπειρικὴν διάκρισιν μεταξὺ πολιτείας καὶ κοινωνίας, μεταξὺ πολιτειακῶν κανόνων ἢ κανόνων δικαίου καὶ κοινωνικῶν κανόνων κ.ο.κ. Ἀνεξαρτήτως τοῦ ὅτι ἐὰν δὲν ὑπῆρχον ἄλλοι κανόνες πλὴν τῶν ἀτομικῶν, τὸ ἀληθὲς βασίλειον τῶν νόμων θὰ ἦτο ἡ ἱστορία, ὅπου ὅμως, κατὰ Croce, δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ νόμων, ὁ νόμος, ἀκριβῶς ἐπειδὴ κηγάζει ἐκ τῆς βουλήσεως, δὲν δύναται νὰ ὁρισθῇ ἀπλῶς ὡς «βουλευτικὴ ἐνέργεια, διέπουσα κατηγορίαν πράξεων», διότι καὶ οἱ νόμοι ἢ τὰ προγράμματα, οὓς ὁ ἄνθρωπος ἐπιβάλλει ἑαυτῷ, εἶναι πάντοτε βουλευτικαὶ ἐνέργειαι ἀπαρεγκλίτως καθορίζουσαι κατηγορίας πράξεων ἐν ᾗσιν σκοποῦ τινος, ἅτε τοῦ σκοποῦ ὄντος στοιχείου τῆς βουλευτικῆς ἐνεργείας. Ἄνευ τοῦ τελευταίου τούτου στοιχείου οἱ νόμοι θὰ ἐξέφραζον ἀπλῶς θεωρητικὴν τινα σχέσιν, δὲν θὰ εἶχον πρακτικὸν χαρακτῆρα καὶ δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ γίνουν «τυπικαὶ ἐπιταγαί», «βιοηθικὰ στοιχεῖα» τῆς ἀτομικῆς πράξεως, ἣν πρόκειται νὰ ρυθμίσουν (*Riduzione della Fil. del diritto alla fil. della economia, 1926, σελ. 50*). Ἐὰν οἱ νόμοι εἶναι ἐπιταγαί, δύνανται νὰ διακριθῶσι κατὰ τὴν μορφήν τῆς ἐπιταγῆς καὶ κατὰ τὸ περιεχόμενον αὐτῆς, τοῦτέστι κατὰ τὴν ἕκτασιν τῶν κατηγοριῶν πράξεων, αἵτινες πρέπει νὰ ρυθμισθῶσι. Ἐκτὸς τούτου, διὰ τῆς ἄρσεως τοῦ οικονομικοῦ στοιχείου ἐν τῷ ἠθικῷ, ἄρσεως ἀποτελούσης ἀναπόσπαστον μέρος τῆς κυκλικῆς διαλεκτικῆς τοῦ Croce καὶ τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ περὶ ἐνότητος τοῦ πνεύματος, θὰ ἠδύνατο τις νὰ καταλήξῃ καὶ εἰς ἐτέραν θεμελίωσιν οικονομικοῦ καὶ ἠθικοῦ στοιχείου, ἣτις καὶ θὰ καθίστατο εὐκαμπωτέραν τὴν ἄγονον τυπολογίαν τοῦ Croce· θὰ ἔπρεπε ἡ τοιαύτη θεμελίωσις νὰ ἀναχωρήσῃ ἀπὸ τοῦ ὑπάτου, τοῦ καθολικοῦ σκοποῦ, τοιοῦτος δὲ εἶναι ἡ προσωπικότης, τῆς ὁποίας ἡ καθολικότης ἐνυπάρχει εἰς τὸ κατ' ἴδιαν ἄτομον. Διὰ τοῦ σκοποῦ τούτου ἠθέλει καθορισθῇ εἰδικώτερον ἢ «ἠθικῶς ἀδιάφορος ἐπικουρία» ἣν παρέχει ὁ νόμος εἰς τὴν κατ' ἴδιαν πράξιν. Τότε ὅμως θὰ καθίστατο ἐμφανῆς ἡ διαφορὰ τοῦ πολιτειακοῦ νόμου ἀπὸ τοῦ κανονισμοῦ συλλόγου τινός, ὡς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ νόμος τῆς «μαφίας» δὲν εἶναι νόμος, διότι παρέχει ἐπικουρίαν μὴ δυ-

ναμένην νὰ ἀναχθῆ εἰς γενικὴν τινα ἀρχήν· (P o g g i Filosofia e diritto, 1930, σελ. 75, 80). Εἰς τὰ πορίσματα ταῦτα πρέπει νὰ καταλήγουν ὅσοι, ὡς ὁ Croce, δέχονται ὅτι τὸ γενικὸν δὲν ἀποκτᾷ συγκεκριμένην ὑπόστασιν, εἰμὴ μόνον ἐξατομικευόμενον ἐν ταῖς κατ' ἰδίαν πράξεσι, (Fil. d. Pratica σελ. 353) ὅτι ἡ κατηγορία τῆς ἠθικῆς καθίσταται συγκεκριμένη «πραγματικότης» ἐν τῇ «ἡδονῇ» (ἐνθ. ἀν. σελ. 248) καὶ ὅτι ἡ κατ' ἰδίαν πράξις «δὲν ὑπέκειται πρῶτα εἰς τὸν νόμον, ἀλλ' εἰς τὴν πρακτικὴν καὶ ἠθικὴν ἀρχήν» (ἐνθ. ἀν. σελ. 346).

Ἄλλ' ἐν τῷ αὐτῷ περιπτώσει ὁ Croce δὲν δύναται νὰ ὑποστηρίξῃ, ὅτι, ὡς φιλόσοφος τοῦ δικαίου, γνωρίζει μόνον τὸ θετικὸν δίκαιον καὶ ἀφήνει εἰς τὴν ἀρμοδιότητα τῆς ἠθικῆς τὰ ἰδανικὰ καὶ τὰ καθολικὰ στοιχεῖα· διότι τοιοῦτοτρόπως θὰ ἠναγκάζετο νὰ θεωρήσῃ ὡς χωρισμένα τὰ διάφορα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἀντιθέτως πρέπει νὰ συναιρέσῃ ἐν τῷ, νῷ, ἐν τῷ «πνεύματι».

Ἄν ἠθέλομεν νὰ λεπτολογήσωμεν θὰ ἔπρεπε νὰ εἴπωμεν ὅτι «ἀληθεῖς νόμοι», κανόνες, ὅπως λέγει ὁ Croce, ἐφοδιασμένοι διὰ ἑξαρτῆς (ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 323) δὲν εἶναι ἢ δὲν εἶναι πάντοτε οἱ κανόνες δικαίου, ἀλλ' οἱ ἠθικοὶ νόμοι, ἐκεῖνοι τοὺς ὁποίους ὁ Croce, διὰ λόγους ἀντιθέτους πρὸς τοὺς τοῦ Kant¹, ὀνομάζει «ἀρχάς» καὶ ἐκ τῶν κανόνων δικαίου ἐκεῖνοι, οἵτινες συντείνουν, ἢ, ὅπως λέγει ὁ Kant, ἀποτελοῦν τὴν προϋπόθεσιν τῆς ἐπιτεύξεως τοῦ «καθολικοῦ» νοήματος τοῦ γενικῶς ἰσχύοντος. Τὸ καθολικὸν τοῦτο δὲν ἔχει, ὡς νομίζει ὁ Croce, ὑπερβατικὸν χαρακτήρα· τὸ δὲ ἄτομον δὲν εἶναι ἀπλοῦν μέσον (ἐνθ. ἀν. σελ. 298) πρὸς ἐπίτευξιν αὐτοῦ, ἀλλ' εὐρίσκεται ἐν τῷ ἰδίῳ ἀτόμῳ, ὡς καθολικὸς νοῦς, διότι ἕκαστον ἄτομον, ὡς προσωπικότης, ἔχει ἐν ἑαυτῷ τὸν σκοπὸν του.

IV

Δὲν εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ ἠθικὸς νόμος ἐπιτίσσει ἀφηρημένως τὸ «καθολικόν», τὸ «ἀγαθόν»· ἐπιτίσσει μίαν κατηγορίαν πράξεων, αἵτινες πραγματοποιοῦν τὸ ἐν τῷ συνειδῶτι ἡμῶν καὶ ὄχι ἔξω ἡμῶν ὑπάρχον καθολικὸν νόημα, τὸ ἄλλως ἀναπόσπαστον ἀπὸ τὴν ἰδίαν πράξιν.

Ἐπίσης δὲν εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ κανὼν δικαίου, ὡς ἡ μορφή τῆς οικονομίας, ἐπιτίσσει τὸ ὠφέλιμον καὶ τὸ ἀτομικόν. Τοῦναντίον αἰτούμεθα τὴν βοήθειαν τοῦ νόμου, ὅταν, δικαίως ἢ ἀδίκως ἀδιάφορον, νομίζομεν ὅτι ἡ ἰδία ἡμῶν περίπτωσις ἀφορᾷ τὸ δίκαιον ἐν γένει καὶ ὅταν ἐν τῇ συγκεκριμένῃ περιπτώσει ἐνεργοῦμεν μᾶλλον διὰ τὸ δίκαιον ἐν γένει παρὰ διὰ τὸ ἴδιον ἡμῶν δικαίωμα, τὸ ὁποῖον ἄλλωστε οὔτε θὰ ὑπῆρχε δι' ἡμᾶς, ἐὰν δὲν ἀνεγνωρίζετο ὑπὸ τοῦ δικαίου.

Ἄλλαχοῦ γράφομεν, (Filosofia e diritto, 1930 σελ. 29) ὅτι πᾶς ἄνθρωπος, ὅσῳς βλέπει τὸ δίκαιον προσβαλλόμενον εἰς τὸ πρόσωπον ἄλλου, θὰ ἔπρεπε νὰ αἰσθάνεται ἑαυτὸν προσβεβλημένον, ὡς ἐὰν προσεβάλλοντο τὰ ἴδια αὐτοῦ δικαιώματα. Ἄνευ τῆς προϋποθέσεως ταύτης ἡ κοινωνία θὰ κατήντα σύμφυγμα ἀνθρώπων. Τοῦτο ἰσχύει καὶ διὰ τοὺς ἀτελεῖς κανόνες δικαίου τοὺς προστατεύοντας, οὐχὶ ἀπάσας, ἀλλ' ὠρισμένας μόνον ομάδας πράξεων, ἐκείνας ὧν ἡ κατὰ δίκαιον προστασία εἶναι χρήσιμος εἰς τὸ ἄτομον διὰ τὴν ἐπίτευξιν κοινωνικῶν ὠφελειῶν. Δὲν ἀρκεῖ ὅθεν νὰ εἴπωμεν ὅτι τὸ δίκαιον εἶναι τὸ ὠφέλιμον, διὰ νὰ ὀρίσωμεν τί εἶναι δίκαιον καὶ τί δὲν εἶναι (Riduzione κ.τ.λ. σελ. 53), διότι, ἵνα τὸ ὠφέλιμον εἶναι καὶ δίκαιον, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀφορᾷ καὶ τὸ εἰς τρίτα ἄτομα ἐπωφελὲς καὶ νὰ κέκτηται τὴν ἰσχύν, ἄνευ τῆς ὁποίας θὰ ἔστερεῖτο τῆς δυνάμεως πρὸς «ἐπικουρίαν», δηλαδή τὴν ἐξαναγκαστικότητα, ἡ ὁποία τὸ χαρακτηρίζει καὶ τὸ χωρίζει ἀπὸ τὰς ἄλλας μορφὰς τοῦ ὠφελίμου. Κατὰ ταῦτα ἡ ὅλως ἀφηρημένη σκέψις τοῦ Croce ὄχι μόνον δὲν μᾶς παρέχει ὀρισμὸν τοῦ δικαίου, ἀλλὰ ἐξ αἰτίας τῆς ἀπολύτου αὐτοῦ ἀδιαφορίας πρὸς τοὺς βαθυτέρους λόγους, ἕνεκα τῶν ὁποίων ὁμᾶς μόνον πράξεων προστατεύεται ὑπὸ τοῦ δικαίου, καταντᾷ νὰ μὴ λέγῃ τίποτε καὶ περὶ τῆς μεταβλητικότητος αὐτοῦ, ἣν ἐν τῇ σκεπτικῇ του εἰρωνίᾳ ἀντιμετωπίζει ὡς καθαρὸν γεγονός, ἀρνούμενος μάλιστα ὅτι ἐν τῇ τοιαύτῃ μεταβλητικότητι δυνατὸν νὰ ἐγκυμονῆται πρόοδος, σκέψις ἄλλωστε παιδική διὰ τὸν «κοινὸν νοῦν» τοῦ Croce. Ἐκτὸς τούτου, μετὰ περισσῆς περιφρονήσεως πρὸς τὴν ἠθικὴν φροντίδα τῶν ὁπαδῶν τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ἀποκρούει, ὑπὸ πᾶσαν μορφήν, τὸ ἀνθρώπινον καὶ ἐμφυτον δίκαιον καὶ δικαιώνει διὰ μιᾶς μονοκονδυλιᾶς τὴν πολυγαμίαν, τὴν παλλακειάν καὶ αὐτὴν τὴν ἀνθρωποφαγίαν, τὴν ἀναγνωρισθῆσαν ὑπὸ τιμωρῶν «ἀνθρώπων», οἱ

1. Grundlegung zur Metaph. (ἐκδ. Reclam) σελ. 54.

ὅποιοι ἐν τούτοις «ἐτρωγαν τοὺς ὁμοίους τῶν μετὰ τῆς αὐτῆς γαλήνης, μεθ' ἧς ἡμεῖς τρώγομεν μίαν ψητὴν ὄρνιθα» (Fil. d. P. σελ. 312).

Τὸ νὰ λέγη τις ὅμως ὅτι «ἔξω τῆς ἱστορίας» δὲν κέκτηται ὁ ἄνθρωπος δικαιώματα, πλὴν τοῦ τῆς ὑπάρξεώς του ὡς πνεύματος, δύναται νὰ σημαίῃ δύο τινά· ἢ σημαίνει ὅτι ἐν τῇ ἱστορικῇ ζωῇ, δὲν αἰσιθάνεται τις τὴν ἀνάγκην τοιούτων δικαιωμάτων, τοῦθ' ὅπερ θὰ ἐδικαιολόγῃ τὴν ρῆσιν τοῦ Croce, καθ' ἣν «οὐδαμοῦ εὐρίσκεται φυσικὸν δίκαιον, διότι τὸ ἀντίθετον θὰ ἦτο καὶ λογικῶς καὶ πραγματικῶς ἀντιφαικόν», ἀλλὰ τότε θὰ συνεκρούετο πρὸς ἄλλας ρήσεις του τεινούσας νὰ ἀποδείξουν τὴν ἀπόλυτον κυριαρχίαν τῆς ἠθικῆς ἐπὶ τῆς ἱστορικῆς ζωῆς· ἢ σημαίνει ἀπλῶς τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ χαρωιτῆρος αἰετοῦ τῆς ἠθικῆς ἀρχῆς, ἣτις ἐνυπάρχει ἐν τῷ ἱστορικῷ ἀτόμῳ καὶ τότε λέγει ὁ Croce ἐκεῖνο, τὸ ὅποιον λέγουν καὶ οἱ σήμερον ὑποστηρίζοντες τὸ φυσικὸν δίκαιον, ὡς ἰδέαν τοῦ νοῦ. Ἐπαναλαμβάνοντες ὅμως μὲ νέας λέξεις, καὶ ὑπὸ μίαν ἐξ ἀνάγκης παράδοξον μορφήν, ἐκεῖνο τὸ ὅποιον ἠγνώνει ὁ Kant, ὅταν ὁμιλεῖ περὶ τῆς ἐλευθερίας, ὡς τοῦ μοναδικοῦ ἐμφύτου δικαιώματος, καὶ θέτοντες, ὡς σήμερον πράττει τοῦτο ὁ del Vecchio, τὸν σεβισμὸν τῆς προσωπικότητος ὡς βίαν θεμελιωτικὴν τοῦ δικαίου, ἀντικρούομεν συγχρόνως ὅλας τὰς εἰρωνείας καὶ εὐκρίσεις τοῦ Croce κατὰ τῶν ὁπαδῶν τοῦ φυσικοῦ δικαίου, οἵτινες «παρὰ λόγῳ ἐσκανδαλίζοντο» καὶ ἐμερῶν διὰ τὴν ἠθικότητα αὐτοῦ.

V

Ἄλλ' ὁ τοιοῦτος καταστρεπτικὸς σχετικισμὸς παρέχει πολὺν κινῆσιν ἐκδουλεύσεις εἰς τὸν ἴδιον τὸν Croce, κρημνίζον πρὸ τῶν ἰδίων του ὀφθαλμῶν τὰ λογικὰ του οἰκοδομήματα. Οἱ νόμοι, λέγει, ὡς βουλήσεις ἔχουσαι ἀρηρημένον περιεχόμενον, δὲν εἶναι οὔτε πραγματικοί, οὔτε πραγματοποιήσιμοι. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ κληροτὸς, ὁ προσφερόμενος νὰ ὑπηρετήσῃ, ὑπακούει ἢ εἰς τὴν ἠθικὴν ἢ εἰς τὴν οἰκονομικὴν του συνείδησιν· εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ καθὲς ὑπακούει κατὰ τὸν ἰδικόν του τρόπον. Ἐν τούτοις ὅμως οἱ νόμοι εἶναι χρήσιμοι, εἴτε διὰ τὴν διατήρησιν τῆς κοινωνικῆς τάξεως, εἴτε διότι, φιλοσοφικῶς θεωρουμένων τῶν πραγμάτων, ὁ νόμος, ἂν καὶ εἶναι ἀτελής καὶ ἀντιφατικὴ βούλησις, εἶναι ἐν τούτοις προπαρασκευαστικὴ τῆς συνθετικῆς καὶ τελείας

βουλήσεως καὶ ἔχει πρὸς τὴν τελείαν βούλησιν, οἷαν ἔχουν σχέσιν αἱ νόθοι ἐννοιαὶ πρὸς τὰς καθ' αὐτὸ ἐννοίας. Μάλιστα γράφει ὁ Croce, ὅτι «καλλιτέρα εἶναι μιὰ κακὴ κυβέρνησις παρὸ καμμία»· ἀλλὰ δὲν δύναται νὰ δικαιολογήσῃ διὰ τῆς θεωρίας του τὴν ὀρθὴν ταύτην σκέψιν. Πάντα ταῦτα συντελοῦν εἰς τὸ νὰ ὑποβιβασθῇ ἢ κατὰ δίκαιον πρᾶξις εἰς μὴ αὐτόνομον καὶ κατωτέραν μορφήν τῆς ἀνθρωπίνης ἐνεργείας. Εἶναι δὲ τοσοῦτω μᾶλλον ἀξιοκατάκριτος ὁ τοιοῦτος ὑποβιβασμὸς, καθ' ὅσον θέλει ὁ Croce νὰ καταστήσῃ τὸ δίκαιον αὐτόνομον μορφήν, μὴ ἔχουσαν ἐξάρτησιν τινα ἀπὸ τῆς ἠθικῆς, μορφήν ἀήθη ἢ προσηθικήν, κεκτημένην ἴδια ἀξιολογικὰ κριτήρια καὶ ἀντικρούει τοὺς θέλοντας νὰ θεωρήσουν τὸ δίκαιον ὡς ὄρον ἀναγκαῖον διὰ τὴν ἠθικὴν ἀνέλιξιν καὶ ὡς κόσμον τῶν ὑποθετικῶν ἐπιταγῶν. Ἐξ ἄλλου τὸ δίκαιον ἐμφρανιζόμενον ὡς προπαρασκευαστικὴ ἐνεργεία, χάνει τὴν σημασίαν του καὶ ἀναγκάζεται μετριοφρόνως νὰ συνομολογήσῃ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ματαιότητα. Ἀνεξαρτήτως ὅμως τῶν ἀνωτέρω, διὰ τῆς ἐννοίας τῆς «προπαρασκευαστικῆς ἐνεργείας», τιθέμεθα ἔξω τοῦ φιλοσοφικοῦ πλαισίου τοῦ Croce καὶ ἐπανερχόμεθα εἰς τὴν συζήτησιν τῶν μέσων καὶ τῶν σκοπῶν. Θὰ ἔπρεπε λογικῶς διὰ τὴν ἐνότητα τῆς βουλευτικῆς ἐνεργείας, τῆς τε ἀτελοῦς καὶ τῆς τελείας, νὰ ἀντλήσωμεν ἀπὸ τὴν τελείαν βούλησιν τὸ κριτήριον δι' οὗ θὰ κριθῇ ἀξιολογικῶς ἢ «πρὸς προπαρασκευὴν ἰκανότητος». Ἀλλά, ὡς εἶκός, δὲν δέχεται τοῦτο ὁ Croce, ὅστις ὁμιλῶν περὶ τῆς κατὰ δίκαιον ἐνεργείας, ὡς γενικῆς πρακτικῆς καὶ δὴ οἰκονομικῆς ἐνεργείας, ἐφιστᾷ τὴν προσοχὴν μας ἐπὶ τῆς κακῆς ροπῆς ἐκείνων, οἵτινες «συζητοῦν, χωρὶς ἐπίγνωσιν τοῦ τί πράττουν, βάσει ἐνὸς φανταστικοῦ λαγικοῦ δικαίου» περὶ τοῦ ἠθικοῦ ἢ οἰκονομικοῦ χαρακτῆρος ἀπάντων τῶν δικανικῶν θεσμῶν, ἀπὸ τῆς πολιτείας μέχρι τῆς ποινῆς, ἐνῶ πρόκειται περὶ ἠθικῶς ἀδιαφόρων πραγμάτων. Ἐξαντλουμένης τῆς δικανικῆς ἐνεργείας ἐν τῷ ὀφελίμῳ, ἢ πολιτεία καταντᾷ «ρευστὸν σύμπλεγμα ποικίλων σχέσεων τῶν ἀτόμων»· καθίσταται ἀδύνατος ἢ συναγωγὴ τῆς ἰδέας τῆς κοινωνίας ἀπὸ τῆς ἰδέας τοῦ δικαίου καὶ τὰνάπαλιν, διότι ἐν τῇ κοινωνίᾳ τοῦ Croce τὸ ἄτομον θέλει μόνον ἀτομικῶς, θέλει μόνον τὸ ὀφελίμον, ὅπερ καὶ δὲν τελεῖ κατ' ἀνάγκην εἰς θετικὴν τινα σχέσιν πρὸς τὰ ἄλλα ἄτομα καὶ τὸ ὅποιον, ἐλλείπει χαρακτῆρος «διατομικοῦ», δὲν ἐπάγεται λογικῶς τὴν ἀνάγκην

τοῦ κοινωνικῶς ζῆν. Δεδομένου ὅτι οἱ νόμοι δὲν εἶναι πραγματικὰ ἀντικείμενα, ὅτι ὅλοι ἀνάγονται εἰς τὸν νόμον τοῦ πρακτικοῦ συνειδότητος, εἰς ὃν πᾶς τις ὑπακούει, δὲν ἔχει θέσιν ἢ διακρίσεις μεταξὺ νομοθετικῆς καὶ κατὰ δίκαιον γενικῶς ἐνεργείας καὶ ἀκριβέστερον οὔτε ἢ διακρίσεις μεταξὺ ἠθικῆς καὶ δικαίου, ἢ γινομένη διὰ τοῦ γνωρίσματος τοῦ ἐξαναγκασμοῦ, ἀφοῦ καὶ ἢ κατὰ δίκαιον ἐνέργεια ἐλευθέρως καθορίζεται, ἢ καὶ διὰ τοῦ γνωρίσματος τῆς ἐξωτερικότητος, ἀφοῦ τὰ ἐσωτερικὰ καὶ τὰ ἐξωτερικὰ στοιχεῖα εἶναι ἐν καὶ τὸ αὐτό, οὔτε τέλος ἢ διακρίσεις μεταξὺ ἰδανικοῦ καὶ θετικοῦ δικαίου, μεταξὺ νόμου καὶ δικαιοσύνης.

VI

Τὸ φυσικὸν καὶ τὸ ἱστορικὸν δίκαιον εἶναι ἀμφότερα θετικά, κατὰ Croce, καὶ ἀποτελοῦν διαφόρους βαθμούς, διάφορα σημεῖα τῆς αὐτῆς ἐξελέξεως· ἐὰν ἄλλως συνελαμβάνετο ἢ σχέσις αὐτῶν, θὰ εἴχομεν ἀπ' ἐνὸς δίκαιον φυσικὸν ἢ ὀρθὸν καὶ ἀπ' ἐτέρου δίκαιον ἱστορικόν, προῖόν τῆς «ἀνθρωπίνης ἀτελείας», προωρισμένον νὰ ἐξαφανισθῇ ἐν τῷ μέλλοντι. Ἰδνόνητον ὅτι ἢ τοιαύτη «μεταβλητότης» τοῦ ἱστορικοῦ δικαίου δὲν θίγει τὸ λογικὸν δίκαιον ὡς ἰδεῶδες, διότι τοῦτο εἶναι διαλεκτικῶς ἀναγκαῖον στοιχεῖον τῆς δικανικῆς ζωῆς, αἰώνιον ὅσον αἰώνιος εἶναι καὶ ὁ λόγος, ὁ διαρκῶς παλαιῶν πρὸς τὰς ὑλικὰς ἀνάγκας τοῦ βίου. Δυνάμεθα νὰ διατυπώσωμεν ὡς ὄνειρον μίαν Πολιτείαν ἀγγέλων, μίαν Πόλιν τοῦ Θεοῦ· ἀλλὰ τότε ἐγκαταλείπομεν τοὺς ἀνθρώπους, οἱ ὅποιοι ὅσον καὶ ἂν τελειοποιηθοῦν, δὲν θὰ ἀποβάλουν ποτὲ τὸ διαβυλικὸν στοιχεῖον οὔτινος μετέχουν· ἐκτὸς ἐὰν εὐρεθῇ ἢ συνταγῇ τοῦ τελείου ἀνθρώπου, ἢν εἰρωνεύεται ὁ Bernard Shaw ἢ καὶ ἢ ἠλιθία «ἀνθρωπότης τοῦ 8200» τὴν ὅποιαν εἶδε ὁ Wells χάριν εἰς τὴν «μηχανὴν τοῦ χρόνου». Εἶναι ἐξ ἄλλου εὐνόητον ὅτι ἢ ἔννοια τῆς σχετικότητος τοῦ θετικοῦ δικαίου εἶναι πολὺ συγγενεστέρη πρὸς τὴν θεωρίαν τοῦ Croce παρὰ πρὸς τὴν τῶν ὑπαδῶν τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ὡς ὁ del Vecchio, διότι τῷ ὄντι ὁ Croce (*ἐνθ. ἀν. σελ. 351*) καθιστᾷ τὸν νόμον ἐκδήλωσιν «ἀτελοῦς βουλήσεως» «προπαρασκευαστικῆς βουλήσεως τελείας». Ὁ νόμος εἶναι ὡς ἐκ τούτου ἐνέργεια καταδικασμένη νὰ ἐκλείψῃ, ὅπως κατ' ἀνάγκην πᾶσα ἀπλῆ προπαρασκευή.

Ἴδου διατὶ δὲν εὐρίσκομεν «παράλογους», ὡς ἐκφράζεται ὁ Croce, τὰς συνήθεις διακρίσεις ἠθικοῦ καὶ ἀνηθικοῦ, ὀρθοῦ καὶ μὴ ὀρθοῦ δικαίου· εὐρίσκομεν ὅμως «παράλογον» ὅτι πνεῦμα ὄξυ ὡς τὸ ἰδικόν του ἐκφράζεται ὡς ἔξῃς· «ἐν τῇ νέᾳ λογικῇ τὸ εἶδος χρησιμεύει ὡς ἄρνησις τοῦ γένους» (*ἐνθ. ἀν. σελ. 372*). Περαιτέρω ὅμως ὁ ἴδιος ἀορίστως λέγει ὅτι ἢ τοιαύτη διάκρισις γίνεται «ἐξ ἐπόψεως μιᾶς ἀνωτέρας μορφῆς τῆς ἐνεργείας». Ἄλλ' ἄδικον δίκαιον δὲν σημαίνει «ἀντίθεσιν πρὸς τὸ δίκαιον», ὡς ὁ Croce νομίζει, ἀλλὰ δίκαιον, μὴ ἀνταποκρινόμενον πλέον ἢ μὴ ἀνταποκριθὲν ποτὲ εἰς τὴν ἰδέαν τῆς δικαιοσύνης, ἣτις δὲν εἶναι «μιὰ ἀνωτέρα μορφή ἐνεργείας», ἀλλὰ μία ἀνωτέρα ἰδέα τῆς αὐτῆς μορφῆς πρακτικῆς ἐνεργείας. Ἐὰν προσεῖχε εἰς τὴν ἠθικὴν πηγὴν τοῦ δικαίου, θὰ ἔκρινε φιλοσοφικῶς καὶ δὲν θὰ ἀπεδέχετο ἀκρίτως τὰς σκέψεις τῶν ἀφελῶν, οἵτινες, ἐκ τῆς πικρᾶς πείρας ἐπιηρεαζόμενοι, ἀνάγουν τὸ δίκαιον εἰς τὴν βίαν, εἰς τὴν ἀπλῆν πραγματικὴν βούλησιν καὶ δὲν θὰ εἰρωνεύετο τοὺς ἀόπλους προφήτας, τοὺς ὀπλισμένους μόνον δι' ἰδεῶν, σκέψης ἢ ὅποια εἶχε ἀξίαν τινα εἰς ἐποχὴν, καθ' ἣν ἢ δύναμις ἦτο τὸ πᾶν, δὲν ἔχει ὅμως πλέον τὴν αὐτὴν ἀξίαν σήμερον, ὡς τὸ γνωρίζει ἀσφαλῶς καὶ ὁ Croce, ὅτε θέλομεν μόνη δύναμις νὰ εἶναι ἢ δύναμις τοῦ δικαίου.

VII

Κατὰ Croce ἢ οἰκονομικὴ μορφή εἶναι μορφή γένους μὴ ἐξαντλοῦντος τὴν πρακτικὴν ἐνέργειαν· ἀλλ' οὔτε καὶ ἐγκλείει τὴν ἠθικὴν μορφήν, ὡς ἰσχυρίζεται ὁ Croce διὰ σοφισμάτων τεινόντων νὰ ἀποδείξουν τὴν ἀνυπαρξίαν τῶν ἀνιδιοτελῶν πράξεων (*ἐνθ. ἀν. σελ. 242*). Καὶ ναὶ μὲν εἰσηκούσθη ὁ Croce ἐν τῇ πράξει, ἀλλὰ θεωρητικῶς ἔσφαλε ἰσχυρισθεὶς ὅτι ἀνιδιοτελής ἠθικὴ πράξις εἶναι πράξις ἀκατανόητος, διότι τὸ ἠθικὸν εἶναι πάντοτε καὶ ὀφέλιμον. Καὶ ὁ ἥρωες «ὁ ὑπὲρ πατρίδος θνήσκων ἔχει τὴν ἰδικὴν του ὀφέλειαν». Διὰ τοιούτων ἀκτινοβόλων μεταφορῶν, τὰς ὁποίας ἀποκαλεῖ ὁ Kant «vernünftelnde Tändeleien», ἀναμασσᾷ ὁ Croce «das alte Lied» καὶ συνταυτίζει τὸ ὀφέλιμον πρὸς τὸ οἰκονομικόν. Ἄλλὰ πλανᾶται λέγων ὅτι ἢ ἠθικὴ πράξις εἶναι πάντοτε ὀφέλιμος, διότι, ὅπως ἀκριβῶς εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ ἥρωος, δύναται νὰ ἀγάγῃ εἰς τὴν θυσίαν τοῦ οἰκονομικοῦ στοι-

χείου, εἰς ὃ περιορίζει τὸ ὠφελίμον ὁ Croce, τοῦτέστι εἰς τὴν θυσίαν «τῆς ἰδίας ἀτομικῆς υπάρξεως» (*ἔνθ. ἀν. σελ. 308*). Ἄλλως θὰ θεωρήσωμεν ὅτι ὁ Croce εἰσάγει ποιοτικὴν διάκρισιν τοῦ ὠφελίμου καὶ τότε δὲν λέγει τίποτε περισσότερον ἀπὸ ὅ,τι εἶπον τόσοι φιλόσοφοι περὶ ἀνιδιοτελείας, ὅτι δηλονότι τίποτε δὲν εἶναι ὠφελιμώτερον εἰς τὸν ἄνθρωπον παρὰ ὃ ἀνὲς κοπος, ὅτι ἡ ἀρετὴ ἀμείβεται ἀφ' ἑαυτῆς, ὅτι οὐδὲν ὠφελιμώτερον τῆς τιμότητος ἐν τῷ πολιτικῷ βίῳ καὶ τὰ τοιαῦτα. Πολὺ ὀρθῶς λέγει ὁ Croce ὅτι «ἡ ἠθικὴ νικᾷ τὰ συμφέροντα, διότι εἶναι ἡ ἰδία ἀνώτατον συμφέρον» (*ἔνθ. ἀν. σελ. 212*)· πρέπει ὅμως νὰ ὁμολογήσῃ ὅτι ἡ λέξις «συμφέρον» δὲν ἔχει ἐν τῇ φράσει ταύτῃ τὴν ἰδίαν ἔννοιαν. Ὅταν κοινῶς γίνεται λόγος περὶ πράξεων ἀνιδιοτελῶν, ἐννοοῦνται αἱ πράξεις ἐκεῖναι, αἱ ὁποῖαι προκρίνουσιν τὸ μείζον συμφέρον τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἠθικῆς καὶ θυσιάζουσι τὸ ὕλικόν καὶ οἰκονομικόν συμφέρον. Ἀποδίδεται οὕτω ἰδιαίτερον ἀξία εἰς τὰς «ἀνεκτιμήτους» πράξεις, ἐν αἷς ἀνακύπτει ἡ ἀξιοπρέπεια τῆς προσωπικότητος καὶ τὰς ὁποίας μόνον ψυχὴ ἀναίσθητος καὶ ἀσυνκίνητος ἀπὸ τὰς πραγματικῶν ἠθικῶν ἀξίας δύναται νὰ ἀποκαλῆ «ἐννοιολογικὰ τέλειτα».¹ Τοιαῦτα ὅμως παρουσιάζει καὶ ὁ ἴδιος ὁ Croce ὅταν ἀποφαίνεται ὅτι «ἡ ἠθικὴ εἶναι διὰ τὸν ἠθικὸν ἄνθρωπον τὸ ἕκτατον συμφέρον» διότι

1) Ἐπ' ἐσχάτων ὁ Croce, ἀντεμετώπισε ὅπως διαφόρως τὰς ἠθικὰς ἀξίας, κατόπιν μάλιστα τῶν τολημῶν πορισμάτων τὰ ὁποῖα ἔβλεπε ὅτι συνήγον αἱ πολλοὶ ἐκ τῶν ἔργων του. Εἰς μερικὰς θεημασίας κριτικὰς ἀπαντήσεις ἐν τῷ περιοδικῷ του «Κριτικῇ» συνομολογεῖ ὅτι τὴν ἀληθῆ φιλοσοφίαν πρέπει νὰ τὴν ζῶμεν, ὅτι ἡ ἠθικὴ ζωὴ εἶναι πραγματοποιήσις ἀξιών ἀνευ ἰδιοτελείας καὶ δὲν εἶναι ἀπλῶς καὶ γενικῶς «οἰκονομική». Ὁ εὐρὸς τοῦ σκεπτικισμοῦ διαλύεται καὶ ἀνακύπτει ἡ ἀξία τοῦ ἀνθρώπου ἐναντι τοῦ παντός. Ἠλέει τὸ βαθύτερον νόημα τοῦ ἀγῶνος τῆς ἐκκλησίας κατὰ τῆς πολιτείας, ὡς διεκδικησὶν τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως κατὰ τοῦ «τετελεσμένου γεγονότος», ὡς κατεξίωσιν τῆς φαινομενικῆς ἀδυναμίας ἐναντι τῆς φαινομενικῆς δυνάμεως· ἐπικρίνει τὴν συνταύτισιν σκέψεως καὶ πράξεως, ὡς χρήσιμον μόνον εἰς τὸν θέλοντα νὰ ἐνεργήσῃ κατὰ τὸ τυφλὸν κτηνώδες του ἔνστικτον· καί, ἀληθῶς, ὑπάρχει «οἰκονομικώτερον» ἢν ἀπὸ τὸ ζῆρον; Τονίζει ἐπίσης τὴν συνοχὴν τοῦ ἠθικοῦ χαρακτήρος, ὅσας πρέπει νὰ παρακολουθήσῃ τὴν ἐσωτερικὴν συνοχὴν τῆς φιλοσοφίας. Καὶ τέλος ἐξάγει (ἴδε «Κριτικῇ» ἔτος 1928 σελ. 80) τὸ καθῆκον, τὸ ὁποῖον δὲν θεωρεῖ ὡς λογικῶς τερατώδες, ἀλλ' ὡς αἰ τὸ ἀπόλυτον, διακρινόμενον τῆς οἰκονομικῆς ἐνεργείας, ἀκριβῶς διότι «δὲν ἔχει τερμίν», δὲν δύναται νὰ ἀποτιμηθῇ οἰκονομικῶς.

οὕτω ἀποδεικνύεται ὅτι ὁ ἠθικὸς ἄνθρωπος δὲν ἀποδίδει σημασίαν εἰς τὸ «οἰκονομικόν» του συμφέρον. Καὶ δὲν λέγει μὲν ὁ Croce ὅτι ἡ ἠθικὴ πράξις δὲν εἶναι ἀντιοικονομική, ἀλλὰ θέτει γενικὴν τινὰ ἔννοιαν τοῦ ὠφελίμου, ἣν κατόπιν διακρίνει εἰς δύο εἰδικωτέρας ἔννοιαις.

VIII

Ἀφήνοντες κατὰ μέρος τὸ παρ' ὅλην τὴν αὐστηρὰν λογικότητα τοῦ Croce ἀσαφὲς ἐνίων διακρίσεών του, συνιστάμενον εἰς τὸ ὅτι, ἐνῶ δὲν ἔπρεπε, κατὰ τὴν θεωρίαν του, νὰ ὑπάρχουν πράξεις ἀδιάφοροι διὰ τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν οἰκονομίαν, ὁμιλεῖ ἐν τούτοις περὶ πράξεων οἰκονομικῶν «ἀδιαφόρων διὰ τὴν ἠθικὴν», ἀφοῦ πάλιν προηγουμένως ἀπεκάλεσε τερατώδη τὴν σκέψιν τὴν διακρίνουσαν πράξεις «ἀδιαφόρους, θεμιτὰς» κ.τ.λ.¹ ἀφήνοντες κατὰ μέρος τὴν τοιαύτην ἀσάφειαν διερωτώμεθα, πῶς δύναται νὰ συμπέσῃ αἰσθημα καὶ «οἰκονομικὴ ἐνέργεια», ἀποκλειομένου τοῦ αἰσθηματος ἐκ τοῦ ἠθικοῦ πεδίου, καὶ συγχρόνως νὰ συμπέσουν ἐν τῇ ἠθικῇ ἐνεργείᾳ καθῆκον καὶ ἡδονή, ἐκ μόνου τοῦ λόγου ὅτι ἡ «οἰκονομικὴ ἐνέργεια» σημαίνει τὴν «πρακτικὴν ἐνέργειαν, ἐν τῇ γενικωτέρᾳ τῆς μορφῇ, τῇ περικλειούσῃ» καὶ τὴν ἠθικὴν ἐνέργειαν (*ἔνθ. ἀνωτ. σελ. 248*). Πρέπει νὰ παρατηρηθῇ ὅτι εἰς τὰς σκέψεις αὐτὰς δὲν πρόκειται περὶ τῆς λογικῆς ἐνότητος τῆς πρακτικῆς ἐνεργείας, διακρινομένης εἰς τὴν οἰκονομικὴν μορφήν καὶ τὴν ἠθικὴν μορφήν, ἀλλὰ πρόκειται περὶ τῆς λογικῆς ἐνότητος τῆς «οἰκονομικῆς ἐνεργείας» ἣτις ἐμφανίζεται ἐν τῇ ἀπλουστερᾷ αὐτῆς μορφῇ. Ἀλλὰ τότε πῶς ἐκ τῆς οἰκονομικῆς ταύτης μορφῆς ἀνερχόμεθα λογικῶς εἰς τὴν ἠθικὴν μορφήν; Καὶ ποῖον ἔσται τὸ διακριτικὸν αὐτῆς ἐν τῇ ἀναζητήσῃ τοῦ ὠφελίμου, ἐφ' ὅσον ἐξακολουθήσῃ νὰ θεωρῆται ὑπαγομένη εἰς τὴν οἰκονομικὴν μορφήν; Ἐκτὸς τούτου, ἂν ἐν τῇ ἠθικῇ πράξει ἡ ἡδονὴ συμπίπτει πρὸς τὸ καθῆκον, τοῦθ' ὅπερ συμβαίνει καὶ ἐν τῇ οἰκονομικῇ ἐνεργείᾳ, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ γίνεται λόγος περὶ μιᾶς ἡδονῆς, διαφόρου τῆς πρώτης, ὁποῖαν ὑποπίπτομεν εἰς τὴν ἀσυναρτησίαν τῶν ποιοτικῶν τῆς ἡδονῆς διακρίσεών, ἣτις, ἀπὸ τοῦ Ἀριστίππου μέχρι τῶν ὠφελιμιστῶν, ὑπῆρξε τὸ ἀσθενὲς σημεῖον παντός ἡδονισμοῦ; Ἐν τούτοις ὁ Croce ὁμιλεῖ περὶ «ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς ἡδονῆς» τοῦ μάχεσθαι. Λέγοντες ὅτι «ἡ ἀγαθὴ πράξις, ὡς τοιαύτη, προξενεῖ πάντοτε εὐχαρί-

στησιν» δὲν λέγομεν τίποτε ἀπολύτως, ἐφ' ὅσον δὲν διακρίνομεν «ἐκείνην ἀπὸ ταύτην τὴν εὐχαρίστησιν», ὅπως ὁ ἅγιος Μάξιμος, ὅστις ἦταν τοῦ ὑπέσχοντο νὰ τὸν ἐλευθερώσουν ἀπὸ τὰ μαρτύρια, ἐὰν ἐλάτρευε τὸ ἄγαλμα τοῦ αὐτοκράτορος, ἀπήντα «Haec non sunt tormenta sed sunt unctioes», διότι μαρτύριον δι' αὐτὸν ἀληθὲς θὰ ἦτο νὰ μὴ λατρεύῃ τὸν Χριστόν.

Ἄλλὰ τὸν σκεπτικὸν ἡδονισμὸν τοῦ Croce διαφεύγει καὶ ἕτερον σημεῖον, τὸ κύριον σημεῖον τῆς διαστάσεως περὶ τὴν σχέσιν ἠθικῆς καὶ ἡδονῆς. Δὲν ἐνδιαφερόμεθα κατὰ πόσον τὴν ἠθικὴν πράξιν ἀκολουθεῖ ἡδονή, ἀλλ' ἐὰν ἐν τῇ ἠθικῇ ἐνεργείᾳ δυνάμεθα καὶ πρέπει νὰ πραγματοποιῶμεν χάριν τῆς ἡδονῆς, ἥτις ἐκακολουθεῖ εἰς τὴν πράξιν. Ἐκ τῶν σκέψεων τοῦ Croce περὶ «ὠφελίμου ἠθικῆς» δὲν προκύπτει σαφῶς ἐὰν μέσῳ τοῦ ὠφελίμου θέλει τις τὸ «καθολικόν», τὸ γενικῶς ἰσχυρὸν νόημα, ἢ ἐὰν τὸ ὠφελίμον εἶναι ἀποτελεσματὶ τῆς θελήσεως τοῦ «καθολικοῦ». Ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄφιν τὴν ὠραίαν σελίδα, ἐν ἣ ὁ Croce ἐξαιρεῖ τὸν ἠθικὸν ἄνθρωπον, ὅστις, θέλων τὸ «καθολικόν», θέλει ἐκεῖνο τὸ ὅποιον τὸν αἶρει ὑπεράνω τῆς ἰδίας ἀτομικότητος καὶ τὸν στρέφει πρὸς τὸ «πνεῦμα», τὴν ἀληθινὴν πραγματικότητα, τὴν ἀληθινὴν ζωὴν, τὴν ἐλευθερίαν, θὰ ἔπρεπε νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἀκολουθεῖ τὴν κοινὴν δόξαν ὅλων τῶν ἠθικολόγων, καθ' ἣν ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ θέλῃ ἑαυτὸν ὡς πνεῦμα, διότι οὕτω θὰ πραγματοποιήσῃ τὴν εὐδαιμονίαν, τὴν ἐπαγγελίαν τῶν προσατενιζόντων μόνον τὴν Βασιλείαν τοῦ Θεοῦ. Ἐὰν ὅμως λάβωμεν ὑπ' ὄφιν τὸ κεφάλαιον «Περὶ τῆς σχέσεως τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς οἰκονομικῆς μορφῆς», ὅπου ρητῶς λέγεται ὅτι οἰκονομικὴ ἐνέργεια εἶναι ἢ «πρακτικὴ ἐνέργεια ἐν τῇ γενικῇ τῆς μορφῆς, τῇ περιλειούσῃ τὴν ἠθικὴν μορφήν», ἥτις καὶ δὲν δύναται ποτέ νὰ εἶναι ἀντιοικονομικὴ, διότι ἄλλως θὰ ἦτο ἀκατανόητος· ἐὰν ἀναπολήσωμεν τὰς εἰρωνικὰς ρήσεις περὶ καθήκοντος, πρέπει νὰ πιστεύσωμεν ὅτι κατὰ Croce, ἐν τῇ ἠθικῇ ἐνεργείᾳ δεόν νὰ τείνωμεν πρὸς τὸ «καθολικόν νόημα» μόνον διότι ἡ ἠθικὴ πράξις εἶναι ὠφελίμος. Δημιουργεῖται οὕτω

1. «Ἐὶς τὸ χρήσιμον ἢ τὸ ἄγονον τῆς ἀξίας ταύτης οὔτε προσθέτουσιν οὔτε ἀφαιρουσὶν τίποτε ἐξ αὐτῆς. Θὰ ἀπετέλουν ἀπλῶς ἐνέργειαν διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἀξίας ταύτης εἰς τὰς κοινὰς συναλλαγὰς» Kant Grundlegung z. Metaphysik 3te ed. Reclam σελ. 22.

μὰ ἠθικὴ τῶν πονηρῶν ἀντὶ τῆς ἠθικῆς τῶν μωρῶν. Ἄλλ' ἐὰν ἡ κατηγορία τοῦ ὠφελίμου εἶναι ἡ γενικωτέρα μορφή, ἢ περικλείουσα ἐν ἑαυτῇ καὶ τὴν ἠθικὴν, ἀκολουθεῖ ὅτι ὁσάκις ἡ ἠθικὴ πράξις δὲν κριθῆ ὠφελίμος, πρέπει νὰ παραλείπηται. Καὶ οὕτω καταντᾷ ὁ Casanova ἰδανικὸς τύπος ἠθικοῦ ἀνθρώπου! Ἀπὸ τῆς μορφῆς τοῦ ὠφελίμου, τοῦ αἰσθημάτων ὁρμώμενοι, πῶς θὰ κατορθώσωμεν νὰ πείσωμεν τὸν ἄλλον ὅτι ἡ ἠθικὴ εἶναι τὸ ἀνώτατον συμφέρον, ἀφοῦ ἡ πειθὴ προϋποθέτει ἐν ἀνώτερον λογικὸν κριτήριον; Διὰ τοὺς ἐμμένοντας ἐπ' αὐτοῦ τοῦ ἐπιπέδου ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Ciacco ὁμιλοῦν γλῶσσαν ἀκατανόητον, ἀμετάδοτον. Καθεὶς δημιουργεῖ τὸ εἰς αὐτὸν συμφέρον.

IX

Πῶς νὰ εἴπωμεν, κατὰ ταῦτα, ὅτι ἡ ἠθικὴ «ἔχει ἀπόλυτον κύρος ἐπὶ τῆς ζωῆς», ἂν θὰ πρέπει καὶ ἐν τῇ ζωῇ νὰ εἶναι ὑποτεταγμένη εἰς τὴν μορφήν τοῦ ὠφελίμου; Ἐξ ἄλλου τὸ νὰ εἴπωμεν ὅτι «οὐδὲν κύρος ἔχει ἐπὶ τῶν μορφῶν τοῦ πνεύματος», δὲν εἶναι ὡς νὰ λέγωμεν ὅτι αἱ διακεκριμένοι αὗται μορφαὶ οἰκονομίας καὶ ἠθικῆς θὰ μείνουν πάντοτε διακεκριμένοι; Ἐὰν, πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ἐνότητος αὐτῶν, ἐλέγετο ὅτι ἡ δευτέρα βαθμὶς τῆς πρακτικῆς ἐνεργείας, ἡ ἠθικὴ πράξις, δὲν ὑπάρχει ἀνεξαρτήτως τῆς πρώτης, τῆς οἰκονομικῆς ἐνεργείας, ἥτις ἐκακολουθεῖ ὑφισταμένη καὶ ἐν τῇ δευτέρᾳ μορφῇ, τότε οὐσιαστικῶς δὲν πρόκειται περὶ δύο μορφῶν, ἀλλὰ περὶ μιᾶς, ἥτις, ἐν τῇ διαλεκτικῇ αὐτῆς ἀναπτύξει, διατηρεῖ καὶ ἀρνεῖται ἐν τῇ δευτέρᾳ διαλεκτικῇ «στιγμῇ» τὴν πρώτην «στιγμὴν», ὁπόταν, ἐφ' ὅσον ἡ πρώτη ἀξιολογικὴ μορφή ἐκτείνει τὴν κρίσιν αὐτῆς ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν διαλεκτικῶν «στιγμῶν», εὐρισκόμεθα καὶ ἐμμένομεν ἐν τῇ οἰκονομικῇ μορφῇ καὶ δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ὁμιλῶμεν περὶ ἑτέρας μορφῆς. Ἐὰν πάλιν, σκεπτόμενοι καθ' ἣν ἔγγεγον, θεωροῦμεν ὅτι ἡ πράξις εἶναι βουλευτικὴ ἐνέργεια, ἥτις πρέπει νὰ διέλθῃ ἐκ τῆς ὑποκειμενικῆς διαλεκτικῆς «στιγμῆς» διὰ νὰ φθάσῃ εἰς τὴν σύλληψιν τῆς ἀντικειμενικῆς τοιαύτης, τότε δὲν δυνάμεθα νὰ ὁμιλῶμεν περὶ δύο μορφῶν τοῦ πρακτικοῦ νοῦ, τοῦθ' ὅπερ ἄλλωστε θὰ μᾶς ὠδήγει εἰς τὸν καθαρὸν κόσμον τῶν νοημάτων, ἀλλὰ περὶ δύο «στιγμῶν» τῆς αὐτῆς διαλεκτικῶς ἀναπτυσσομένης μορφῆς· ἀξιολογικὸν δὲ κριτήριον δὲν θὰ εἶναι δυνα-

τὸν γὰρ εἶναι πάντοτε τὸ οἰκονομικόν, θὰ εἶναι τὸ γενικὸν πράξεως κριτήριον, τὸ ἐπιτάσσει τὴν διατήρησιν τοῦ ὄντος, μὲ τὴν προσθήκην, ὅτι διὰ τὰ φθιάση τις εἰς «ὄν» καθολικοῦ κύρους, πρέπει νὰ διέλθῃ ἐκ τοῦ «ὄντος» τοῦ μερικοῦ, τοῦ σχετικοῦ. Αὕτη εἶναι ἡ ὀρθωτέρα ἐρμηνεία τῆς θεωρίας τοῦ Croce, ἣτις, οὕτω ἐννοουμένη, δὲν προχωρεῖ, ἂν ἐξαιρέσωμεν τὴν ἐξωτερικὴν τῆς ἰσχύος, πέραν τοῦ ὠφελισμοῦ τοῦ Mill. Πάντως θὰ ἔπρεπε ἡ θεωρία αὕτη νὰ διασαφηνισθῇ, ἐπὶ τῶν ἐξῆς σημείων· ἐὰν ἡ ἠθικὴ βασίζεται ἐν τῷ ὠφελίμῳ, πρέπει νὰ καθορισθῇ ὅτι ἀποδίδεται εἰς τὸ ὠφέλιμον ἔννοια ποιητικῶς διάφορος καὶ δὴ ἀνωτέρα· ἐπίσης θὰ ἔπρεπε νὰ τονισθῇ ὅτι τὸ ὠφέλιμον τῆς πρώτης διαλεκτικῆς στιγμῆς εἶναι ἠθικὴ κρίσις κατωτέρου εἴδους, ὅπως, ἐν τῇ σχολαστικῇ φιλοσοφίᾳ, ἐξαπατηροῦντο ἡ προτίμησις τοῦ εἰδικοῦ ἀγαθοῦ ἀπὸ τὸ καθολικόν· ὡς ἐκ τούτου ὅμως τὸ ὠφέλιμον δὲν δύναται νὰ τεθῇ ὡς κατηγορούμενον ἐν τῇ ἀνωτέρῳ ἠθικῇ κρίσει.

X

Ὑπὸ τὴν φαισματοειδῆ ἀνάλυσιν τοῦ Croce, κοινωνία καὶ πολιτεία διαλύονται εἰς ἀπλὰς σχέσεις μεταξὺ ἀτόμων, εἰς ὁμίδας πράξεων, οὕτως ὥστε ἡ πολιτεία, ἀτυχῆς, κατὰ Croce, ὅρος ἀποσκευῶν νὰ ἐκφράσῃ «στατικῶς» τὴν «δυναμικὴν» ζωὴν, θεωρουμένη ἐν τῇ συγκριμένη αὐτῆς ὑποστάσει, περιορίζεται τελικῶς εἰς τὴν «κυβέρνησιν» δι' ἧς ἡ πολιτεία πραγματοποιῆται, καταντῶ τοῦτέστι ἡ πολιτεία ἐν πραγματικὸν γεγονός, ἂν καὶ ἀλλαγῶ ὁ Croce τὴν ἀποκαλεῖ «κατηγορίαν τοῦ πνεύματος» (*Elementa di politica, σελ. 12 κ. ε.*). Τὸ πόρισμα εἰς ὃ, ὡς ἀνωτέρω, καταλήγει ὁ Croce δὲν εἶναι νέον· ἀρκεῖ νὰ ἀναμνησθῶμεν τῶν λόγων τοῦ Θρασυμάχου καὶ τῶν ὁπαδῶν του. Καὶ ὑποστηρίζεται μὲν ἐφ' ὅσον ἀναχωροῦμεν ἀπὸ τοῦ ὠφελίμου, ὡς τῆς μοναδικῆς μορφῆς τῆς πρακτικῆς ἐνεργείας καὶ θεωροῦμεν τὴν πολιτικὴν ἐνέργειαν ὑπὸ τὴν ἔκθεσιν τῆς ἐμπειρικῆς ὠφελιμότητος τῆς ὁμίδος. Ἀλλὰ καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς ἐπόψεως ὑποστηρίζεται δυσκόλως τὸ πόρισμα τοῦτο· διότι τὸ ἄτομον, ὡς στοιχεῖον τῆς πολιτείας, δὲν θὰ κρίνῃ πάντοτε ὠφέλιμον τὴν πράξιν τῆς κυβερνήσεως καὶ θὰ ἀντιπροβάλῃ τότε τὴν πράξιν, ἣν αὐτὸ νομίζει ὠφέλιμον εἰς τὴν πολιτείαν, ἣς εἶναι μέ-

ρος, τοῦθ' ὅπερ καὶ ἔχει ὑπ' ὄψιν του ὁ Croce, ὁμιλῶν ἀλλαγῶν (*ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 33*) «περὶ τῶν κυβερνώντων ἀτόμων καὶ τῶν ἀντιπάλων αὐτῶν».

Ἐὰν τυχὸν ἠθέλομεν μετὰ τοῦ Κικέρωνος συνομολογήσει ὅτι πλανᾶται «qui summum bonum sic instituit, ut nihil habeat cum virtute conjunctum, idque suis commodis, non honestate metitur». (*De officiis I, 2*) καὶ ἐθεωροῦμεν ἀντιθέτως ὡς θεμέλιον τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας τὴν δικαιοσύνην «qua societas hominum inter ipsos et vitae quasi communitas continetur» (*ἐνθ. ἀν. I, 7*), τότε θὰ καθίστατο ἀκατανόητος ἡ ἀφῆσις ἀμαρτιῶν, ἣν ὁ Croce δίδει εἰς τοὺς κυβερνήτας τοὺς παραβιάζοντας τὰς συνθήκας, ὡς ἐπίσης καὶ ἡ ἀπορρόφησης τῆς «communitas» ἐν τῇ κυβερνήσει, δυναμένη νὰ περιέλθῃ εἰς χεῖρας τινῶν, οἵτινες, κινούμενοι ὑπὸ «nimia cupiditas principatus» δὲν σέβονται τὴν «aequitatem, quae est justitiae maxime propria» (*ἐνθ. ἀν. I, 19*) καὶ δὲν δύναται νὰ συμμορφωθοῦν πρὸς τοὺς κανόνας σωφροσύνης, οἷς ὁ Κικέρων ἐκθέτει, διότι «partem civium consulunt, partem negligunt» καὶ οὕτω προκαλοῦν «seditionem atque discordiam» (*ἐνθ. ἀν. 25*). Ἀπὸ σκοποῦ ἀντετάξαμεν τὸν Κικέρωνα εἰς τὸν Croce, διότι καὶ αὐτὸς ὁ «πρακτικὸς» ρωμαῖος (*De off. III*) θεωρεῖ τὸ ὠφέλιμον ὡς στοιχεῖον τῆς ἠθικῆς πράξεως, ἀλλ' ὅμως ὑπὸ ἄλλην ἔννοιαν ἢ ὁ Croce. Ἐνῶ ὁ Croce ἐμμένει εἰς τὴν μακριαβελικὴν ἀρχὴν, καθ' ἣν δύναται τις νὰ παραβιάσῃ τὰς συνθήκας· χάριν τῆς πατρίδος, ὁ Κικέρων ἐπιμένει ἐπὶ τῆς ἀνάγκης τῆς πιστῆς τηρήσεως αὐτῶν, διότι αὕτη εἶναι βᾶσις τῆς δικαιοσύνης. Λέγων μάλιστα, «sunt enim quaedam partim ita foeda, partim ita flagitiosa, ut ea ne conservandae quidem patriae causa sapiens facturum sit» (*ἐνθ. ἀν. I, 45*) διατυποῖ πρῶτος τὴν σκέψιν, ἣν μετὰ ταῦτα ἀνέπτυξαν ὁ Kant καὶ ὁ Fichte. Καὶ ὁ Croce ὁμιλεῖ περὶ κυβερνήσεων de facto, στερουμένων δεοντολογικῆς θεμελιώσεως. Ἀλλ' ἡ τοιαύτη διάκρισις αὐτοῦ ἀπόλλυσι τὴν σημασίαν της, ἐφ' ὅσον, εἰρωνευόμενος τοὺς «ψυχροὺς ἠθικολόγους», τονίζει τὴν πλήρη σύμπτωσιν βίας καὶ ἐλευθέρως συναινέσεως, ἐξουσίας καὶ ἐλευθερίας. Καὶ τί σημαίνει ἂν ἀναφέρεται εἰς τὴν ὀρθαίαν καντιανὴν σκέψιν, καθ' ἣν «ἐν τῇ πολιτείᾳ ἕκαστος εἶναι καὶ ἀρχὸν καὶ ἀρχόμενος», διότι ἡ κυριαρχία δὲν ἀνήκει εἰς οὐδένα ἀτομικῶς ἀλλ' εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν σχέσιν τῶν ἀποτελούντων τὴν

πολιτείαν» ατόμων, αφοῦ ὁ ἴδιος ὁ Croce, καταστρέφει διὰ τοῦ ἀναλυτικοῦ του πνεύματος τὰ προβλήματα ταῦτα, καταπολεμεῖ ὡς ἀνοήτους καὶ κενὰς ἐννοίας τὰς ἰδέας τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητος, τὰς ὁποίας θεωρεῖ ἀξίας ὅλης τῆς «περικερρονήσεως», ἢν τρέφουν πρὸς αὐτὰς «ἄνδρες ἔχοντες ζωηρὸν ἱστορικὸν καὶ πολιτικὸν αἰσθητήριον»; Ἀκριβῶς, εἰς μίαν κοινωνίαν *de facto* ἐν ἣ πάντες «*veluti persona*» εἶναι ἐστραμμένοι πρὸς τὸ ὠφέλιμον ἐνὶ ἑκάστῳ καὶ διὰ συνειδήσεις ἐστραμμένας οὐδὲν ἴσχυον συναισθημάτων δικαιοσύνης καὶ δικαίου, αἱ ἰδέαι αὗται, αἱ ἔχουσαι νόημα μόνον διὰ συνειδήσεις ἠθικὰς καὶ διὰ δικαιοσύνας, εἶναι κενὰ καὶ ἀκατανόητα φαντάσματα. Ὁ Croce ἀντιλαμβάνεται τὴν ἰσότητα ὡς ἀτομικὴν ἰσότητα ὅπως εἶναι ἡ ἰσότης τῶν σφαιρῶν τῶν σφαιριστηρίων, κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἔκφρασιν, οὐχὶ ὡς δικαιοσύνην ἰσότητα. Ὡς ἐκ τούτου δὲν ἐννοεῖ τὴν ἀρχὴν τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, ἢν ἀποκαλεῖ «ἐδαφῶν ἐπιπόνησιν τοῦ Rousseau», ἀρχὴν ἣ ὁποία ἐν τούτοις ἔχει ἀξίαν, οὐχὶ ὡς ὑποθετικὸν γεγονός, ἀλλ' «ὡς ἐπιπονηρία ἰδέαι» τῶν βάσει τῆς δικαιοσύνης ἰσότητος ὑφισταμένων σχέσεων, ἰσότητος ἐφ' ἧς πρέπει νὰ θεμελιούται ἡ πολιτεία.

Ἡ πολιτικὴ εἶναι τέχνη ἐπιτηδειότητος τόσον διὰ τὸν Μιακκαβέλην ὅσον καὶ διὰ τὸν Croce, ὅστις ὑποστηρίζει ὅτι ἡ πολιτεία πρέπει νὰ κίβνηται πρὸς τὸ μέσον καὶ τῆς ἠθικῆς ἀκόμῃ καὶ τῆς θρησκείας καὶ αὐτῶν τῶν προαναφερθεισῶν ἀρχῶν τοῦ 1897, αἱ ὁποῖαι «θεωρητικῶς μὲν οὐδεμίαν ἔχουν ἀξίαν, ἀλλ' ἀνταποκρίνονται εἰς βαθείας ψυχολογικὰς πεποιθήσεις.»

XI

Ὅθεν ἡ πολιτικὴ, ὅπως καὶ τὸ δίκαιον, ἀνήκει, κατὰ Croce, εἰς τὴν προηθικὴν σφαῖραν ἀλλ' ἐπειδὴ εἶναι καὶ πνευματικὴ ἐνέργεια, κατ' ἀνάγκην θὰ εἰσέλθῃ καὶ εἰς τὴν ἠθικὴν σφαῖραν, τοῦτέστι εἰς τὴν «ἱστορικὴν» πολιτείαν. Ἴκεῖ ἐπιανεμριανίζονται μὲ νέαν ἀξίαν, αἱ ἰδέαι αἱ προηγουμένως κριθεῖσαι ὡς κεναὶ σκέψεις. Συγκεκριμένως δὲν ὑπάρχει πολιτικῶς ἀνὴρ, ὁ ὁποῖος νὰ μὴν πράττῃ ἠθικῶς, ὁ ὁποῖος, ἐν ἄλλοις λόγοις, νὰ μὴν εἶναι «προσωπικότης». Λέον ὅθεν ἡ πολιτικὴ τοῦ δρᾶσις, ἡ χρησιμοποιήσασα τὴν ἠθικὴν ὡς μέσον, νὰ τείνῃ πρὸς τὴν ἠθικὴν καὶ ὡς πρὸς σκοπὸν, αφοῦ δρᾷ ἐν τῇ πολιτείᾳ καὶ διὰ τὴν

πολιτείαν, ἡ ὁποία εἶναι ἐνσάρκωσις τοῦ ἀνθρωπίνου ἠθους (*ἐνθ. ἀν. σελ. 31*). Ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου ὁ Croce ἀναπτύσσει πολυτίμους σκέψεις. Ἀλλ' ἐὰν ὁ ἀληθὴς ἐγγειανὸς δύναται νὰ ἀντιταχθῇ κατὰ τῶν φρενιστικῶς πιστευόντων εἰς τὴν πολιτείαν καὶ νὰ φθάσῃ εἰς μίαν «κρατικὴν ἀντίληψιν τῆς ἠθικῆς», τὰς ὁποίας ὅμως αὐτὰς παρατηρήσεις δὲν δύναται νὰ κάμῃ ὁ Croce, διότι ἀναχωρεῖ ἀπὸ τῆς ὠφελιστικῆς μορφῆς, ἡ ὁποία δὲν δύναται νὰ ἀναζωογονήσῃ ὡς ἰδέας τὰ προηγουμένως ὡς προλήψεις ἀποκρουσθέντα καὶ διότι ὁ Croce, πολὺ περισσότερον τοῦ Ἐγγέλου ταυτίζει πολιτείαν καὶ κυβέρνησιν. Ἀπαξ γενομένης δεκτῆς τῆς ἀρχῆς ταύτης, θὰ ἔπρεπε πολὺ εὐκολώτερον παρὰ ἂν ἐδέχετο τὴν περὶ πολιτείας ἐννοίαν τοῦ Ἐγγέλου νὰ φθάσῃ εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὰ κόμματα εἶναι ἀχρησता καὶ ἐπιβλαβῆ. Ἐν τούτοις ὁ Croce δέχεται τὰ κόμματα, ἔστω καὶ ὡς στρατηγικὰ μέσα πολιτικῆς σκοπιμότητος καὶ ὡς συγκεντρώσεις περὶ τὰς «ψευδοθεωρίας» ἐκάστης πολιτικῆς προσωπικότητος. Δὲν κατανοοῦμεν ὅμως πῶς ὁ Croce διακρίνει τὰς πολιτικὰς ἐνώσεις ὡς πολιτικοοικονομικὰς (συνδικάτα) καὶ ἠθικοπολιτικὰς, αφοῦ ἡ πολιτικὴ εἶναι οἰκονομία καὶ αφοῦ τὰ πολιτικὰ προβλήματα ἀνάγονται, εἴτε ἐν τῇ οἰκονομικῇ, εἴτε ἐν τῇ ἠθικῇ σφαίρᾳ, εἰς προβλήματα ἀτομικὰ. Καὶ λέγει μὲν ὁ Croce ὅτι ὁ πολιτικός, καίτοι γνωρίζων μόνον «συμφέροντα καὶ ὠφελιμότητα» προσκρούει ἀμέσως εἰς «νέαν ἠθικὴν ἀνάγκαν», εἰς ἧς «διὰ τῆς πράξεώς του δέον νὰ προσδώσῃ πολιτικὴν μορφήν» (*Aspetti morali della vita politica σελ. 83*), ἀλλὰ καὶ ἐδῶ ἀντιμετωπίζομεν τὸ δῆλημα, τὸ ὁποῖον καὶ διευτυπώσαμεν, ἐξετάζοντες τὴν νομικὴν θεωρίαν του· πρέπει νὰ ἱκανοποιήσῃ τὰς ἀνάγκας ταύτας διότι εἶναι ἠθικαί, ἢ πρέπει νὰ τὰς θεωρήσῃ ἠθικὰς διότι εἶναι ὠφέλιμοι;

Ὁ Croce, τοῦ ὁποῦ ἡ ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ στάσις ἀποδεικνύουν ὅτι ζῆ τὰς ἠθικὰς ἀξίας κατὰ τρόπον πολὺ ἀνώτερον ἐκείνου καθ' ὃν κρίνει ταύτας θεωρητικῶς, εἰς πολλὰ περὶ «φιλελευθερισμοῦ» δοκίμια, ἂν καὶ προσπαθῇ νὰ ἐμμείνῃ εἰς τὰς θεωρητικὰς του προϋποθέσεις, ἀπέδειξε πόσον ἐκτιμᾷ τὴν ἠθικὴν πρᾶξιν καὶ ἐν τῇ πολιτικῇ, ὅπου τὸ φιλελεύθερον σύστημα δύναται νὰ καταπολεμήσῃ τὰς πράξεις πραγμαμάτων «ἀντιτιθεμένην εἰς τὴν ἠθικὴν πρόοδον καὶ ἀνάπτυξιν» (*ἐνθ. ἀν. σ. 44*). Ἀλλὰ τοιοῦτοτρόπως τὸ φιλελεύθερον σύστημα, συλλαμβανόμενον ὡς

ἡ ἀληθῆς ἐκδήλωσις τῆς φιλοσοφικῆς ἰδεοκρατίας, ἐφ' ὅσον ἀποφρεύγει πᾶσαν κατατυράννησιν πεποιθήσεων καὶ σέβεται τὴν ἐλευθερίαν ὡς τὸ μόνον «ἰδανικὸν τὸ ὁποῖον δύναται τις νὰ ὑπερασπίσῃ καὶ εἰς τὸ ὁποῖον δύναται τις νὰ προσφύγῃ, μετὰ πεποιθήσεως ὅτι θὰ ἀποδώσῃ ἀγλαῶδες καρπὸς» (*ἔνθ. ἀν. σελ. 31*), καθίσταται ἡ ἔμπρακτος, ἀλλὰ καὶ ἡ πλέον ἐκδηλος κριτικὴ ὁλοκλήρου τῆς περὶ δικαίου θεωρίας τοῦ Croce.

Ἡ πολιτικὴ, ἡ χαρακτηρισθεῖσα ὡς τυπικὴ μορφή τῆς οὐανομίας, ἐκφεύγει τῆς προηδικῆς ἢ ἠθικῶς ἀδιαφόρου σφαιρᾶς καὶ ὑπάγεται πλήρως εἰς τὴν ἠθικὴν ἀξίαν, εἰς ἐκεῖνο «τὸ μόνον ἔμφυτον δικαίωμα», τὸ διὰ τὸν Κάντ ἀποτελοῦν τὸ κριτήριον ἐφ' οὗ θεμελιούται ἡ ἀνωτάτη ἀρχὴ τοῦ δικαίου.

ΤΑ ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΑ ΡΕΥΜΑΤΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΗΝ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΥΠΟ
ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΕΟΥΣ Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ

(Συνέχεια ἐκ τοῦ προηγουμένου)

XV. Ἀλλὰ μεταξὺ τῶν ἄκρων ἴστανται κυμαινόμενοι πολλάκις ἐπιστήμονες ἐξόχου κύρους, ἀποδεχόμενοι ἐκλεκτικῶς ἀνομοιογενεῖς ἀντιλήψεις ἐσταχυολογημένας ἀμφοτέρωθεν. Ἐπικρατεῖ δὲ συνήθως ἡ ἀντιλήψις ὅτι, ὅπως καὶ εἰς τὴν πολιτικὴν οὕτω κατ' ἀρχὴν καὶ εἰς τὴν ἐπιστήμην, ἡ ἀκραία λύσις οἰουδήποτε προβλήματος ἀποτελεῖ πάντοτε βίαν, ἀπολήγουσα εἰς ἐσφαλμένα συμπεράσματα. Ὡς ἐκ τούτου οἱ ἐπιστήμονες, ἰδίως οἱ τοῦ τέλους τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, προσεπάθησαν νὰ ἐξεύρουν δι' ὅλα τὰ προβλήματα ἐπιστημονικοῦς συμβιβασμούς. Ἀλλὰ τί σημαίνει ἐπιστημονικὸς συμβιβασμός; Κατὰ βάλως σημαίνει ἀμφιβολίαν. Ὅπως ἡ ἐκλεκτικὴ φιλοσοφία τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἡ ἀπὸ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ δευτέρου αἰῶνος ἀναπτυσσομένη, οὐδὲν εἶναι εἰμὴ μορφή τοῦ σκεπτικισμοῦ, ὃν ἐδημιούργησεν ἡ διάδοσις καὶ ἀλληλεπίδρασις τῶν σχολῶν ἐν τῇ μέσῳ τοῦ κοσμοπολιτικοῦ περιβάλλοντος τῆς ρωμαϊκῆς κοινωνίας, οὕτω καὶ ἡ νεωτέρα ἐκλεκτικὴ μέθοδος¹⁾ οὐδὲν εἶναι

1) Κατ' ἐξοχὴν ἐν Γαλλίᾳ διδασχθεῖσα, ἰδίως ὑπὸ τοῦ V. Cousin.

ἡ ἀληθῆς ἐκδήλωσις τῆς φιλοσοφικῆς ἰδεοκρατίας, ἐφ' ὅσον ἀποφρεύγει πᾶσαν κατατυράννησιν πεποιθήσεων καὶ σέβεται τὴν ἐλευθερίαν ὡς τὸ μόνον «ἰδανικὸν τὸ ὁποῖον δύναται τις νὰ ὑπερασπίσῃ καὶ εἰς τὸ ὁποῖον δύναται τις νὰ προσφύγῃ, μετὰ πεποιθήσεως ὅτι θὰ ἀποδώσῃ ἀγλαῶδες καρπὸς» (*ἔνθ. ἀν. σελ. 31*), καθίσταται ἡ ἔμπρακτος, ἀλλὰ καὶ ἡ πλέον ἐκδηλὸς κριτικὴ ὁλοκλήρου τῆς περὶ δικαίου θεωρίας τοῦ Cousin.

Ἡ πολιτικὴ, ἡ χαρακτηρισθεῖσα ὡς τυπικὴ μορφή τῆς οὐανομίας, ἐκφεύγει τῆς προηδικῆς ἢ ἠθικῶς ἀδιαφόρου σφαιρᾶς καὶ ὑπάγεται πλήρως εἰς τὴν ἠθικὴν ἀξίαν, εἰς ἐκεῖνο «τὸ μόνον ἔμφυτον δικαίωμα», τὸ διὰ τὸν Kant ἀποτελοῦν τὸ κριτήριον ἐφ' οὗ θεμελιόυνται ἡ ἀνωτάτη ἀρχὴ τοῦ δικαίου.

ΤΑ ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΑ ΡΕΥΜΑΤΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΗΝ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΥΠΟ
ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΕΟΥΣ Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ

(Συνέχεια ἐκ τοῦ προηγουμένου)

XV. Ἀλλὰ μεταξὺ τῶν ἄκρων ἴστανται κυμαινόμενοι πολλάκις ἐπιστήμονες ἐξόχου κύρους, ἀποδεχόμενοι ἐκλεκτικῶς ἀνομοιογενεῖς ἀντιλήψεις ἐσταχυολογημένας ἀμφοτέρωθεν. Ἐπικρατεῖ δὲ συνήθως ἡ ἀντιλήψις ὅτι, ὅπως καὶ εἰς τὴν πολιτικὴν οὕτω κατ' ἀρχὴν καὶ εἰς τὴν ἐπιστήμην, ἡ ἀκραία λύσις οἰουδήποτε προβλήματος ἀποτελεῖ πάντοτε βίαν, ἀπολήγουσα εἰς ἐσφαλμένα συμπεράσματα. Ὡς ἐκ τούτου οἱ ἐπιστήμονες, ἰδίως οἱ τοῦ τέλους τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, προσεπάθησαν νὰ ἐξεύρουν δι' ὅλα τὰ προβλήματα ἐπιστημονικοῦς συμβιβασμούς. Ἀλλὰ τί σημαίνει ἐπιστημονικὸς συμβιβασμός; Κατὰ βάλως σημαίνει ἀμφιβολίαν. Ὅπως ἡ ἐκλεκτικὴ φιλοσοφία τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἡ ἀπὸ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ δευτέρου αἰῶνος ἀναπτυσσομένη, οὐδὲν εἶναι εἰμὴ μορφή τοῦ σκεπτικισμοῦ, ὃν ἐδημιούργησεν ἡ διάδοσις καὶ ἀλληλεπίδρασις τῶν σχολῶν ἐν τῇ μέσῳ τοῦ κοσμοπολιτικοῦ περιβάλλοντος τῆς ρωμαϊκῆς κοινωνίας, οὕτω καὶ ἡ νεωτέρα ἐκλεκτικὴ μέθοδος¹⁾ οὐδὲν εἶναι

1) Κατ' ἐξοχὴν ἐν Γαλλίᾳ διδασχθεῖσα, ἰδίως ὑπὸ τοῦ V. Cousin.

κατὰ βάθος εἰμὴ προϊὼν ἀμφιβολίας προερχομένης ἀπὸ τὴν ὄλοεν εὐκολωτέραν διείδωσιν τῆς πνευματικῆς ἐνεργείας, τῆς ὁποίας τὰ διαφορώτερα ρεύματα συγκεντροῦνται διασταυρούμενα εἰς τὰ μεγάλα πνευματικὰ κέντρα.¹ Ἄλλ' ἡ ἀμφιβολία δὲν εἶναι γνῶσις, τὸναντίον ἡ ἀμφιβολία εἶναι ὡς πρὸς τὴν γνῶσιν ἀρνητικὴ κατὰ τοῦτο ἰδίως, ὅτι ἀμφισβητεῖ οὐχὶ τὴν γνωστικὴν ἱκανότητα τοῦ ἀμφιβιάλλοντος, ἀλλὰ τὴν γνωστικὴν ἱκανότητα ἐν γένει. Ὡς ἐκ τούτου πᾶσα προσπάθεια ἐκλεκτικοῦ συμβιβασμοῦ ἐν τῇ ἐπιστήμῃ ἐμπεριέχει κατ' ἀρχὴν μίαν βασικὴν ἀντίφασιν· ὄχι τὴν ἀντίφασιν τῶν συμβιβαζομένων συστημάτων, ἀλλὰ τὴν ἀντίφασιν, ὅτι προσπαθεῖ νὰ στηρίξῃ τὴν γνῶσιν ἐπὶ τῆς ἀμφιβολίας. Ἄλλ' ἡ προσπάθεια τοῦ ἐκλεκτικοῦ συμβιβασμοῦ διαφόρων ἀρχῶν, ἐφ' ὅσον εἶναι ἡ διαλεκτικὴ συναίρεσις αὐτῶν ἀδύνατος, ἀποτελεῖ μάταιον ἔργον. Οἰαδήποτε μέθοδος ἢ ἀποτελεῖ μορφήν τοῦ ἀναπτυσσόμενου πνεύματος, συναίρουμένη διαλεκτικῶς εἰς ἀπολύτως ἐνιαίαν ἐπιστημονικὴν μέθοδον ἢ δὲν ἀποτελεῖ μορφήν τοῦ πνεύματος. Ἐὰν δὲν ἀποτελεῖ μορφήν τοῦ πνεύματος, τότε δέον ν' ἀπορριφῆῖ διότι δὲν ἐξηγεῖ πῶς κινεῖται τοῦτο. Ἐὰν ὅμως ἀποτελεῖ μορφήν τοῦ πνεύματος, τότε δέον νὰ διατηρηθῆ ὁλόκληρος καὶ ἀναλλοίωτος, ὡς ἐμπεριεχομένη αὐτονοήτως εἰς τὸ ἀπόλυτον σύστημα τοῦ πνεύματος καὶ δέον νὰ ἐξηκριβωθῆ μόνον ἡ διαλεκτικὴ θέσις αὐτῆς, οὕτως ὥστε νὰ κατανοηθῆ εἰς ποίαν ἢ ποίας συναίρεσις συντελεῖ. Ὡς ἐκ τούτου καὶ ὡς πρὸς τὸν σύγχρονον ἐπιστήμονα τὸ ἐρώτημα καθίσταται διαζευκτικόν, περιοριζόμενον ἤδη μετὰ τῆς ἀποδοχῆς ἢ μὴ τῆς ἰδεοκρατίας καὶ τῆς ἀποδοχῆς ἢ μὴ τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, ἐφ' ὅσον ἀδυνατεῖ νὰ καθορίσῃ τὴν ὑπάρχουσαν ἐνδεχομένως διαλεκτικὴν σχέσιν ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ καὶ ἰδεοκρατίας· καὶ τότε μόνον ἐπιτρέπεται εἰς αὐτὸν ἡ ἀποδοχὴ ἀμφοτέρων ἐὰν δυναθῆῖ ν' ἀποδείξῃ ὅτι ἐν ὁρισμένῃ συσχετίσει συναίρουνται.² Καὶ ὅμως ὑπῆρξαν νομικοὶ ἐξόχου κύρους, ἀλλὰ καὶ ἀναμφισβήτητου ἀξίας, οἱ ὁποῖοι χωρὶς νὰ ἐπιτύχωσι διὰ συναίρεσιν ἀμφοτέρων

1) Κατ' ἐξοχὴν ἐν τῇ γαλλικῇ προταπόσει, ἐν ἣ ἐδίδαξαν ὁ V. Cousin σύστημα καταστῆν ἀπὸ τῆς Ἰουλιανῆς ἐπαναστάσεως οὕτως εἰπεῖν ἐπίσημον προσεταιρισθεὶς ἱκανὸς μαθητὰς καὶ πολυσχιδῆ ἀσκήσεις ἐπίδημασι.

2) Ἡ ἀκριβὴς ἐννοια τῆς διαλεκτικῆς συναίρεσεως ἐκτίθεται κατωτέρω ἐν §§ XIX καὶ XX.

τὴν συνένωσιν ἰδεοκρατίας καὶ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, ἀπεδέχθησαν ἐκλεκτικῶς ἀντιλήψεις ἀνομοιογενεῖς. Τοιοῦτοι κυρίως εἶναι οἱ γάλλοι νομομαθεῖς.

XVI. Ὁ ἐκλεκτισμὸς εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου εἶναι ἡ κρατουσα συνήθως ἀρχή. Εἶναι δὲ ἀναμφισβήτητον ὅτι ὁσάκις ἡ ἐκλογὴ τῶν διαφόρων στοιχείων ἐνεργεῖται μετὰ τινος «ἐπιστημονικῆς διαισθήσεως» ἀπολήγει, ὄχι βεβαίως εἰς ἄρτια συμπεράσματα, ἀλλὰ εἰς συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα προάγουσιν ἀσφαλῶς τὸ ἐπίπεδον τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, ὡς ἐκ τοῦ πλούτου τῶν προϋποθέσεων αὐτῶν. Ἄλλ' ὡς ἐκ τοῦ ὅτι συνδέουσιν ἀνευ ἐνωτικῆς ἀρχῆς ὅλα τὰ συλλεγόμενα στοιχεία, καταλήγουσιν εἰς συμπεράσματα αὐτὰ κατ' ἐναντία οὐχὶ ἀπολύτως ἀκριβῆ καὶ συγκρινόμενα πρὸς ἄλληλα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀνομοιογενῆ.

Τοῦτο καταφαίνεται κυρίως εἰς τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας, ὅπερ λύεται μέχρις ἐνός σημείου ἐννοιολογικῶς, ἀλλὰ πέραν αὐτοῦ διαισθητικῶς ἐπὶ τῇ βάσει ἀρχῶν ἀκαθορίστων, ὅπως εἶναι ἡ «ζωή» καὶ ἡ «κοινωνικὴ πραγματικότητα».¹ Ἐπίσης καταφαίνεται τοῦτο εἰς τὴν θέσιν τὴν ὁποίαν οἱ ἐκλεκτικοὶ λαμβάνουν ἀπέναντι τοῦ νομικοῦ ἐννοιολογισμοῦ (conceptualisme juridique), τὸν ὁποῖον περιορίζουν, ἀλλὰ διατηροῦσι, καθοδηγούμενοι πρὸς τοῦτο ἀπὸ τὴν δικαιολογικὴν αὐτῶν συνείδησιν (Rechtsbewusstseins) καὶ τὸ ἐν αὐτῇ γεννώμενον αἴσθημα τοῦ δικαίου (Rechtsgefühl). Καὶ πράγματι πολλάκις ἡ πείρα διὰ τοῦ λεγομένου αἰσθήματος τοῦ δικαίου καὶ ἡ διὰ τούτου σχηματιζομένη δικαιολογικὴ συνείδησις καθοδηγοῦν ὀρθῶς ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι δὲν ἠθέλησαν νὰ προσδεθῶν εἰς οὐδὲν ἐνιαῖον σύστημα τοῦ δικαίου.² Τοῦτο

1) Παρ' ἡμῶν ὁ Κ. Τριανταφυλλόπουλος εἶχεν ὑποστηρίξει ἄλλοτε τὴν ἐλευθέραν ἐρμηνείαν τοῦ δικαίου, ἡ ὁποία καταλήγει ἐν τέλει ἀναμφισβήτητως εἰς τὸν ἐκλεκτισμόν. Βλ. Ἡ ἐλευθέρη ἐρμηνεία τοῦ δικαίου, 1916. Ἄλλὰ σήμερον ὁ συγγραφεὺς οὗτος εἶναι καντιανός. Βλ. τὴν τελευταίαν ὑπόσημειωσιν ἐν § VIII.

2) Ἐν Ἑλλάδι ὁ Γ. Σ. Μαριδάκης ἀνήγαγεν εἰς δόγμα τὸν ἐκλεκτισμόν ἐν τῇ ἐπιστήμῃ τοῦ δικαίου, ἰδίως ὅμως προκειμένου περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ διεθνοῦς δικαίου καὶ τοῦ ἀστικοῦ δικαίου. Βλ. Γ. Σ. Μαριδάκης: Αἱ σύγχρονοι κατευθύνσεις τοῦ ἰδιωτικοῦ διεθνοῦς δικαίου (1927). — Τὸ διαζύγιον κατὰ τὸ ἐν Ἑλλάδι ἰσχύον δίκαιον, τευχ. Α-Γ, 1921-1926, ἰδίως τὸν πρόλογον τοῦ ἔργου τούτου. — Ἐκλεκτικὸς εἶναι ἀσφαλῶς καὶ ὁ Ἄ. Ἰ. Σβῆλος. — Βλ. Τὸ νέον

δὲ κυρίως ὑφείλεται εἰς τὸ ὅτι τὸ αἰσθημα τοῦ δικαίου καὶ ἡ δικαιολογικὴ συνείδησις ἀπορρέουν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀπὸ τὸ κριτοῦν ἐκείναι ἠθικὸν σύστημα. Ἄλλ' ἡ ἐνότης τῆς ἐννόμου τάξεως τίθεται δι' αὐτοῦ τοῦ τρόπου ἐν κινδύνῳ. Ἡ δικαιολογικὴ συνείδησις, τὸ αἰσθημα τοῦ δικαίου, δὲν ἔχουν, ὡς ψυχολογικὰ δεδομένα, εἰμὴ σχετικὴν ἀξίαν, δηλαδὴ ἀξίαν ὑποκειμενικὴν, καὶ εἶναι δυνατὸν νὰ ὀδηγήσων ἄλλοτε εἰς τοῦτο τὸ συμπέρασμα καὶ ἄλλοτε εἰς ἐκεῖνο. Κατὰ τοῦτο ὁ ἐκλεκτισμὸς ἐνέχει ἐν αὐτῷ σπέρμα μεγάλου κακοῦ, διότι εὐκόλως ὀδηγεῖ τοὺς ὑπὸ τὴν ἐπίδρασίν του τελούοντας εἰς τὸν σχετικισμὸν, ὁποῖον ἡ δικαιολογικὴ συνείδησις καὶ τὸ αἰσθημα τοῦ δικαίου, κοινὴν ἔχοντα τὴν προέλευσιν καὶ ἀναγόμενα εἰς ἐποχάς, καθ' ἣς ἐπεκράτουν ἀπόλυτοι πεποιθήματα καὶ ἂν ὑποτεθῶσι πρὸς στιγμὴν ἀπολύτως ἐνιαῖα καὶ μὴ θέτοντα τὴν ἐνότητά τῆς ἐννόμου τάξεως ἐν κινδύνῳ -- πάντως ἀριονίζονται βραδέως, ἀφ' οὗ δὲν ὑπάρχει πλέον ἡ πηγὴ τῆς προελεύσεώς των, ἡ ἀπόλυτος δηλαδὴ πεποίθησις εἰς ὁρισμένους ἀρχὰς ἠθικὰς καὶ γνωστικὰς. Τοῦτο δὲ συμβαίνει ὡς ἑξῆς. Ἐὰν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ζητήματος διάφορα εἶναι τὰ συμπεράσματα τὰ ἐξαγόμενα διὰ τῆς μιᾶς μεθόδου καὶ διάφορα τὰ συμπεράσματα τὰ ἐξαγόμενα διὰ τῆς ἄλλης μεθόδου καὶ παρὰ πᾶσαν ἔφεσιν πρὸς ἐνιαῖον συμπέρασμα ἀποβαίνει τοιαύτου συμπεράσματος ἡ ἐξαγωγή ἀδύνατος, ἀνευ ἐγκαταλείψεως ἀτόμων, αἱ ὑποῖα ἄλλοτε ὑπεστηρίζθησαν, τότε ἡ ἐπιστημονικὴ συνείδησις ἡ ἀπολέσασαι τὴν ἐνότητά της, ἰδίως ἡ νομικὴ συνείδησις, ἀναγκάζεται νὰ θεωρήσῃ σχετικὰ τὰ ἐπιστημονικὰ συστήματα καὶ ἀποδίδει ἀμέσως σχετικὴν ἐντελῶς ἀξίαν καὶ εἰς τὴν ἠθικὴν. Ἀλλὰ τότε ἡ ἀμφισβόλια ὅχι μόνον ἀπονεκρῶνει τὴν ἐπιστήμην, ἀλλ' ἀποβαίνει καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ἠθικῆς καταφ-

ρῆσεως τῶν λαῶν, τῆς πολιτικῆς συναλλαγῆς εἰς τὴν νομοθεσίαν καὶ τῆς διαστροφῆς τῆς διοικήσεως εἰς ὄργανον ἀνίσου καὶ ἰδιοτελοῦς ἐφαρμογῆς τῶν νόμων, τὴν ὁποῖαν οὐδὲ ἡ δικαιοσύνη δύναται πλέον νὰ δαμάσῃ, ἕνεκα τῆς ἐλλείψεως ἀτέγκτου δικαστικῆς συνειδήσεως.¹

XVII. Καὶ ὁ ἐκλεκτισμὸς καὶ ὁ θετικισμὸς, ἀλλὰ περισσότερο ὁ δεύτερος, ὀδηγοῦν εὐκόλως εἰς τὸν σχετικισμὸν (Relativismus). Ὁ σχετικισμὸς εἶναι ἡ θεωρία ἐκεῖνη, καθ' ἣν ὅχι μόνον ἡ γνῶσις εἶναι ἀδύνατον νὰ καταστῇ ἀπολύτως ἀντικειμενικὴ, ἀλλὰ καθ' ἣν καὶ τὰ συστήματα τῶν ὁποσδήποτε γνωστῶν ἀντικειμένων ἀνταποκρίνονται οὐχὶ πρὸς ἀνάγκην ἀπόλυτον τοῦ λογισμοῦ ἢ τοῦ ἀντικειμένου ἢ καὶ ἀμφοτέρων, ἀλλὰ πρὸς αὐθαίρετον ὑποκειμενικὴν ἀρχήν. Ὁ σχετικισμὸς εἶναι μάλιστα περισσότερο ἐμφανῆς εἰς τὴν ἀμφισβόλησιν τῶν ἀρχῶν ἐκάστου συστήματος, παρὰ εἰς τὴν ἀμφισβόλησιν τῆς γνωστικῆς ἰκανότητος ἐν γένει. Τοῦτο δὲ εἶναι μάλιστα εὐνόητον, ἐπειδὴ τῆς γνωστικῆς ἰκανότητος ἡ ἀμφισβόλησις στερεῖται ὁποσδήποτε σημασίας, ἂν γίνῃ δεκτὸν ὅτι δύναται νὰ καταταγοῦν εἰς ἀπόλυτον σύστημα αἱ σχετικαὶ γνώσεις, ἐνῶ τοῦναντίον εἶναι ἀδύνατον νὰ λεχθῇ τὸ αὐτὸ διὰ τὴν ἀντιστροφὸν ἐκδοχὴν, ἐπειδὴ καὶ ἂν ἡ τοῦ ἀντικειμένου γνῶσις εἶναι δυνατὴ ἀπολύτως, στερεῖται σπουδαιότητος, ἐφ' ὅσον εἶναι ἀδύνατος ἡ ἀπόλυτος συστηματικὴ αὐτοῦ τοῦ ἀντικειμένου διάταξις.

Ὁ σχετικισμὸς εἶναι κατ' ἀρχὴν ἀπαράδεκτος, ἐπειδὴ ἀντιλέγει πρὸς ἑαυτὸν, ἀφ' οὗ δέχεται μὲν ὅτι τὰ πάντα εἶναι σχετικὰ, ἀλλὰ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ δεχθῇ ὅτι καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ σχετικισμοῦ εἶναι καὶ αὐτὴ σχε-

Σύνταγμα καὶ αἱ βάσεις τοῦ πολιτεύματος (1928). Ἄλλ' ὁ συγγραφεὺς αὐτοῦ ἀποκλίνει περισσότερο πρὸς τὸν θετικισμὸν καὶ τὸν ἱστορικὸν ὁλισμὸν. Δὲν εἶναι ὅμως μαρξιστής' καὶ ὁ Γ. Φαρδῆς, ὑποστηρίζων ὅτι ὁ Α. Ι. Σβώλος εἰσήγαγε τὸν μαρξισμὸν εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δημοσίου δικαίου ἐν Ἑλλάδι ἢ τὰς ἀπόψεις τὰς ὑποστηριζόμενας εἰς τὸ κριτὸν ὑπ' αὐτοῦ βιβλίον ἔχει παραβλέψει ἢ ἔχει παρενοήσει τὸν μαρξισμὸν.—Βλ. Γ. Φαρδῆ, Ὁ μαρξισμὸς ἐν τῇ Ἑλληνίᾳ τοῦ νέου Ἑλληνικοῦ Συντάγματος (1929) Περὶ τοῦ ἔργου τούτου τοῦ Α. Ι. Σβώλου βλ. τὸ ἐκτενὲς σημεῖωμα τοῦ Π. Κανελλοπούλου εἰς τὰ Ἀρχεῖον τῶν Οἰκονομικῶν καὶ τῶν Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν, (Κιλλιτισμολογία), τόμ. 9ος, (1929), τεύχος Γ'.

1) Ὁ κατ' ἀρχὴν ἐκλεκτικὸς εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δημοσίου δικαίου εἶναι ὁ Georg Jellinek, τοῦ ὁποῦ βλ. πρὸ παντὸς τὴν Allgemeine Staatslehre, 1922. Ὁ ἐκλεκτισμὸς του καθίσταται κυρίως ἐμφανῆς ἐκ τοῦ ὁρισμοῦ τῆς ἐννοίας τῆς πολιτείας. Κατασκευάζει τὴν κοινωνικὴν καὶ τὴν νομικὴν ἐννοιαν τῆς πολιτείας, ὡς ἐὰν ἦτο δυνατόν νὰ ὑπάρξωσι δύο ἐννοιαὶ τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου διαλεκτικῶς ἀσχετοι. Ἡ ἀνάγκη τῆς ἐνότητος εἰς τὴν μέθοδον, ἡ ὁποία ἐφαρμόζεται ὡς πρὸς ἕκαστον ἀντικείμενον, εἶναι ὅμως ἀγνωστος εἰς τὸν Jellinek. Ὡς πρὸς τοῦτο εἶναι ἡ κριτικὴ τοῦ Kelsen ἐπιτυχής. Τοῦτο δὲν ἐμποδίζει νὰ θεωρεῖται δικαίως ὁ Jellinek εἰς ἐκ τῶν κορυφαίων τῆς νεωτέρας νομικῆς ἐπιστήμης. Εἰς τὸ δημόσιον δίκαιον ἴσως οὐδεὶς ἔχει συνενώσει τόσον ὅσον αὐτὸς ἐπισταμένως ἐκτεταμένως ἱστορικῶς γνώσεις μετὰ δογματικῆς ὀξύτητος ἐξαιρετικῆς.

τική, ἀφοῦ ἡ παραδοχὴ σχετικοῦ σχετικισμοῦ εἶναι ταυτόσημος πρὸς τὴν τοῦ ἀπολύτου παραδοχὴν.

Ἄλλ' ὁ σχετικισμὸς εἶναι ἀπαράδεκτος καὶ ὡς πρὸς τὴν προᾶξιν. Ἐὰν ὅλα εἶναι σχετικά, πρὸς τί νὰ προαχθῆ τοῦτο ἢ ἐκεῖνο; Λέν εἶναι δυνατὸν νὰ δοθῆ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο, χωρὶς ἢ ἀπάντησις αὕτη νὰ σημάνη τὴν ἀποδοχὴν ἀρχῆς ἀπολύτου. Λιότι ἂν ἡ δοθῆσα μὲν ἀπάντησις ἐνέχει τὸν ἰσχυρισμὸν ὅτι ἀπολύτως ἐπιβάλλεται τόσον τοῦτο ὅσον ἐκεῖνο, στερεῖται αὕτη νοήματος.

Οὐδὲ εἶναι δυνατὸν νὰ φθάσῃ ὁ σχετικισμὸς εἰς τὴν ἀποψιν ὅτι ὅπωςδήποτε δέον νὰ δοθῆ, ἐνεκα τῆς ἀφρεύτου πράξεως, ὁρισμένη λύσις, ἀφοῦ καὶ τοῦτο τὸ «δέον» εἶναι ἀπύλωτος ἀπόφρασις, ἀπαράδεκτος εἰς τὸν συνεπῆ σχετικισμόν. Δηλαδή ὁ σχετικισμὸς ὅπως εἰς τὴν θεωρίαν οὕτω καὶ εἰς τὴν προᾶξιν εἶναι ἀποψις ἀδύνατος. Εἶναι μάλιστα κατὰ βλάβος ἐνιαία ἢ ἀδυναμία τοῦ σχετικισμοῦ, διότι κατὰ βλάβος καὶ ὁ λογισμὸς εἶναι προᾶξις καὶ ἡ προᾶξις εἶναι λογισμὸς. Ἡ δὲ προᾶξις ὡς λογισμὸς, ὅπως καὶ ὁ λογισμὸς ὡς προᾶξις, εἶναι κατὰ τὴν ἰδιότητά των ἀδύνατον νὰ κατευθύνωνται καὶ πρὸς τοῦτο καὶ πρὸς ἐκεῖνο. Ὁ σχετικισμὸς ὅμως μόνον ἐφ' ὅσον ἰσχυρίζεται ὅτι κατευθύνεται ἀδιαφόρως καὶ πρὸς τοῦτο καὶ πρὸς ἐκεῖνο παραμένει τοιοῦτος, οἷος ἰσχυρίζεται ὅτι εἶναι.

XVIII. Εἰδικῶς ὅσον ἀφορᾷ τὸ δίκαιον καὶ ἰδίᾳ ὅσον ἀφορᾷ τὸ δημόσιον δίκαιον ὁ σχετικισμὸς εἶναι θεωρία τελείως ἀπαράδεκτος. Τὸ δίκαιον ἢ δὲν ὑπάρχει ἢ ἐφ' ὅσον ὑπάρχει πρέπει νὰ ὁρίξῃ τί ἀπαγορεύεται, τί ἐπιτρέπεται καὶ τί ἐπιβάλλεται. Ἄλλ' ὁ τοιοῦτος ὁρισμὸς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι μέχρι τέλους σχετικός. Ἐὰν ὁ τοιοῦτος ὁρισμὸς ἀπέμενε μέχρι τέλους σχετικός, ἤθελεν ἀπομείνῃ τὸ δίκαιον ἀνεφάρμοστον, ἀφ' οὗ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ λυθῆ τὸ αὐτὸ ζήτημα καὶ οὕτως καὶ ἄλλως. Κατ' ἀνάγκην θὰ ὑπάρχῃ πρὸ πάσης ἐνεργείας, ὡς νομικὴ προϋπόθεσις αὐτῆς, ἐπιταγὴ μηδεμίαν ἐνέχουσα σχετικότητα, διότι ἄλλως ἢ ἐνέργεια δὲν εἶναι ποτὲ δυνατὸν νὰ δικαιολογηθῆ. Ἄλλὰ καὶ αὐτῆς τῆς εἰδικωτάτης ἐπιταγῆς ἢ θέσις ἀποτελεῖ ἐνέργειαν, ἢ ὅποια προϋποθέτει νομικῶς ἐπιταγὴν δικαιολογοῦσαν αὐτὴν καὶ οὕτω κατ' ἐξῆς, μέχρις ἀναγωγῆς εἰς ἀρχικὴν ἐνιαίαν ἐπιταγὴν, ὅπότεν ὅμως ὁ σχετικισμὸς ἔχει τελείως ἐξαφανισθῆ. Ὁ σχετικισμὸς δὲν εἶναι ἄγνω-

στος εἰς τὸ δίκαιον, εἶναι μάλιστα γνωστὸς καὶ εἰδικῶς εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δημοσίου δικαίου.

Προκειμένου ἰδίως περὶ τοῦ δημοσίου δικαίου ὁ σχετικισμὸς ἐφαρμοζόμενος ἢ μᾶλλον ἢ ἀπόπειρα τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ σχετικισμοῦ συνεπάγεται καὶ τοῦ ἐρμηνευομένου ἐκάστοτε θεσμοῦ τὴν διαστροφὴν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐν τῇ πράξει ἀταξίαν.

Πρέπει νὰ τονισθῆ δὲ ὅτι, παρὰ τὸν ἐκ πρώτης ὄψεως καὶ διὰ τὸν κοινὸν μόνον νοῦν δικαιολογούμενον χαρακτηρισμὸν, συχνάκις ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν τοῦ σχετικισμοῦ καλύπτονται κρίσεις οὐδαμῶς σχετικιστικάι. Οὕτω δὲν εἶναι ποσῶς σχετικιστικὴ τῆς ἰσότητος ἀντίληψις, ἢ ἀντίληψις ἐκείνη, ἢ ὅποια ὁρίζει τὴν ἰσότητα ὡς ἀνισότητα τῶν ἀνίσων. Ἐπίσης δὲν εἶναι διόλου σχετικιστικὴ τῆς ἰσότητος ἀντίληψις, ἢ ἀντίληψις ἐκείνη, ἢ ὅποια τὸ αὐτὸ ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ γεγονὸς ἐξετάζει ἀνίσως, ἀλλ' ἀπὸ δύο διαφόρους ἀπόψεις. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἐξετάζονται δύο διαφορὰ νοήματα ὡς ἐκ τοῦ ὅτι συμπίπτει ν' ἀναφέρονται εἰς τὸ αὐτὸ γεγονός, οὐδόλως ἔπεται ὅτι ἀποτελοῦν ἐν ἀντικείμενον. Ἄρα δὲν ἐκτιμᾶται διαφοροτρόπως καὶ σχετικῶς τὸ αὐτὸ ἀντικείμενον ἀλλὰ κατὰ δύο τρόπους ἐνιαίους, ἀπολύτους ἐκτιμῶνται δύο διάφορα νοήματα. Σχετικιστικὴ εἶναι μόνον ἢ ἀντίληψις ἐκείνη, καθ' ἣν εἶναι δυνατὸν δύο ἀντικείμενα νὰ θεωρηθῶσι καὶ ὡς ἴσα καὶ ὡς ἄνισα ταυτοχρόνως.

Τοῦτο ἀποτελεῖ ὅμως προφανῆ παραλογισμόν, ἀκριβέστερον ἀποτελεῖ ἐσωτερικὴν ἀντίφασιν (contradictio in se) τῆς κρίσεως. Ματαία δὲ εἶναι ἢ ἀντίρρησις ἐκείνη, καθ' ἣν ὁ σχετικισμὸς ἀρνεῖται μὲν τὴν ἀνάγκην τῆς ἴσης μεταχειρίσεως δύο προσώπων, εὐρισκομένων εἰς τὴν ἀπολύτως ἰδίαν περίπτωσιν, ἀλλὰ δὲν ὑποστηρίζει ὅτι τὸ Α καὶ τὸ Β γεγονὸς εἶναι δυνατὸν ταυτοχρόνως καὶ νὰ ταυτίζονται καὶ νὰ διαφέρουν. Ἡ ἴση μεταχείρισις δύο προσώπων εὐρισκομένων εἰς τὴν ἀπολύτως ἰδίαν περίπτωσιν νομικῶς εἶναι ἀναγκαῖον ἀποτέλεσμα τοῦ συνόλου τῶν ἐννόμων σχέσεων, τὰς ὁποίας ἕκαστον ἀπὸ αὐτὰ τὰ πρόσωπα συνῆψεν ἢ εἰς τὰς ὁποίας ἔχει περιέλθει. Ἄλλὰ τὸ σύνολον αὐτὸ τῶν ἐννόμων σχέσεων ὡς σύνολον τετελεσμένων πράξεων, ἀποτελεῖ ἐν γεγονός.

Ἡ δὲ ἄνισος μεταχείρισις δύο προσώπων εἰς τὴν ἀπολύτως ἰδίαν περίπτωσιν εὐρισκομένων, προϋποθέτει τὴν ὁρθότητα τοῦ προφανῶς ἐσφαλμένου συλλογισμοῦ, καθ' ὃν τὸ Α καὶ τὸ Β γεγονὸς καὶ ταυτίζον-

ται καὶ διαφέρουν. Ἄλλως εἶναι ἀδύνατον τὸ Α γεγονὸς νὰ ἔζη ἀντίθετον ἔννομον ἀποτέλεσμα πρὸς τὸ Β γεγονὸς, εἶναι δηλαδή ἀδύνατον νὰ ἐξηγηθῇ, πῶς δύο πρόσωπα, εἰς τὴν ἰδίαν ἀπολύτως εὐρισκόμενα περίπτωσιν, ὑπόκεινται εἰς ἀντίθετον μεταχείρισιν.

Ἐάν ἄλλωστε δύο γεγονότα κριθοῦν καὶ ὡς ἴσα καὶ ὡς ἀνισοτατοχρόνως, ὄχι μόνον παραλογίζεται ὁ νοῦς, ἀλλὰ καὶ ἡ μετὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἀσφύκτως ἀνυπερθένη ἔννοια τοῦ δικαίου καταπίπτει καὶ ἀντικαθίσταται διὰ τῆς ἔννοιᾳς τῆς ἀθθαυροσύνης. Καὶ ναὶ μὲν ἡ ἔννοια τοῦ δικαίου πρέπει νὰ διακριθῇ ἀπὸ τὴν ἰδέαν τῆς δικαιοσύνης, ἀλλ' ἀναμφισβητήτως εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ δικαίου ἐνυπιάζει καὶ ἡ τῆς ἡ ἀδιείκοπος πρὸς τὴν ἰδέαν τῆς δικαιοσύνης' εἶναι δὲ ἡ τῆς αὐτῆς τοῦ δικαίου συστατικὸν αὐτοῦ στοιχεῖον. Ἀποκλείεται δηλαδή νὰ καταστῇ ἡ ἀδικία σκοπὸς τοῦ δικαίου ἂν οὐ εἶναι σκοπὸς τοῦ ἡ δικαιοσύνη. Ὁ σχετικισμὸς ὅμως ἐμποδίζει νὰ καταστῇ σκοπὸς τοῦ δικαίου ἡ δικαιοσύνη, ἂν οὐ ὑπάγει τὸ δίκαιον εἰς τὴν ἀθθαυροσίαν, ἡ δὲ ἀθθαυροσία δὲν ἀποκλείεται, τοῦναντίον εἶναι πιθανὸν νὰ σημαίη πρὸς τὴν ἀδικίαν. Διὰ τοῦτο πρέπει ν' ἀποκλεισθῇ ἀπὸ τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου ὁ σχετικισμὸς, ὡς ἐστερημένος λογικοῦ καὶ ἠθικοῦ θεμελίου.

Ἐἶναι δὲ ἀναμφισβήτητον ὅτι ὁ σχετικισμὸς ἀποτελεῖ, ἂν καὶ τελείως ἀθεμελίωτος, μέγαν κίνδυνον. Ἡ ἐπιτοκία εὐφροῖα, ἀνδραγαθία μετὰ τινος ὀκνηρίας, δύνανται νὰ εὐθροῦν εἰς τὸν σχετικισμὸν ὅτι απαιτεῖται διὰ ν' ἀναπτοχθοῦν εἰς τὸ ἔπιαρον ἐπὶ θυσίᾳ τῆς λογικῆς καὶ ἠθικῆς ἐνότητος τοῦ πνεύματος. Διὰ τοῦτο δὲν εἶναι ματαία ἡ καταπολέμησις τοῦ σχετικισμοῦ, ἔστω καὶ ἂν ἡ ἐμφάνεισις αὐτοῦ ἀποκλείει τὴν ἐπιστημονικότητα καὶ ἀρχήν, ἰδίως ὅσοις ἀναπτύσσεται μὲ πρῆστικότητα.

1) Βλ. J. Spiropoulos, Théorie générale du droit international, 1930 καὶ περὶ τοῦτου K. Tsatsos, Der juristische Pragmatismus in der Völkerrechtslehre, Zeitschrift f. öffentliches Recht, tom. XII, τὸζ. 1. Εἶναι σχετικιστῆς ἔν τινι μέτρῳ καὶ ὁ σεβαστὸς μου διδάσκαλος Radbruch, Grundzüge der Rechtsphilosophie, 1932, ὑποσημειῶν ὅτι αἱ ἀξίαι (Gemeinschaftswerte), εἰς τὰς ὁποίας ἀναφέρεται τὸ δίκαιον κατ' ἀνάγκην, εἶναι ἀδύνατον νὰ καθορισθοῦν ἀπὸ ἀπόψεως περιεχομένου. Σχετικιστῆς εἶναι καὶ ὁ Lunn, (Recht und Sittlichkeit 2a ἔκδ., 1924) παραδεχόμενος ὅτι μόνον ἡ αὐτονομία δημιουργεῖ καθήκοντα, τὸ δὲ δίκαιον εἶναι καθῆκός

XIX. Ἐν τῷ μέσῳ τῆς πολυμόρφου πνευματικῆς ζωῆς, ἡ ὁποία κυμαίνεται μετὰ τῆς ἰδεοκρατίας καὶ τοῦ ὕλισμοῦ, ἀπὸ τινων δεκαετηρίδων, ἀλλ' ἰδίως ἀπὸ τινων ἐτῶν, ἐπαναλαμβάνεται καὶ πάλιν, ὀσημέραι δὲ περισσότερον, τὸ ὄνομα τοῦ γερμανοῦ ἐκείνου φιλοσόφου, τοῦ ὁποίου ἐν ζωῇ τόσον ὑπῆρξεν ἡ φήμη μεγάλη, ὥστε οἱ μὲν μαθηταὶ του τὸν ἐλάτρευον, ὡς ἐνσάρκωσιν τοῦ παγκοσμίου πνεύματος, ὁ δὲ γερμανικὸς λαὸς τὸν ἔτασεν ἠθικὸν καὶ πνευματικὸν ἡγήτορά του, ἀλλὰ καὶ τοῦ ὁποίου τόσον εἶχεν ἡ διδασκαλία παροραθῆ, ὀλίγα μετὰ τὸν θάνατόν του ἔτη, ὥστε νὰ θεωρῆται ὡς ἐκκεντρικὸς ὁ ἐπιμένων νὰ ὀνομάζεται ὀπαδὸς τῆς σχολῆς του. Ἡ ἀναγέννησις αὐτῆ τῆς ἐγγελιανῆς διαλεκτικῆς προαναγγέλθη ἀπὸ τοὺς δύο μεγάλους ἱστορικοὺς τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας τὸν Kuno Fischer καὶ τὸν W. Windelband² καὶ μάλιστα, δύναται τις εἰπεῖν, ὅτι ὄχι μόνον ἔχει προαναγγεληθῆ, ἀλλὰ καὶ ἤρχισε συντελουμένη παρ' αὐτῶν ἡ ἀναγέννησις αὐτῆ. Καὶ δὲν εἶναι τυχαία ἡ ἐγγελιανὴ ἀναγέννησις. Ἀνταποκρίνεται πρὸς ὀρισμένας βαθυτέρας ἀνάγκας, ὄχι μόνον τῆς συγχρόνου ἐποχῆς, ἀλλὰ τοῦ πνεύματος ἐν γενεῇ, εἰς τὰς ὁποίας ἡ ἐγγελιανὴ διαλεκτικὴ δύναται νὰ ἐπαρκέσῃ πάσης ἄλλης πληρέστερον, ἂν οὐ αὐτῆ τὰς διέγνωσε καὶ τὰς ἐθεμελίωσε. Κατ' ἀρχὴν ἄλλως τε ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας διδάσκει ὅτι πολλάκις ἴσως ἐφημίσθησαν ἀσημότατοι διδάσκαλοι, ἀλλὰ διδάσκει ἐπίσης ὅτι ποτὲ δὲν ἤλθον οἱ ἀσημαντοὶ αὐτοὶ καὶ πάλιν εἰς τὴν ἐπιφάνειαν. Μετὰ τὴν περίοδον τῆς ἀφανεῖας ἀπέκτησαν δόξαν μεγαλυτέραν ἐκείνης, τὴν ὁποίαν ἐγνώρισαν ζῶντες, καθιστάμενοι καὶ πάλιν ὀδηγοὶ τῆς ἀνθρω-

βίας. Σχετικιστῆς εἶναι καὶ ὁ Erb ἔν τινι μέτρῳ, βλ. Vom Wesen des Rechts und der Sittlichkeit 2a ἔκδ. 1930 Σπουδαιότατη ἐκδήλωσις τοῦ σχετικισμοῦ εἶναι καὶ ὁ εὐδαιμονισμὸς, βλ. Bernheimer, Probleme der Rechtsphilosophie, 1927, καὶ τὰ ἔργα τοῦ Baumgarten, Die Wissenschaft vom Recht und ihre Methode, I, 1920, II καὶ III, 1922, Allgemeine Rechtslehre, 1921, Rechtsphilosophie, 1929. Περὶ τοῦ σχετικισμοῦ γενικῶς εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου βλ. Enge, Ueber das Grunddogma des rechtsphilosophischen Relativismus, 1916.

1) Εἶναι χαρακτηριστικοὶ ὡς πρὸς τοῦτο οἱ πρόλογοι τοῦ J. E. Erdmann εἰς τὸ Grundriss der Logik und Metaphysik, γραφέντες τῷ 1841, 1843 καὶ 1848.

2) Βλ. Kuno Fischer, Hegels Leben, Werke und Lehre, I ἔκδ. 1901, 2a ἔκδ. 1911 καὶ W. Windelband, Die Erneuerung des Hegelianismus, 1910.

πότητος ἐν τῇ ἀενάῳ πορείᾳ τοῦ πνεύματος, οἱ μεγάλοι διδάσκαλοι μόνον, οἱ δημιουργοί. Οἱ μικροὶ ποτὲ δὲν ἔχουν ἀρκετὴν ἰσχὴν διὰ νὰ σχίσουν ἰδίᾳ δυνάμει τὸ πέπλον τῆς λησιμυσίνης. Ὅσοι γνωρίζουν ὀπωσδήποτε τὴν ἱστορίαν καὶ δὲν ἀρκοῦνται εἰς τὴν ἀκριβῆ χρονικὴν καὶ χωρικὴν κατάταξιν τῶν γεγονότων, ἀλλὰ προσπαθοῦν νὰ ἐξηγήσονται αὐτὰ εὐρίσκοντες ἰδίᾳ ποῖον εἶναι τὸ νόημα τῆς ἱστορίας, ὅσοι δηλαδὴ δὲν ἀρκοῦνται εἰς τὴν ἱστορίαν (Geschichte), ἀλλ' ἀσχολοῦνται εἰς τὴν ἐξήγησιν τῆς ἱστορίας (Geschichtsdeutung), οὗτοι ἀσφαλῶς οὐδεμίαν θὰ αἰσθανθοῦν ἀπορίαν ἐπὶ τῇ ἐπανόδῳ τοῦ Ἑγέλου.

Πολλοὶ ἐπίστευσαν ὅτι τῆς ἑγελιανῆς φιλοσοφίας ἡ ἀναγέννησις οὐδὲν ἄλλο εἶναι εἰμὴ ἐκδήλωσις τοῦ γερμανικοῦ ἔθνικισμοῦ καὶ δὴ συμφυῆς πρὸς τὸν καίτερον παγγερμανισμόν, εἰς τὸν ὅποιον, ἀφ' οὗ ἔδωκε μορφήν, ἐνεργήσῃ ἡ ἑγελιανὴ φιλοσοφία νέας δυνάμεις τὴν πνοήν. Πολλοὶ μάλιστα ἐφθάσαν μέχρι τοῦ νὰ πιστεύουν ὅτι ὁ Ἑγελος ὄχι μόνον ἔδωκε μορφήν, ἀλλ' αὐτὸς ἐδημιούργησεν τὸν γερμανικὸν ἔθνικισμόν.¹

Προτίστως καὶ ἀνεξαρτήτως τῆς ἱστορικῆς ἀρθότητος τῆς ἀπόψεως αὐτῆς εἶναι ἀνάγκη νὰ σημειωθῇ πόσον εἶναι αὕτη χωρικηστικὴ τῆς ἐπιβολῆς, τὴν ὅποιαν ἀσκεῖ καὶ σήμερον εἶτι ὁ γερμανὸς αὐτὸς φιλόσοφος, ἀφ' οὗ παρὰ πολλῶν εἰς αὐτὸν ἀνίγεται ἂν ὄχι ὡς πρὸς δημιουργόν, πάντως ὡς πρὸς διαμορφωτὴν, ὁλόκληρος ὁ γερμανικὸς ἔθνικισμός. Ἐξ ἄλλου ὁ λόγος, ἕνεκα τοῦ ὁποῖου ἀναγεννᾶται ἡ ἑγελιανὴ φιλοσοφία εἶναι κατὰ πολὺ ἐνρύτερος καὶ βαθύτερος ἀπὸ τὴν σχέσιν τοῦ Ἑγέλου πρὸς τὸν γερμανικὸν ἔθνικισμόν, ἢ ὅποια ὅμως ἀπαιεῖ ἐγένετο λόγος περὶ αὐτῆς, εἶναι ἀνάγκη νὰ καθορισθῇ.

Ὁ Ἑγελος εὐρίσκει ὅτι διατρέχει ἡ παγκόσμιος ἱστορία εἰς περιόδους. Εἰς ἐκάστην περίοδον ἀνιφοῦται ὡς φορεὺς τοῦ γενικοῦ πνεύματος ὁρισμένος λαὸς, καθιστάμενος οὕτω κοσμοϊστορικὸς. Ἦν

1) G. R ü m e l i n, Reden und Aufsätze, 1871, σελ. 51 κ. ἑ. ἰδίως σελ. 57 Johann Plenge, 1789 und 1914, (1915) μελέτη, ἐν ἣ ῥητὸς ἀνίγεται ἡ ἰδέα τοῦ 1914· εἰς τὸν Ἑγελόν. F. Meinecke, Weltbürgertum und Nationalstaat, 1922 σελ. 133, 212, 221, κ. ἑ. 227, 278 κ. ἑ. 302, 360 J. L. o e w e n a t e i n Hegels Staatsidee 1927, σελ. 64—149' βλ. πρὸ παντὸς ὅμως H. Heiler, Hegel und der nationale Machtsgedanke in Deutschland, 1921.

γερμανικὸν λαὸν ἐθεώρησεν ὁ Ἑγελος ὡς τὸν κοσμοϊστορικὸν λαὸν τῆς τελευταίας ἱστορικῆς περιόδου. Προκύπτει λοιπὸν ὅτι καθ' ὃ μέτρον ἀναφέρεται πρᾶγματι ὁ γερμανικὸς ἔθνικισμὸς εἰς τὸν Ἑγελόν, ἀναφέρεται οὐχὶ ἕνεκα τυφλῆς φυλετικῆς φιλαυτίας, ἀλλ' ἕνεκα κοσμοϊστορικῆς ἀνάγκης. Τοῦτο δὲ μόνον ἔχει σημασίαν, ὅτι δηλαδὴ δὲν εὐρίσκει ὁ ἔθνικισμὸς ἐν ἑαυτῷ δικαιολογίαν, ἀλλ' ὅτι ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀνθρωπότητα, εἶναι δηλαδὴ ἀποτέλεσμα τῆς παγκοσμίου ἱστορίας. Ἔχει δὲ τοῦτο μόνον σημασίαν, ἐπειδὴ τοῦτο μὲν εἶναι ἀπόλυτον, ἐνῶ εἶναι σχετικὸν τὸ κατὰ πόσον ὁ γερμανικὸς λαὸς ἢ ὁ γαλλικὸς ἢ ὁ ἀγγλικὸς εἶναι τοῦ γενικοῦ πνεύματος ὁ φορεὺς. Ἴσως εἶναι μάλιστα τὸ ζήτημα τοῦτο ἐν ἑξ ἐκείνων, διὰ τῶν ὁποίων ἢ ἔρευνα δύναται νὰ φθάσῃ, συνεχίζουσα καὶ συμπληροῦσα τὸ σύστημα τοῦ Ἑγέλου, εἰς συγκεκριμένα νέα συμπεράσματα καὶ δὴ ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἰς συγκεκριμένα νέα συμπεράσματα ὅσον ἀφορᾷ τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας. Τόσον ἢ διαμόρφωσις τῆς ἱστορίας εἰς περιόδους, ὅσον καὶ ἢ ἀνύψωσις ἐν ἐκάστη περιόδῳ λαοῦ τινος εἰς λαὸν κοσμοϊστορικόν, ἀποτελοῦσι προσπαθείας, τάσιν μᾶλλον τοῦ ἀνθρωπίνου γένους παρὰ γεγονότα τετελεσμένα.

Ἐνθὺς ὡς ἡ διαίρεσις τῆς ἱστορίας εἰς περιόδους καὶ ἢ ἀνύψωσις ἐκάστου λαοῦ εἰς λαὸν κοσμοϊστορικόν συλληφθοῦν ὡς προσπάθειαι, τάσεις, διὰ μιᾶς ἀποκτᾷ τὸ ἀληθὲς αὐτῆς νόημα καὶ ἡ θεωρία τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑγέλου καὶ δι' αὐτῆς ἢ παγκόσμιος ἱστορία, ἢ ὅποια δὲν ἀποτελεῖ μὲν, ἀλλὰ τείνει νὰ ἀποτελέσῃ λογικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἐν αὐτῇ ἐμφανιζομένου ἀπολύτου πνεύματος. Δὲν εἶναι δηλαδὴ τὸ γίνεσθαι λογικόν, ἀλλὰ λογικὴ εἶναι ἢ τάσις, ἢ διέπουσα τὸ γίνεσθαι, καὶ τοῦτο καθ' ὃ μέτρον ἐπιβάλλεται τὸ πνεῦμα, ὁ λόγος, εἰς τὴν πραγματικότητα.¹

1) Βλ. περὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑγέλου εἰδικῶς: Springer Die Hegel'sche Geschichtsanschauung, 1848, Bahnsen, Zur Philosophie der Geschichte, 1872, Barth, Die Geschichtsphilosophie Hegels und der Hegelianer bis auf Marx und Hartmann, 1890, τοῦ ἰδίου, Die Philosophie der Geschichte als Soziologie, 1922, σελ. 13, 16, 32, 34, 52 κ. ἑ., 59, 64, 75, 90, 95, 135, 145, 245, 388, 419 439 κ. ἑ., 487 κ. ἑ., 495, 507, 534, 539, κ. ἑ., 575, 661, 694 κ. ἑ., 705, 741, 751, 754, 758, 776 κ. ἑ., 795. Bernheim, Lehrbuch der historischen Methode, α' ἐκδ. 1889 β' ἐκδ. 1908

Ἡ πρώτη ἀρχὴ τοῦ ἑγελιανοῦ συστήματος ἔγκειται εἰς τὴν συνένωσιν τοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ ἀντικειμένου, ἢ ὁποῖα καὶ συντελεῖται διὰ τῆς σκέψεως. Ἡ σκέψις εἶναι ἡ ἐνέργεια τοῦ λογικοῦ ὑποκειμένου, δηλαδὴ τῆς συνειδήσεως. Ἀποτέλεσμα δὲ τῆς ἐνεργείας ταύτης εἶναι ἡ γνῶσις. Ἡ γνῶσις εἶναι ἄρα ἡ ἄρσις τοῦ χωρισμοῦ τοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ ἀντικειμένου. Ἀίτια δὲ ὁ χωρισμὸς αὐτός, ἐπειδὴ καθίσταται περιεχόμενον τῆς συνειδήσεως ἢ ἔννοια τοῦ ἀντικειμένου. Τοῦτο προϋπόθεσιν ἡμῶς ἔχει, ὅτι τὸ ἀντικείμενον ἔξαντλεῖται εἰς τὴν ἔννοιάν του, δηλαδὴ ὅτι τίποτε δὲν ἀπομένει ἐκτὸς τῆς ἔννοιᾶς· ἔξ αὐτοῦ προκύπτει πόσον εἶνε σπουδαία, διὰ τὴν ἀκριβῆ κατανόησιν τῆς ἑγελιανῆς θεωρίας, ἢ περὶ ἔννοιᾶς διδασκαλία του (Begriffslehre).¹

Τὸ συγκεκριμένον ἀντικείμενον μόνον εἶναι τμήμα συνόλου συνεχομένου λογικῶς εἶναι δυνατόν νὰ ἔξαντληθῇ καθ' ὅλοκλήριον εἰς τὴν ἔννοιαν, διότι δεδομένου ὅτι πᾶσαι ἔννοιαι εἶναι τμήμα συνόλου συνεχομένου λογικῶς, ὅ,τιδήποτε ἀπομένει ἐκτὸς παντὸς λογικοῦ συνειρμοῦ, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἔξαντληθῇ εἰς τὴν ἔννοιαν. Εἰς τοῦτο ἔγκειται ἡ πρώτη ἀρχὴ τῆς φιλοσοφίας τῆς φύσεως καὶ τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑγέλου, ἢ δ' ἐπιστήμη ἀρχεται διὰ τοῦτο ἀπὸ τῆς λογικῆς, ἐξετάζει κατόπιν τὴν φύσιν καὶ τέλος τὴν ἱστορίαν διὰ νὰ ἐπανέλθῃ καὶ πάλιν εἰς τὴν λογικὴν, ὅπως ἔχει πλέον ἀποκαλιφθῆ, ἀλλὰ καὶ ἀποδειχθῆ, ἐκδηλωθεῖσα διὰ τῆς φύσεως καὶ διὰ τῆς ἱστορίας. Τὸ ἔργον αὐτὸ ἐπεχείρησεν ὁ Ἑγελος εἰς τὴν «φαινομενολογίαν», εἰς τὴν ὁποίαν ἀνεπτύσσεται ἡ ἐξέλιξις τῆς συνειδήσεως ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικότητα μέχρι τοῦ ἀπολύτου. Σημείωσις τοῦ ἔργου τούτου εἶναι ὅτι ἀποτελεῖ πρῶτον μὴ σὺνολον ἐνιαῖον ἢ ἀντικειμενικότητος, τῆς ὁποίας εἶναι τμήμα καὶ αὐτὸ τὸ ὑποκείμενον.

Οὕτω θεμελιούται πλέον ὅτι τὸ συγκεκριμένον ἀντικείμενον εἶναι

σελ. 4, 23, 48, 81, 515, 652, 671, 679, 696, κ. ἑ., 707, 728, 736, 747. Brunstaud, Untersuchungen zu Hegels Geschichtstheorie, 1909, Lassou Hegel als Geschichtsphilosoph, 1920, Troeltsch, Der Historismus und seine Probleme, 1922, σελ. 130 - 134 - 241 - 277, 333 - 358, 619 - 623. Leese, Die Geschichtsphilosophie Hegels, 1922, Cunow Die Marxsche Geschichts-Gesellschafts und Staatstheorie, 1923, τόμ. α', σελ. 224 - 244. Vogel, Hegels Gesellschaftsbegriff, 1925.

1) Βλ. Glöckner, Der Begriff in Hegels Philosophie, 1924.

τμήμα ἐνιαῖου συνόλου συνεχομένου λογικῶς· καὶ εἶναι δυνατόν ἄρα νὰ ἔξαντληθῇ τὸ συγκεκριμένον ἀντικείμενον εἰς τὴν ἔννοιάν του. Ἡ ἔννοια τότε καθίσταται ἰδέα. Ἰδέα εἶναι ἡ ἀπόλυτος ἐνότης τῆς ἐννοίας καὶ τοῦ ἀντικειμένου, ἰδέα εἶναι δηλαδὴ ἡ ἀπόλυτος ἀλήθεια. Κατὰ τὸν Ἑγελον ἡ ἰδέα δὲν εἶναι ποσῶς ἀφαιρετικὸν ἔξαγόμενον ἔστερημένον ὑποστάσεως. Κατὰ τὸν Ἑγελον ἡ συγκεκριμένη πραγματικότης εἶναι ἡ μορφή, τὴν ὁποίαν ἡ ἰδέα λαμβάνει, καθισταμένη φαινόμενον. Δὲν εἶναι δηλαδὴ ἡ ἰδέα μορφή τοῦ φαινομένου, ἀλλὰ τὸ φαινόμενον εἶναι μορφή τῆς ἔξωτερικουμένης ἰδέας.

Εἰς τοῦτο συνίσταται ὁ ἑγελιανὸς πανλογισμὸς, ὁ διατυπωθεὶς ἐναργέστατα εἰς τὴν περίφημον φράσιν τοῦ προλόγου τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, κατὰ τὴν ὁποίαν ὅ,τι ἀληθὲς εἶναι λογικὸν καὶ ὅ,τι λογικὸν εἶναι ἀληθές. Οὐδέποτε ἴσως ἀρχὴ συστηματικῆ παρρησιᾶς περιισσότερον ἀπὸ τὴν ἀρχὴν, ἢ ὁποῖα διατυπῶνται διὰ τῆς περιφάνου ταύτης φράσεως. Πρὸς κατανόησιν αὐτῆς εἶναι βεβαίως ἀνάγκη νὰ γνωρίζῃ τις ὅπως ἴσως τὸ σύστημα τοῦ Ἑγέλου. Ἀληθές (wirklich) δὲν εἶνε ὅ,τι συμβαίνει, ὅ,τι πραγματικόν. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀληθές (wirklich) εἶναι ὅ,τι ἀνάγεται εἰς τὴν ἰδέαν, ὑπαγόμενον εἰς τὴν λογικὴν συνοχὴν τοῦ ἀτόμου. Ὁ Ἑγελος ἐδίδαξεν «Ἐὰν ἔχεται τι ἀληθείας ἔχεται ταύτης ὡς ἐκ τῆς ἰδέας του, ἢ ἔχεται τι ἀληθείας μόνον καθ' ὅσον εἶναι ἰδέα». («Wenn irgend etwas Wahrheit hat, hat es sie durch seine Idee, oder etwas hat nur Wahrheit insoferne es Idee ist»). Ὡστε δεόν νὰ περιορισθῇ πρωτίστως εἰς τὴν ἀληθῆ αὐτοῦ ἔννοιαν τὸ ἀληθές. Μετὰ τὸν περιορισμὸν αὐτόν, πᾶν ὅ,τι ἀληθές, ἔφ' ὅσον εἶναι τμήμα τοῦ λογικῶς συνεχομένου κόσμου, καθίσταται ἀπαραίτητον ἀπὸ συνολικῆς ἀπόψεως. Εἶναι πράγματι ἀδύνατον νὰ νοηθῇ τὸ σύνολον, εἰν ἀφαιρεθῇ οἷονδήποτε τμήμα του, διότι χωρὶς αὐτὸ εἶναι ἀδύνατον νὰ καταλήξῃ τὸ νόημα τῆς ἱστορίας, ὅπως ἀκριβῶς εἶναι ἀδύνατον νὰ νοηθῇ καὶ νὰ φησῆ μέχρι τοῦ συμπεράσματος ὁ συλλογισμὸς ὁ ἔστερημένος μιᾶς ἢ περισσοτέρων προτάσεων. Οὕτω κρινόμενον ὅ,τιδήποτε ἀληθές ἀσφαλῶς ἐνέχει τὴν λογικότητα, τὴν ὁποίαν διατείνεται ὁ Ἑγελος ὅτι ἐνέχει. Ἀλλὰ ἡ λογικότης αὕτη δὲν ἔχει ὡς ἀκολουθίαν νὰ πρέπη νὰ παραμένῃ πᾶν ὑφιστάμενον ὡς ἔχει. Τοῦναντίον ἡ λογικότης αὕτη ἀποκλείει τὴν ἀκίνησίαν, ἐπιτάσσουσα τὴν διαρκῆ

τοῦ πνεύματος ἀνάπτυξιν. Λιότι ἀκριβῶς εἰς τοῦτο συνίσταται ἡ λογικότης παντός ἀληθοῦς, ὅτι ἐμπεριέχει καὶ προκαλεῖ τὴν κίνησιν. Ἡ κίνησις αὕτη ἐπιτελεῖται καθ' ὁρισμένον σχῆμα. Εἰς τὴν κατὰ τὸ σχῆμα τοῦτο κίνησιν ἔγκειται ἡ διαλεκτικὴ. Ἡ διαλεκτικὴ ἐμφανίζεται κατὰ δύο τρόπους εἰς τὸ σύστημα τοῦ Ἑγέλου. Λογικῶς καὶ ἱστορικῶς. Λογικῶς ὡς μορφή τῆς ἐσωτερικῆς ἀναλύσεως τῆς ἰδέας εἰς ἐννοίας ἢ τῆς συνθέσεως τῶν ἐννοιῶν μέχρως ὑπαγωγῆς εἰς τὴν ἰδέαν. Ἱστορικῶς ὡς ἡ μορφή τῆς συνθέσεως τῶν γεγονότων ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρως σήμερον. Παραμένει ὅμως ἡ διαλεκτικὴ, ὅποσδήποτε καὶ ἂν ἐμφανίζεται, ἀπολύτως ἐνιαία, ἐπειδὴ πᾶσα ἐννοία ἔχει καὶ λογικὴν ἀλλὰ καὶ πραγματικὴν ἱστορικὴν ὑπόστασιν. Ἐἴτε λογικῶς ἐξετάζεται, εἴτε πραγματικῶς εἶναι τὸ συμπέρασμα ταυτόσημον. Λιὰ τοῦτο μόνον ἡ διαλεκτικὴ δύναται νὰ ὀδηγήσῃ ἀσφαλῶς εἰς τὴν γνῶσιν. Ἡ μορφή δὲ τῆς συνθέσεως τῶν πραγμάτων, τῶν πράξεων καὶ τῶν ἐννοιῶν, διὰ τῆς ὁποίας ἀνάγονται μέχρως τῆς ἰδέας εἶναι ἡ τῆς συναίρεσης τῶν ἀντιθέσεων. Ἡ συναίρεσις εἶναι ἡ σύνθεσις τῶν ἀντιθέσεων, αἱ ὁποῖαι συναίρουν ἀδιαρέτως ἐν αὐτῇ συνηνωμένα. Εἶναι ἡ coincidentia oppositorum. Ἡ ἀρνήσις τῆς θέσεως προκαλεῖ τὴν ἀντίθεσιν. Ἐν τῇ ἀντιθέσει δηλαδὴ ἔγκειται ἡ πρώτη ἀρνήσις. Ἐν τῇ συναίρεσει ἔγκειται ἡ ἀρνήσις τῆς ἀρνήσεως, ἡ ὁποία ἐπαναφέρει τὴν συνείδησιν εἰς τὴν θετικότητα, ὅχι ἐπειδὴ duplex negatio affirmat, ὡς ἰσπετήριζεν ἡ τυπικὴ λογικὴ τοῦ μεσαιῶνος, ἀλλ' ἐπειδὴ ἐν τῇ συναίρεσει συνενοῦνται καὶ τὰ δύο στοιχεῖα τῆς ἀντιθέσεως. Ἐάν ἡ ἐπιάνοδος εἰς τὴν θετικότητα ἐθεμελιώτο ἐπὶ τοῦ τυπικοῦ λογικοῦ κανόνος duplex negatio affirmat ἤδη ἀποτελέσει αὕτη ὄχι συναίρεσιν ἀλλὰ ὀριστικὴν ἀπαγοχὴν τοῦ πρώτου στοιχείου τῆς ἀντιθέσεως, ἤτοι τῆς θέσεως. Ἡ διαλεκτικὴ τοῦ Ἑγέλου, συγκρινομένη πρὸς τὴν καντιανὴν ἰδεοκρατίαν ἀφ' ἑνὸς καὶ τὸν ὕλισμὸν καὶ τὸν ἱστορικὸν ὕλισμὸν εἰδικότερον ἀφ' ἑτέρου, μετριάξει καὶ συνενοῖ ἀμφοτέρως τὰς ἀπόψεις ἐν τελείᾳ συναίρεσει. Ἱστορικῶς ἐξεταζομένη δηλαδὴ παρουσιάζεται ὡς συμπληροῦσα τὸ διαλεκτικὸν σχῆμα τὸ προσελθὸν ἐκ τῆς ἀντιθέσεως τοῦ ὕλισμοῦ εἰς τὴν ἰδεοκρατίαν. Ἀ-

1) Guido Calogero, *Stand und Auffassung der Hegelschen Philosophie in Italien*, Verhandlungen des ersten Hegelkongresses, 1951, σελ. 37.

ποτελεῖ δηλαδὴ τὴν ἀρνήσιν τῆς ἀρνήσεως ταύτης, ἐπαληθεύουσα διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἑαυτήν.

Ἀνεξαρτήτως ὅμως τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ὁ Ἑγελος ἐθεμελίωσε τὸ σύστημα του, ἀναμφισβητήτως συνέχεται τοῦτο λογικῶς ὀλοκλήρως, οὕτως ὥστε ἡ λογικὴ αὕτη συνοχὴ του καὶ μόνη νὰ ἔχη ἀξίαν ἀπόλυτον, ἐξεταζομένη αὕτη καθ' ἑαυτήν. Ἔχει δὲ τοσούτω μᾶλλον ἀξίαν ἢ τοιαύτη τοῦ συστήματος συνοχὴ, καθ' ὅσον ἐκτείνεται τὸ σύστημα τοῦτο ἐφ' ὀλοκλήρου τῆς γνώσεως καὶ ὀλοκλήρου τῆς δράσεως τοῦ ἀνθρώπου, αἱ ὁποῖαι συμπλέκονται καὶ συνενοῦνται καὶ ἀνάγονται συνθετικῶς εἰς τὴν μόνην καὶ πρώτην ἀρχὴν τοῦ παντός, τὸν Λόγον. Ἀπέδειξεν οὕτω καὶ ὅτι ἀληθῶς ἐνιαία εἶναι, ὄχι μόνον τὰ συνεχόμενα λογικῶς συστήματα, ἀλλὰ τὰ ταυτοχρόνως ὀλοκληρωτικά, δηλαδὴ ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα συνενοῦν ὀλοκλήρου τῆς γνώσεως τὸ συμπέρασμα καὶ ὀρίζουν ὀλοκλήρου τῆς πράξεως τὸν σκοπὸν. Καὶ εἰς τοῦτο μόνον ἐὰν περιορίζετο ἡ σημασία τοῦ ἔργου τοῦ Ἑγέλου θὰ παρέμενε τοῦτο τὸ σημαντικώτερον ἴσως ἐν τῇ πνευματικῇ τοῦ κόσμου ἱστορίᾳ.

XX. Ὁ Ἑγελος ἐφήρμοσεν αὐτὸς οὕτως τὴν μέθοδόν του καὶ εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου. Ἦτο δὲ τοῦτο ἐπόμενον. Ἡ πολιτεία κατὰ τὸν Ἑγελον εἶναι ἀποτέλεσμα, εἶναι δηλαδὴ τὸ συμπέρασμα τῆς σπουδαιότερας ἀπὸ ἱστορικῆς ἀπόψεως πραγματικῆς διαλεκτικῆς συνθέσεως. Εἶναι ἡ συναίρεσις πάσης κοινωνικῆς ἀντιθέσεως.

Τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου συνείδησιν ἑαυτοῦ κτώμενον ἀποβίβει πνεῦμα ἐλεύθερον. Λιὰ τῆς ἐλευθερίας τοῦ πνεύματος ὁ ἀνθρωπος ἀποκτᾷ προσωπικότητα καὶ χωρίζεται ἀπὸ τὴν φύσιν. Ἡ προσωπικότης εἶναι λοιπὸν ἡ πρώτη μορφή τῆς ἐλευθερίας. Πραγματικὴν ὑπόστασιν ἀποκτᾷ ἡ προσωπικότης διὰ τοῦ δικαίου, τοῦ ὁποῖου συνεπῶς ἡ πρώτη ἀρχὴ ἐπιτάσσει «ἔσω πρόσωπον» (Sei eine Person). Δὲν ἐξαντλεῖται ὅμως ἡ ἐλευθερία εἰς τὴν προσωπικότητα. Τοῦτο δὲ προκύπτει ἐκ τῆς ἀναπτύξεως αὐτῆς ταύτης τῆς ἐννοίας τῆς προσωπικότητος. Εἰς τὸ πρόσωπον ἀνίκει τοῦ πραγματικοῦ κόσμου τοῦ ἐστερημένου βουλήσεως ἢ κυριαρχία, ἐπειδὴ μόνον αὐτὸ ἔχει βούλησιν ἐνσυνείδητον, αὐτὸ μόνον ἄρα δύναται νὰ κυριαρχήσῃ. Λιὰ τοῦ ἀρηρημένου δικαίου (abstraktes Recht) ρυθμίζεται ἡ σχέση τοῦ προσώπου πρὸς τὰ πράγματα καὶ τὰ λοιπὰ πρόσωπα. Ἡ σχέση αὕτη εἶναι σχέση

ἐξωτερική. Ἀπομένει ὁμοῦς ἀρρήθμιστος ἡ σχέση τῆς προσωπικότητος πρὸς ἑαυτήν. Τὴν σχέσηιν αὐτὴν ρυθμίζει διὰ τῆς συμμορφώσεως τῶν ἐκδηλώσεων τῆς προσωπικότητος πρὸς ἑαυτήν ἢ ἠθικότης (Moralität). Ἡ σχέση αὕτη εἶναι σχέση ἐσωτερική.

Ἡ συνένωσις τοῦ ἀφηρημένου δικαίου καὶ τῆς ἠθικότητος ἀποτελεῖ τὴν ἐθιμότητα (Sittlichkeit). Ἡ ἐθιμότης ἐκδηλοῦται πρωτίστως ἐν τῇ οἰκογενεῖα καὶ τῷ σωματεῖο (Korporation) καὶ κατόπιν ἐν τῇ κοινωνίᾳ, ἢ ὁποῖα, συγκεκριμένη ἐκ τῶν ἐχουσῶν διαφόρους ἀνάγκας καὶ διαφόρους ἰκανότητας οἰκογενειῶν, ἀποτελεῖ ἐνότητα διακρινομένην αὐτῶν. Ἡ πολιτεία συνενώνει τὰς οἰκογενείας, τὰ σωματεῖα καὶ τὴν κοινωνίαν. Ἄρα ἐν αὐτῇ μόνον ἐξαντλεῖται ἡ ἐλευθερία. Ἡ πολιτεία εἶναι δηλαδή τοῦ ἐλευθέρου πνεύματος ἢ μᾶλλον ἀπόλυτος ἀντικειμενικὴ μορφή, ἐν ἣ συγκεντροῦνται καὶ τῆς προσωπικότητος καὶ τῆς κοινωνίας αἱ δυνάμεις. Ἡ πολιτεία δὲν εἶναι λοιπὸν μέσον ἐξωτερικὸν ὁρισμένου σκοποῦ. Εἶναι αὐτὴ αὕτη ὁ τελικὸς σκοπὸς τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος, ἢ μορφή δηλαδή ἐν ἣ τὸ πνεῦμα τοῦτο ἐξαντλεῖται τελείως, ἐκδηλούμενον ἀπολύτως. Αὐτὸ τοῦτο ἡ πολιτεία δὲν εἶναι ἀσφαλιστικὸν ἴδρυμα τῶν ἰδιωτικῶν συμφερόντων. Ταῦτα δέον νὰ συμμορφῶνται πρὸς τὴν πολιτείαν, οὐχὶ δὲ ἡ πολιτεία πρὸς αὐτά. Αὐτὸ τοῦτο σπουδαῖον εἶναι πάντοτε ὁ ἀτομικὸς σκοπὸς ἐνὸς ἐκείνου νὰ καταλήγῃ καὶ νὰ συννεῶται μετὰ τοῦ σκοποῦ τῆς πολιτείας. Ἐάν ἀποβῇ τοῦτο ἀδύνατον ἡ πολιτεία καταρρέει.¹

1) Εἰδικῶς ὡς πρὸς τὴν ἑγελιανὴν φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου βλ. K a h l e, Darstellung und Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie, 1845, R u g e, Ueber das Verhältniß von Philosophie, Politik und Religion, sämtliche Werke, tom. 3/4, 1847, M a r x, Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie, Deutsch-französische Jahrbücher, 1—2, 1844, S u t t n e r, Ueber Hegels Rechtsbegriff, 1849, C h l e b i k, Die Philosophie des Bewussten und Wahrheit des Unbewussten in den dialektischen Grundlinien des Freiheits- und Rechtsbegriffes nach Hegel und C. L. Michelet, 1890, S o d e n r, Vergleichende Untersuchung der Staatsidee Kants und Hegels, 1839, F i e c k l e r, Unter welchen philosophischen Voraussetzungen hat sich bei Hegel die Wertschätzung des Staates entwickelt und wie ist diese zu beurteilen, 1903, D u n l o p, Hauptmomente in Hegels Begriff der Persönlichkeit, 1903, D i t t m a n n, Der Begriff des Volksgeistes bei Hegel, 1909, B r i e, Der Volksgeist bei Hegel und in der historischen Rechtsschule,

Ἐν ἀπὸ τὰ δυσκολώτερα προβλήματα τῆς ἑγελιανῆς ἐρμηνείας ἔγκειται εἰς τὸν καθορισμὸν τῆς σχέσεως τοῦ δικαίου πρὸς τὴν πολιτείαν. Εἰς τὴν ἐπίλυσιν αὐτοῦ τοῦ προβλήματος ὑποβοηθεῖ πρωτίστως ὁ ἀκριβέστερος καθορισμὸς τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου καθ' Ἐγελον.

Τὸ δίκαιον ὁ Ἐγελος διακρίνει πρῶτον εἰς φυσικὸν δίκαιον καὶ δεύτερον εἰς θετικὸν δίκαιον. Τὸ φυσικὸν δίκαιον ἀπορρέει ἀπὸ τὴν δεδομένην ἱστορικῶς ἐκάστοτε δυναμικότητα τοῦ λαοῦ, πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ ὁποίου πρέπει ν' ἀνταποκρίνεται. Τὸ θετικὸν δίκαιον εἶναι ἡ μορφή, τὴν ὁποῖαν εἶναι ἀνάγκη νὰ προσλάβῃ τὸ φυσικὸν δίκαιον. «Τὸ οὐσιῶδες τῆς μορφῆς εἶναι ὅτι τὸ καθ' ἑαυτὸ δίκαιον τίθεται ὡς τοιοῦτον», («Das wesentliche der Form ist, dass das, was an sich Recht ist, auch als solches gesetzt sei»), δηλαδή ὅτι τοῦ λοιποῦ δὲν ἰσχύει μόνον ἀφ' ἑαυτοῦ, ἀλλὰ καὶ κατ' ἐπιταγὴν.

Ὁ Ἐγελος δὲν ὑπεστήριξεν ὅτι τὸ θετικὸν δίκαιον, τοῦ ὁποίου τὸ περιεχόμενον δὲν συμπίπτει πρὸς τὸ φυσικὸν δίκαιον πρέπει νὰ μὴν ἐφαρμόζηται. Ἐκ πρώτης ὄψεως ὁμοῦς ὀδηγεῖ τὸ σύστημά του εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο. Ἀλλὰ ποῖος εἶναι ὁ ἀρμόδιος νὰ κρίνῃ περὶ τοῦ πότε ἀνταποκρίνεται καὶ πότε δὲν ἀνταποκρίνεται τὸ θετικὸν δίκαιον εἰς τὸ φυσικόν; Ὁ Ἐγελος εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο θ' ἀπήντα βεβαίως ὅτι μόνον ἡ πολιτεία διὰ τῶν ἐντεταλμένων νὰ νομοθετοῦν εἶναι ἀρμόδια, κατὰ τεκμήριον, νὰ κρίνῃ πότε ἀνταποκρίνεται καὶ πότε δὲν ἀνταποκρίνεται τὸ θετικὸν δίκαιον εἰς τὸ φυσικόν. Ἀλλ' εἰς τὸ πρόβλημα τοῦτο δὲν ἐνεβάθυνεν ὁ Ἐγελος. Εἶναι ἀναμφισβήτητον ὁμοῦς ὅτι καθ' Ἐγελον, ὅπως ὑπάρχει φυσικὸν ἀφηρημένον δίκαιον καὶ φυσικὴ ἠθικότης, αἱ ὁποῖαι συναιρούμεναι συναποτελοῦσι τὴν φυσικὴν ἐθιμότητα, οὕτω ὑπάρχει καὶ θετικὸν ἀφηρημένον δίκαιον καὶ θετικὴ ἠθικότης, ταῦτα δὲ ἀμρότερα συναιρούμενα συναποτελοῦσι τὴν θετι-

1909, M a y e r - M o r e a u, Hegels Socialphilosophie, 1910, L e w k o w i t z, Die klassische Staats und Rechtsphilosophie, 1914, B u e l o w, Die Entwicklung der Hegelschen Sozialphilosophie, 1920, R o s e n z w e i g, Hegel und der Staat, 1—2, 1920, G i e s e, Hegels Staatsidee und der Begriff der Staatserziehung, 1926, L ö w e n s t e i n, Hegels Staatsidee, 1927. Κ ο τ ζ ι ᾶ, Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, tom. Εὐς, 1878 σελ. 83 κ. ἑ. K α ζ ᾶ ζ η, Ἡ Φιλοσοφία τοῦ δικαίου, tom. Α', ἐκδ. Β', 1891 σελ. 330 κ. ἑ.

1) Βλ. τῆς Rechtsphilosophie §§ 209—217.

κὴν ἐθιμότητα. Ἐὰν οὕτως ἐτίθετο πρὸ τοῦ Ἐγγέλου τὸ πρόβλημα βεβαίως ἠθέλεν οὕτως, ὡς ἄλλως τε καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ προκύπτει, δεχθῆναι ὅτι πολιτεία δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ εἰμὴ μόνον ἐὰν ἡ θετικότης συναρθεῖ μετὰ τῆς ρυθικότητος, ἤτοι μόνον ἐὰν τὸ δίκαιον συνενωθῇ μετὰ τῆς κοινωνίας. Μόνον ἡ τοιαύτη πολιτεία, ἡ ὡς ἐν λειτουργίᾳ συνένωσις δικαίου κοινωνίας νοουμένη, ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν μέθοδον καὶ τὸ ἐπὶ τῇ βίᾳ αὐτῆς ἀναπτυσσόμενον οὐρακίμα τοῦ Ἐγγέλου.¹ Ἐὰ δ' ἐξ αὐτῆς ἀπορρέοντα εἰδικὰ νοήματα δὲν εἶναι πλέον ἀπλῶς τυπολογικά, ἀλλὰ νοήματα κατ' ἀνάγκην ἀξιολογικά. Οὕτω δὲ ἀνταποκρίνεται πληρέστερον ἢ διαλεκτικῆ αὐτῆς μεθόδου πρὸς τὴν ἐνδετέραν ἀνάγκην, ἡ ὅποια παρατηρεῖται γενικῶς εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου, νὰ μὴ ἀποφεύγεται ἡ παρεμβολὴ κρίσεων ἀξιολογικῶν εἰς τοὺς νομικοὺς συλλογισμοὺς.²

Ἡ οὕτω καθορισθεῖσα πολιτεία εἶναι ἀπολύτως ἐνιαία καὶ κατὰ συνέπειαν ἀπολύτως ἐνιαία εἶναι καὶ ἡ ἐξουσία τῆς πολιτείας. Τοῦτο κατενόησεν ὁ Ἐγγελος, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἐπικρατοῦσαν πρὸ διακρίσεως τῶν ἐξουσιῶν καὶ ἰσορροπήσεως αὐτῶν διδασκαλίαν τοῦ Montesquieu καὶ μάλιστα κατὰ τρόπον ἰσχυρῶς ἐπηγεῖσάντα τὴν ἀνάπτυξιν τῆς περὶ πολιτείας θεωρίας. Ὁ Ἐγγελος ἐπικρίνει τὴν τριχοτόμησιν τῆς πολιτειακῆς ἐξουσίας, ἐπειδὴ αἱ οὕτω διακρινόμεναι καὶ ἰσορροποῦσαι ἀλλήλας τρεῖς ἐξουσίαι εἶναι διαλυτικὰ ἐν τῇ πολιτείᾳ στοιχεῖα, ἄρξαι δὲ τὰς λεγομένας ἐξουσίας, ὡς διαφόρους τρόπους ἐκδηλώσεως τῆς ἐνιαίας πολιτειακῆς βουλήσεως, ἀλλὰ διατηρεῖ τὸν ὄρον *ἐξουσία* (Gewalt). Εἰς τοῦτο πάντως ὑπῆρξε πρόδρομος τῆς ἐπικρατούσης σήμερον θεωρίας τῶν λειτουργιῶν τῆς ἐνιαίας πολιτειακῆς ἐξουσίας. Ἐξ ἄλλου θεωρεῖ τὸν χωρισμὸν τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὴν ἐκτελεστικὴν ὡς ἀστήρικτον, ἐπειδὴ καὶ ἡ διοίκησις καὶ τὰ δικαστήρια ἐφαρμόζουν εἰς συγκεκριμένας περιπτώσεις τὰς γενικὰς ἐπιταγὰς τοῦ δι-

1) Βλ. περὶ τῆς οὕτω νοουμένης ἐννοίας τῆς πολιτείας Θεμ. Τσάτσου, Εἰσαγωγή εἰς τὸ πολιτειακὸν δίκαιον 1928 σελ. 7, 8 καὶ τοῦιδίου, Εἰσαγωγή εἰς τὸ δημόσιον δίκαιον (Λιθογρ.), 1932, σελ. 3-32.

2) E. E. H. H. 12, 'Ἡ σύγχρονος γερμανικὴ ἐπιστήμη τοῦ πολιτειακοῦ δικαίου, Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν, ἔτος I', τεύχος Ιον, σελ. 357 κ. ἑ.

καίου. Εἰς τοῦτο δὲ καὶ σήμερον ἔτι πολλοὶ τὸν ἀκολουθοῦν. Τοῦναντίον ὅμως ἀπεχωρίζει τὴν ἐξουσίαν τοῦ μονάρχου. Οὕτω νομοθετικὴ ἐξουσία (gesetzgebende Gewalt) μὲν εἶναι ἡ πολιτειακὴ βούλησις ἐν τῇ γενικότητι αὐτῆς, ἐκτελεστικὴ (Regierungsgewalt) δὲ ἡ πολιτειακὴ βούλησις ἐν τῇ εἰδικότητι αὐτῆς. Ἡ ἐξουσία τοῦ μονάρχου (fürstliche Gewalt) συνενώνη τὴν νομοθετικὴν καὶ τὴν ἐκτελεστικὴν ἐξουσίαν, ἐκδηλουμένης οὕτω δι' αὐτῆς τῆς ἐνόητος τῆς πολιτείας. Ἡ θεωρία τοῦ Ἐγγέλου ὑπερέχει ἀσφαλῶς τῆς θεωρίας περὶ διακρίσεως τῶν ἐξουσιῶν, ἡ ὅποια ἐδιδάσκετο τότε. Ἄλλ' ἡ θεωρία τοῦ Ἐγγέλου ἔχει δύο, ἄλλως τε συναφῆ, ἑλλαττώματα. Πρῶτον ἐφαρμόζεται δυσκόλως εἰς ἄλλην πολιτείαν ἐκτὸς ἀπὸ τὴν μοναρχικὴν. Ὁ Erdmann¹ ἠθέλησε νὰ γενικεύσῃ τὴν θεωρίαν ὥστε νὰ ἐφαρμόζεται ὡς πρὸς πᾶσαν πολιτείαν ἀνεξαρτήτως μορφῆς. Ἄλλ' ὁ αἰρετὸς ἄρχων τῆς δημοκρατίας ὅπως δὴποτε εἶναι δύσκολον νὰ ἐνσωματώσῃ τὴν πολιτείαν καὶ πάντως εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐπιτύχῃ τοῦτο εἰς οἶον βαθμὸν ὁ μονάρχης. Ἐξ ἄλλου δὲν ἀποκλείεται αὐτὸς ὁ ἄρχων τῆς δημοκρατίας νὰ ἔχῃ συλλογικὴν ἀρχὴν. Ἀνεξαρτήτως δὲ τοῦ ἂν ἐνασκεῖ εἰς ἡ πολλοὶ τὴν ἀνωτάτην ἀρχὴν, ἐνδέχεται ν' ἀπομείνῃ αὐτὴ κατ' ὄνομα μόνον ἀνωτάτη, ὡς ἐπὶ παραδείγματι συμβαίνει κατὰ τὸ σύνταγμα τοῦ 1927 τῆς ἑλληνικῆς δημοκρατίας. Εἰς τὴν τελευταίαν αὐτὴν περίπτωσιν ἡ θεωρία τοῦ Ἐγγέλου εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐφαρμοσθῆ. Δεύτερον ἡ περὶ διακρίσεως τῶν ἐξουσιῶν ἐγγελιανὴ διδασκαλία ἔχει καὶ τὸ ἐξῆς, ὅπερ ἀναμφισβητήτως ἀποτελεῖ σφᾶλμα· ἐν ᾧ ἡ νομοθετικὴ καὶ ἡ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία κατὰ βάθος ἐξεταζόμεναι εἶναι οἱ δύο τρόποι καθ' οὓς ἐκδηλοῦται, λειτουργεῖ, ἡ ἐνιαία πολιτεία καὶ ἡ ἐξουσία τῆς, ἡ μοναρχικὴ ἐξουσία δὲν εἶναι τρόπος ἰδιαίτερος ἐνασκήσεως τῆς πολιτειακῆς ἐξουσίας, οὐδὲ καὶ ὁ τρόπος καθ' ὃν αὐτὴ ἐνασκεῖ διὰ μιᾶς ὁλόκληρον τὴν ἐξουσίαν τῆς πολιτείας, ὡς ἐνιαῖος ἐκπρόσωπος αὐτῆς. Διότι οὐχὶ κατ' ἐξαίρεσιν ἀσκεῖ ὁ μονάρχης ἐν ἑκάστη πράξει καὶ τὴν νομοθετικὴν καὶ τὴν ἐκτελεστικὴν λειτου-

1) Βλ. σχετικῶς Θεμ. Α. Τσάτσου, Εἰσαγωγή εἰς τὸ πολιτειακὸν δίκαιον, 1928, σελ. 19 σημ. 1.

2) Bl. Philosophische Vorlesungen über den Staat, 1851 σελ. 161 κ. ἑ. ἰδίως ὅμως σελ. 163.

γίαν. Οιαδήποτε πράξις οίουδήποτε λειτουργοῦ τῆς πολιτείας ἀποτελεῖ συνένωσιν, δηλαδή πρωτίστως ταυτόχρονον ἐνίσκησιν καὶ τῆς νομοθετικῆς καὶ τῆς ἐκτελεστικῆς λειτουργίας.¹ Ὁ μονάρχης ἐνδέχεται νὰ συνενώσῃ ἐν τέλει πᾶσαν ἐξουσίαν, ἀλλ' ἡ ἐξουσία του δὲν εἶναι διαφόρου εἴδους. Αἱ ἐξουσίαι, ἢ μᾶλλον αἱ λειτουργίαι τῆς πολιτείας εἶναι δύο μόνον, ἡ νομοθετικὴ καὶ ἡ ἐκτελεστικὴ. Ἄλλ' ἐν αὐταῖς ἐμπεριέχεται πᾶσα ἐνέργεια τῆς πολιτείας. Τοῦτο παρῆεν ὁ Ἔγγελος. Ἐπίσης παρῆεν ὁ Ἔγγελος ὅτι δὲν εἶναι ὀρθὸν ἡ δικαστικὴ ἐξουσία νὰ ὑπάγῃ εἰς τὴν ἐκτελεστικὴν. Εἰς τοῦτο τὸν ἠκολούθησαν οἱ δημοσιολόγοι καὶ ἰδίως οἱ Γερμανοί. Εἶναι βεβαίως ὀρθότερα ἡ τοιαύτη τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας ὑπαγωγή εἰς τὴν ἐννοίαν τῆς ἐκτελεστικῆς λειτουργίας ἀπὸ τὴν ἀπόλυτον αὐτῆς διαίκρισιν τοῦ Montesquieu. Ἀλλὰ πάντως δὲν ἀντιποκρίνεται εἰς τὸ ἀκριβὲς περιεχόμενον τῆς ἐννοίας, εἰς ἣν ὑπάγεται, διότι ὁ δικαστὴς δὲν ἐκτελεῖ μόνον, ἀλλὰ καὶ νομοθετεῖ. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ Ἔγγελος ἀπέδωκε σημασίαν, ἰδίως εἰς τὴν γενικότητα τῆς ἐνεργείας τοῦ νομοθέτου καὶ τὴν εἰδικότητα τῆς ἐνεργείας τῆς διοικήσεως καὶ τῆς δικαιοσύνης, διὰ τοῦτο παρῆεν ὅτι καὶ ἡ διοίκησις ἐπιλαμβάνεται πολλάκις ζητημάτων γενικῶν καὶ ἡ βουλὴ ζητημάτων εἰδικῶν, οὕτως ὥστε νὰ μὴν εἶναι δυνατὸν νὰ συμπέσῃ ὁ οὐσιαστικὸς χωρισμὸς τῶν λειτουργιῶν, ὁ ἀνάλογος πρὸς τὸ περιεχόμενον αὐτῶν, πρὸς τὸν τυπικὸν χωρισμὸν, τὸν ἀνάλογον πρὸς τὴν ἐνεργοῦσαν ἐκάστοτε ἀρχήν.

Ὁ Ἔγγελος εἰς τὰς λεπτομερείας τῆς ἐφαρμογῆς τῆς θεωρίας, ὅπως οἱ περισσότεροι μεγάλοι θεμελιωταὶ νέων θεωριῶν, ἴσως ἐνεκα τῆς ἑλλειποῦς αὐτοῦ γνώσεως τοῦ θετικῆς δικαίου, δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐφαρμόσῃ ἐπιτυχῶς τὴν μέθοδόν του. Λιότι περὶ τούτου πρόκειται. Λέν ἐφίησεν ὁ Ἔγγελος εἰς ἐσφαλμένα συμπεράσματα διὰ τῆς ὀρθῆς ἐφαρμογῆς ἐσφαλμένης μεθόδου, ἀλλ' ἀκριβῶς ἐπειδὴ δὲν ἐφήρμοσεν ὀρθῶς αὐτήν. Πρὸς τὸ σύστημα καὶ τὴν μέθοδον τοῦ Ἐγγέλου ἀντιποκρίνεται μόνον ἡ ἐννοιολογικὴ διαίκρισις τῆς νομοθεσίας ἀπὸ τὴν ἐκτέλεσιν καὶ ἡ συναίρεσις ἀμφοτέρων εἰς τὴν ἐνιαίαν πολιτειακὴν πράξιν.

1) Βλ. Θεμ. Τσάτσου, Εἰσαγωγή εἰς τὸ πολιτειακὸν δίκαιον, 1928 σελ. 20 κ.έ. περὶ τούτου δὲ Ἀ. Σβόλου, Αἱ βάσεις τοῦ πολιτεϊακοῦ, 1928, σελ. 332 καὶ Δ. Βεζανῆ, Θεωρία τοῦ Κράτους, 1932, σελ. 232.

Ἡ τοιαύτη δὲ διαίκρισις τῶν ἐννοιῶν ὀρίζει τὴν ἀληθῆ τῶν πραγμάτων ὑπόστασιν¹ καὶ εἶναι τὰ μάλιστα ἐνδεικτικὴ τῆς ἀποτελεσματικότητος, τὴν ὁποίαν δύναται νὰ ἔχη, ἐφαρμοζομένη ὀρθῶς, εἰς τὸ δημόσιον δίκαιον ἢ ἐγελιανὴ θεωρία.

Ἡ περὶ δικαίου καὶ πολιτείας ἐγελιανὴ θεωρία ὑπῆρξεν ἀντικείμενον ἐλέγχου δορυμνιότητος, ἐξικνουμένου μέχρι τοῦ ἀντιεπιστημονικωτέρου φανατισμοῦ. Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὅμως ὁ ἔλεγχος ἠσκήθη ἀσχέτως πρὸς τὸ σύστημα τοῦ Ἐγγέλου. Διὰ τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ κρίσιν ἐπ' αὐτοῦ, ἀλλ' ἀντιπαράθεσιν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἄλλων περὶ πολιτείας θεωριῶν. Εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅμως ὅτι συντελοῦσης καὶ τῆς δυσκόλου διατυπώσεως τῆς ἐγελιανῆς θεωρίας, αὕτη ἐθεωρήθη γενικῶς ὡς ἀπολήγουσα εἰς τὴν πολιτειακὴν ἀπολυταρχίαν, ἐξαιρατιζομένου παντὸς ἀτομικοῦ συμφέροντος.²

Ἄλλ' οὕτω δὲν ἐρμηνεύεται ἡ ἐγελιανὴ διδασκαλία κατὰ τὴν ἀληθῆ

1) Δ. Σ. Βεζανῆς γράφει ἐ. ἀ. σελ. 232, ὑποσημ. 1, «Παρ' ἡμῖν ὁ Θ. Τσάτσος (Εἰσαγωγή εἰς τὸ πολιτειακὸν δίκαιον, 1928) θεωρεῖ δύο τὰ πολιτειακὰ λειτουργήματα, τὸ νομοθετικὸν τὸ τιθέν τὴν θέλησιν τῆς πολιτείας καὶ τὸ ἐκτελεστικόν, τὸ ἐκτελοῦν αὐτήν. Ἡ δικαστικὴ λειτουργία εἶναι μίγμα νομοθετικῆς καὶ ἐκτελεστικῆς (σελ. 20—23). Ἡ ἀντίληψις αὐτῆ παρουσιάζει βεβαίως πρωτοτυπία τινα, διὰ τῆς θεωρήσεως τῆς δικαστικῆς λειτουργίας, ὡς μίγματος νομοθετικῆς καὶ ἐκτελεστικῆς καὶ οὐχὶ ἀπλῶς ὡς ὑπαγομένης εἰς τὴν δευτέραν, καίτοι θὰ ἐχρειάζετο μία μεγαλυτέρα δικαιολόγησις αὐτῆς. Πάντως καὶ ἡ ἀντίληψις αὕτη ἀναχωρεῖ ἀπὸ τὸν χωρισμὸν τῶν λειτουργιῶν εἰς δύο καὶ συνεπῶς ἰσχύει καὶ δι' αὐτήν ἡ κατωτέρω κριτικὴ». Ἡ παρανόησις ὅμως εἶναι προφανής. Ἄγνωστὸν ὁ κρίνον πᾶν ὅτι δὲν ἐμφανίζεται ὡς συγκεχυμένον ἀντικείμενον ἐν τότῳ καὶ χρόνῳ² δηλ. δὲν γνωρίζει εἰμὴ μόνον τὴν ἐνέργειαν τῆς πολιτείας δηλ. τὴν πράξιν. Ἡ πράξις ὅμως ὡς τοιαύτη ἀσφαλῶς εἶναι καὶ καθ' ἡμᾶς ἰδιαίρετος. Τὸ νόημα τῆς πράξεως ὅμως, ὅπερ ἄγνωστὸν ὁ Δ. Βεζανῆς, εἶναι διττόν.

2) Οὕτω καὶ ὁ Κοτζίτσ ἐ. ἀ. σελ. 86. «Ἐπειδὴ ὁ Ἔγγελος τὸ πνεῦμα ἐν μὲν τῇ φύσει ὑπολαμβάνει πεπερασμένον καὶ τῷ ἀπολύτῳ ἀντίθετον, τοῦτέστι διηρημένον, ἀληθὲς δὲ καὶ παντοδύναμον ἐν τῇ ἐνότητι, ἐκλαμβάνει τὰ μὲν ἄτομα μηδαμινὰ καὶ μηδενὸς λόγου ἄξια, τὴν δὲ πολιτείαν ὡς ὅλον τὸ πᾶν, διότι ἡ μὲν πολιτεία ἐστὶν ἡ οὐσιώδης ἰδέα, τὰ δὲ ἄτομα συμβεβηκότα αὐτῆς. Ἐκ τούτου ὅμως ὁ ἔσχατος ἴδρυται ἀπολυτισμὸς. Ἐπειδὴ καθ' Ἐγγέλου ἡ μὲν πολιτεία βάσιν ἔχει τὴν οὐσιώδη καὶ κοινὴν βούλησιν, τὰ δὲ ἄτομα στεροῦνται αὐτῆς, ἴδρυται βίασις τῆς πολιτείας ἢ βία καὶ ἡ ἀύθαιρεσία.»

αυτῆς ἔννοιαν. Καὶ ἡ ἀρνητικὴ καὶ ἡ θετικὴ τοῦ ἔργου τοῦ Ἐγγέλου θεμελιώσις ὀδηγοῦν εἰς συμπέρασμα τελικῶς ἀντίθετον.

Ὁ Ἐγγελος ἐπὶ παραδείγματι ἀντιγράφει τὸν Haller, τοῦ ὁποίου περίφημον εἶχε καταστῆ τὸ ἔργον Restauration der Staatswissenschaften, ἐν ᾧ ὑποστηρίζεται ὅτι δέον ἐν τῇ πολιτείᾳ νὰ κατασχεῖται ἀπόλυτος ἡ θεία χάριτι καθιδρυθεῖσα ἐξουσία. Ὁ Haller ὑποστηρίζει ὅτι ὅπου δίκαιον οἱ δικηγόροι κατασπαράσσουν τοὺς πτωχοὺς ἀνθρώπους ὅπως οἱ ἱερακεῖς τοὺς ἀθόφους ἀμνοὺς. Ὁ Ἐγγελος ἀντιστρέφει τὸ ἐπιχείρημα καὶ λέγει ὁ ἱεραεὺς οὐχὶ ἐν τῇ πολιτείᾳ κατασπαράσσει τοὺς ἀθόφους ἀμνοὺς. ἀλλ' ἐν «θείᾳ» τάξει τοῦ κόσμου, τὴν ὁποίαν ὁ Haller ἐπιζητεῖ νὰ γενικεύσῃ. Καταλήγει μάλιστα ὁ Ἐγγελος διὰ τῆς ἐξῆς εἰρωνικῆς ἀποστροφῆς «Ἦθελεν εἶναι ὑπερβολικὴ ἀπαίτησις νὰ ὑπάρξουν ἐκεῖ δύο σκέψεις ὅπου δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εὑρεθῇ οὐδὲ μία» («Es wäre aber zu viel gefordert dass da zwei Gedanken zusammengebracht wären, wo sich nicht einer findet»). Ἀλλὰ καὶ ἡ θετικὴ τῆς περὶ δικαίου θεωρίας τοῦ Ἐγγέλου θεμελιώσις ἀγνωεῖται, ὅπως ὑποστηρίζεται ὅτι ἐδίδαξεν οὗτος ἀπόλυτον ἐπισηδένησιν παντὸς ἀτομικοῦ συμφέροντος καὶ τῆς προσωπικότητος ἐν γένει. Μάλιστα ἡ τοιαύτη περὶ Ἐγγέλου κρίσις ἀντιγράφεται διὰ ρητῆς τοῦ ἴδιου ἀποκρίσεως. Ὁ Ἐγγελος ἐδίδαξε σέβου τοὺς ἄλλους ὡς πρόσωπα. («Respektiere die anderen als Personen»). Ὁ τὴν ἀρχὴν τοῦ αἰσθητικοῦ τῆς προσωπικότητος ὡς πρώτην ἀρχὴν τοῦ δικαίου θεωρήσας, οὐδέποτε συνεπέραναν ὅτι ἐξαφανίζεται ἡ προσωπικότης ἐνώπιον τῆς πολιτείας. Ἡ προσωπικότης ἐν τῇ πολιτείᾳ δὲν ἐξαφανίζεται, ἀλλ' αἴρεται καθ' Ἐγγελον, ἐπειδὴ οὐδέποτε ἡ προσωπικότης παύει νὰ ὑπάρχῃ βιωσα ἐν οἰκογενείᾳ, ἡ δὲ οἰκογένεια οὐδέποτε παύει νὰ ὑπάρχῃ δρωσα ἐν κοινωνίᾳ. Εἰς τοῦτο μάλιστα καταφαίνεται ἡ ἀναμνηστικότητα ὑπεροχῆ τῆς διαλεκτικῆς, συγκρινομένης πρὸς τὸν ὀρθολογισμὸν ἢ τὴν κριτικὴν νόησιν τῶν ἰδεοκρατῶν. Ἡ διαλεκτικὴ μεταβάλλει τὴν ἀνυπέροχον ἀντίθεσιν τοῦ ἀτομικοῦ καὶ τοῦ ὑπερατομικοῦ συμφέροντος εἰς συνείρεσιν ἐν τῇ πολιτείᾳ, δυναμένη οὕτω νὰ συλλάβῃ τὴν πραγματικότητι ὁλοκληρωτικῶς. Διὰ τοῦτο, καὶ μόνον διὰ τοῦτο, κατορθοῦται ἡ συνολικὴ θεμελιώσις τῆς ἐλευθερίας. Ναὶ μὲν ἔκαμε τὸ πρῶτον βῆμα πρὸς θεμελιώσιν τῆς ἐλευθερίας ὁ Ἐγγελος διὰ τῆς ἀρσεως τῆς αἰετιᾶ ἐλευ-

θερίας καὶ φύσεως ἀντιθέσεως. Ἀλλ' ἡ συνοχὴ τῆς πορείας τοῦ πνεύματος δὲν ἀρκεῖ διὰ νὰ θεμελιωθῇ δι' αὐτῆς μόνον ἡ ἐλευθερία. Μόνον ἡ ἄρσις τῆς ἀντιθέσεως τοῦ ἀτομικοῦ καὶ τοῦ ὑπερατομικοῦ, τοῦ κοινωνικοῦ δηλαδὴ συμφέροντος ἦτο δυνατόν νὰ θεμελιώσῃ τὴν ἀπόλυτον ἐλευθερίαν, διότι πᾶσα διαζευκτικὴ λύσις ἤθελε καταστρέφῃ τὴν ἐλευθερίαν ἢ τοῦ ἀτόμου ἢ τῆς κοινωνίας. Ἡ μὲν ἀτομικὴ ἐλευθερία ἐμποδίζει τὴν κοινωνικὴν ἐλευθερίαν, ἡ δὲ κοινωνικὴ ἐλευθερία ἐμποδίζει τὴν ἀτομικὴν. Ἡ πολιτεία συνενώνει ἐν ἑαυτῇ τὴν ἀτομικότητα καὶ τὴν κοινωνίαν καὶ τοῦτο ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα ὅτι ὁ σκοπὸς τῆς πολιτείας εἶναι σκοπὸς καὶ τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ ἀτόμου. Εἰς τοῦτο ἔγκειται καὶ ἡ σπουδαιότης τῆς ἐννοίας τῆς πολιτείας, ὡς ἐμόρφωσε ταύτην ὁ Ἐγγελος.

Ἡ ἐγγελιανὴ φιλοσοφία ἐν γένει, ἀλλὰ καὶ εἰδικώτερον ἡ ἐγγελιανὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου, ποτὲ δὲν ἔπαυσε ν' ἀποτελεῖ στοιχεῖον ἀνεξάντλητον ἐμπνεύσεως ἐν τῷ συγχρόνῳ πολιτισμῷ. Μόνον ἡ ἐγγελιανὴ ὀρθοδοξία, δύναται τις εἰπεῖν, ἔπαυσεν ὀλίγας μετὰ τὸν θάνατον τοῦ διδασκάλου δεκαετηρίδας ν' ἀνανεοῦται καὶ μεμονωμένα πρόσωπα μόνον ἐσυνέχισαν, ἀδιακόπως ἕως, τὴν ἐγγελιανὴν παράδοσιν. Ἀλλὰ σήμερον ἀναμνηστικῶς, ὅχι μόνον αὐξάνει καθ' ἡμέραν ἡ κίνησις ἢ ἐμπνεομένη ἀπὸ τὸ σύστημα τοῦ Ἐγγέλου καὶ διατεινομένη ὅτι τὸ ὑπερεπιήδησεν, ἀλλὰ πυκνοῦται καὶ καθ' ἡμέραν ἡ τάξις τῶν φορέων τῆς ὀρθοδόξου ἐγγελιανῆς παραδόσεως.

Καὶ ὅσον ἀφορᾷ μὲν τὴν ὀρθόδοξον ἐγγελιανὴν παράδοσιν ἐν τῷ δικαίῳ ἐσυνεχίσθη αὕτη κυρίως διὰ τοῦ A. Lasson,¹⁾ τοῦ ὁποίου

1) Βλ. System der Rechtsphilosophie, 1882. Ὁ Lasson ἐμπνεόμενος ἀπὸ τὸ ἐγγελιανὸν σύστημα ἔγραψε καὶ ἄλλα πολλὰ ἔργα. Βλ. Ueber Baco's von Verulam wissenschaftliche Principien, 1860, Das Culturideal und der Krieg 1868, De causis finalibus, 1876, Ueber Zwecke im Universum, 1876, Zeitliches und Zeitloses, 1890, Das Gedächtnis, 1894, Der Leib, 1898, Wissenschaft und Zeitströmung, 1912, Die Wissenschaft und die Persönlichkeit 1912, Ueber den Zufall, 1918.

εἶναι ἀναμφισβήτητος ἡ ἀμεσος σχέσηις καὶ πρὸς τὸ ἔργον τοῦ Ἐγγέλου καὶ πρὸς τὸ πνεῦμα τὸ διαμορφωθὲν ὑπὸ τῶν ἀμέσων μαθητῶν αὐτοῦ.¹

Ἐκτοτε ὁ Berolzheimer² καὶ ὁ Kohler³ ἀνόμισαν ἑαυτοὺς ἐγγελιανοὺς καὶ ἀναμφισβητήτως ἐν πολλοῖς ἐνεπνεύσθησαν ἀπὸ τῶν Ἐγγέλων. Ἀλλ' ἀμφοτέρων ἡ σχέσηις ὡς πρὸς τὸ ἔργον τοῦ Ἐγγέλου καὶ τῶν ἐγγελιανῶν εἶναι μᾶλλον ἔξωτερική.

Ἀναμφισβητήτως ὁμοίως ἡ Ἐγγελιανὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου ἐκαναπέκτησεν ἐκπρόσωπον ἀντάξιον αὐτῆς ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Julius Binder. Ὁ Binder εἰς τὰ τελευταῖα του ἔργα ἐγκατέλειπε τὴν καντιανὴν ἰδεοκρατίαν καὶ κατέστη κατ' ὀλοκλήριαν ἐγγελιανός, τόσον ὡς

1) Ὅσον ἀφορᾷ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου βλ. F. W. C u r o w é, Ueber das Recht, die Weise und die wichtigsten Gegenstände der öffentlichen Beurteilung, 1825, E i s e l e n, Handbuch des Systems der Staatswissenschaften, 1828, G a n n s, Das Erbrecht in weltwirtschaftlicher Entwicklung, 1824—35, τοῦ ἰδίου, Ueber die Grundlagen des Besitzes, S i e t z e, Grundbegriff preussischer Staats und Rechtsgeschichte, 1829, τοῦ ἰδίου, Ausübung oberstrichterlicher Gewalt des Staats und Cabinets-Justiz, 1835, B u h l, Hegels Lehre vom Staate, 1837, B i t z e r, Philosophie des Privatrechts, 1840, τοῦ ἰδίου, Das System des natürlichen Rechts, 1845 O p p e n h e i m, Studien der inneren Politik, 1842, τοῦ ἰδίου, Kaltblütige Glossen zu der Verfassungsurkunde vom 5 Dezember, 1848, τοῦ ἰδίου, Philosophie des Rechts und der Gesellschaft und das öffentliche Recht Deutschlands, 1850, M a e r k e r, Die Willensfreiheit im Staatsverbande, 1843, H i n n r i c h s, Politische Vorlesungen, 1843 τοῦ ἰδίου, Die Preussische Petitionsfrage, 1844, τοῦ ἰδίου, Geschichte der Rechts und Staatsprinzipien seit der Reformation bis auf die Gegenwart, 1849—52, 3 τόμοι, τοῦ ἰδίου, Die Könige, 1842, H e m m i n g, Zur Verständigung über die preussische Verfassungsfrage, 1845, K a h l e, Die speculative Staatslehre oder Philosophie des Rechts, 1846, E r d m a n n ἑ. ἄ. 1851, P r a n t l, Ueber die geschichtlichen Vorstufen, der neueren Rechtsphilosophie, 1858, L u s s a t e, Das System der erworbenen Rechte, 1861, M i c h e l e t, Naturrecht der Rechtsphilosophie 2 τόμοι 1866.

2) βλ. System der Rechts und Wirtschaftsphilosophie τ. 1—5.

3) βλ. Σχετιζὴν βιβλιογραφίαν ἐν Th. T s a t s o s, Der Begriff des Eigentumsrechtes bei J. Kohler, 1927, σελ. 67.

πρὸς τὴν μέθοδον, ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὰ συμπεράσματα. Τοῦτο καταφαίνεται κυρίως ἐν τῷ καθορισμῷ τῆς ἐννοίας τῆς πολιτείας. Ἡ πολιτεία εἶναι ἡ διὰ τῆς αὐτοσυνειδήσεως ἐπιτελουμένη ἐνότης τῆς διὰ τοῦ δικαίου συνδεδεμένης κοινωνίας. Ἐν τῷ καθορισμῷ τούτῳ καταφαίνεται πόσον εἶναι πλήρης ἡ ἀποδοχὴ τοῦ ἐγγελιανοῦ συστήματος, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐννοίαν ἐκείνην, ἡ ὁποία, καίτοι δὲν εἶναι νομικὴ ἐννοία, ἀποτελεῖ τὴν ἀπαραίτητον ὑπόθεσιν, ἐπὶ τῆς ὁποίας, ὡς ἐπὶ ἀπαραιτήτου θεμελίου, στηρίζεται ἡ ἐννοία τοῦ δικαίου.

Μαθητὴς τοῦ Binder καὶ συνεχιστὴς τοῦ ἔργου του καὶ ἄξιος καθ' ὅλα τοῦ διδασκάλου του εἶναι ὁ Karl Larenz. Ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Karl Larenz ἡ ἐγγελιανὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου δὲν εὔρε μόνον ὄξυν ἐρευνητὴν τῶν προβλημάτων τοῦ δικαίου, ἀλλὰ καὶ κριτὴν ὀλοκλήρου τῆς συγχρόνου φιλοσοφικῆς περὶ δικαίου κινήσεως ἐν Γερμανίᾳ.

Σχέσιν ἀμεσον πρὸς τὸ ἔργον τοῦ Ἐγγέλου ἀναμφισβητήτως ἔχει καὶ τὸ ἔργον τοῦ Schönfeld. Ὁ Schönfeld ὁμοίως ἐν πολλοῖς ὑφίσταται τὴν ἐπιρροὴν τοῦ Schelling. Εἰς τὰ ἔργα του, τὰ ὁποῖα διακρίνονται τόσον διὰ τὴν βαθύτητα τῆς σκέψεως, ὅσον καὶ διὰ τὴν ἀριότητα τῆς μορφῆς, εἶναι προφανὴς ἡ προσπάθεια τῆς συνενώσεως τοῦ συστήματος τοῦ Ἐγγέλου καὶ τῶν σκέψεων τοῦ Schelling ἐν τῇ ἐνιαίᾳ ἀρχῇ τοῦ ἔργου του. Ἐὰν ὁ Schönfeld ἐν τῇ προσπάθειᾳ του ταύτη πειθαρχήσῃ πρὸς τὴν μέθοδον καὶ τὸ σύστημα τοῦ Ἐγγέλου καὶ θελήσῃ μόνον νὰ συμπληρώσῃ τὸ ἔργον αὐτό, ἀντλῶν σκέψεις ἀπὸ τὴν πλουσίαν πηγὴν τοῦ ρομαντικοῦ ἰδεαλισμοῦ, θὰ δυνηθῇ βεβαίως, ὅχι μόνον νὰ προαγάγῃ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου, ἀλλὰ καὶ νὰ θεμελιώσῃ κατεύθυνσιν, τὴν ὁποίαν δύνανται καὶ ἄλλοι νὰ ἀκολουθήσουσιν, καὶ ἡ ὁποία εἶναι σύμφωνος πρὸς τὸ συνθετικὸν πνεῦμα τοῦ Ἐγγέλου.¹

1) βλ. Julius Binder Neuere Strömungen in der Rechts und Staatsphilosophie, Jahrbücher der Philosophie III, Zur Lehre vom Rechtsbegriff, Logos XVIII, Die Geltung des Rechts, Blätter für Deutsche Philosophie, III, περὶ τοῦ Binder βλ. Larenz, Ἡ στροφή πρὸς τὴν μεταφυσικὴν ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ δικαίου τοῦ Julius Binder, ἐν Ἀρχαίῳ Φιλοσοφίας

καὶ θεωρίας τῶν ἐπιστημῶν, ἔτος Β', τῆς 2ης. Karl Lorenz Hegels
Zurechnungslehre und der Begriff der objektiven Zurechnung, 1927, Das
Problem der Rechtsgeltung, 1929, Die Methode der Auslegung des
Rechtsgeschäfts, 1930, Rechts- und Staatsphilosophie der Gegenwart,
1931 καὶ W. Schönfeld, Die Logische Struktur der Rechtsordnung,
1927, Vom Problem der Rechtsgeschichte, 1927, Ueber den Begriff einer
dialektischen Jurisprudenz, 1929. "Ὅσον ἀφορᾷ τὰς ἐκδόσεις τῶν ἔργων
τοῦ Ἐγγέλου βλ. τὸ σχετικὸν ἀρθρον μου εἰς τὸ Ἄρχειον τῶν οἰκονομικῶν
καὶ πολιτικῶν ἐπιστημῶν, 1928, 3.

Ο ΠΟΙΗΤΗΣ ΚΑΙ Η ΜΥΘΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ *)

(Τέσσαρες ὁμιλίαι)

ΥΠΟ

ΙΩΑΝΝΟΥ Θ. ΚΑΚΡΙΑΗ

III

Τοῦ Πινδαρόου ἡ δράση σκεπάζεται τὰ πρῶτα πενήντα χρόνια τοῦ
πέμπτου αἰῶνα. Γεννημένος τὸ 518 ὁ ποιητὴς σ' ἓνα χωριὸ κοντὰ στὴ
Θήβα ἔγραψε τὸ πρῶτο του, ὅσο ξέρομε ἡμεῖς, ποίημα εἴκοσι κάπου
χρονῶν τὸ τελευταῖο του τὸ ἔδωσε ὕστερα ἀπὸ μισὸν αἰῶνα, τὸ 446,
ὅταν εἶχε περασμένα πιά τὰ ἑβδομήντα.

Μέσα σ' αὐτὰ τὰ χρόνια ἡ Ἑλλάδα ζῆ ἱστορικὰ γεγονότα ἀπὸ τὰ
πιὸ σημαντικά: εἶναι ἡ ἐποχὴ τῶν περσικῶν πολέμων. Ἡ ἐπανάσταση
τῶν Ἴωνων, οἱ μάχες στὸ Μαραθῶνα καὶ στὶς Θερμοπύλες, στὶς Πλα-
ταιῆς καὶ στὴ Μυκάλη, ἡ ναυμαχία στὸ στενὸ τῆς Σαλαμίνας, ὕστερα
οἱ ἐπιθετικοὶ πόλεμοι τῶν Ἑλλήνων στὴν Ἀσία, ἀκόμη καὶ οἱ ἀρχαῖοι
τοῦ ἔμφυλλου σπαραγμοῦ πέφτουν στὴν ἐποχὴ αὐτὴ μέσα.

Τώρα διαμορφώνεται καὶ ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς πολιτισμὸς σὲ κλασ-
σικὸ. Ἡ Ἀθήνα χαίρεται μιὰ πνευματικὴ κίνηση ἐξαιρετικὴ. Στὰ χρό-
νια αὐτὰ κατορθώνεται ἡ τελείωσις τῆς τραγωδίας: ὁ Αἰσχύλος εἶναι
λίγο μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν Πίνδαρο. Τὸ 458, δώδεκα χρόνια πρὶν ἀπὸ
τὸ τελευταῖο ποίημα τοῦ Θηβαίου ποιητῆ, ἀνεβάζεται στὴ σκηνὴ τὸ τε-
λειώτερο ἔργο τοῦ τραγικοῦ, ἡ Ὀρέστεια. Μιὰ δεκαετία πρὶν ὁ Σο-
φοκλῆς εἶχε νικήσει γιὰ πρώτη φορὰ στοὺς δραματικούς ἀγῶνες τοῦ
468. Ἀπὸ τὸ 488 ἡ κωμῶδία εἶναι ἐπίσημα ἀναγνωρισμένη στὰ με-
γάλα Αἰονύσια. Ὁ Σιμωνίδης, ἓνας μέγας ποιητὴς, ὕμνεῖ τὶς νῆες
τῶν Ἑλλήνων στοὺς περσικοὺς πολέμους. Οἱ λογογράφοι δουλεύουν τὸν
πέζο λόγον καὶ ἀνοίγουν τὸ δρόμον γιὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἡροδότου. Τὴ
φιλοσοφίαν τῆς ἐποχῆς τὴν ἀντιπροσωπεύουν ὁ Ἡράκλειτος ἀπὸ τὴν
Ἔφεσον καὶ ὁ Ἀναξαγόρας ἀπὸ τὶς Κλαζομενές, ποὺ ἔρχεται νὰ ἐγκα-
τασταθῆ στὴν Ἀθήναν. Στὴν Ἀττικὴν ἀκμαίζουν πλάστες μεγάλοι, ὁ Κά-
λλιμαχος, ὁ Μύρων καὶ ὁ ἄγνωστος, ποὺ ἔχυσεν τὸ χάλκινον πρότυπον τοῦ
Ἀπόλλωνος τοῦ ἡμερῶν ὕστερα ὁ Πολύγνωτος, ὁ μέγας ζωγράφος.

*) Συνέχεια ἀπὸ τὴ σελ. 470 τοῦ προηγουμένου τόμου τοῦ Ἄρχειου.

καὶ θεωρίας τῶν ἐπιστημῶν, ἔτος Β', τῆς 2ης. Karl Lorenz Hegels
Zurechnungslehre und der Begriff der objektiven Zurechnung, 1927, Das
Problem der Rechtsgeltung, 1929, Die Methode der Auslegung des
Rechtsgeschäfts, 1930, Rechts- und Staatsphilosophie der Gegenwart,
1931 καὶ W. Schönfeld, Die Logische Struktur der Rechtsordnung,
1927, Vom Problem der Rechtsgeschichte, 1927, Ueber den Begriff einer
dialektischen Jurisprudenz, 1929. "Ὅσον ἀφορᾷ τὰς ἐκδόσεις τῶν ἔργων
τοῦ Ἐγγέλου βλ. τὸ σχετικὸν ἀρθρον μου εἰς τὸ Ἄρχειον τῶν οἰκονομικῶν
καὶ πολιτικῶν ἐπιστημῶν, 1928, 3.

Ο ΠΟΙΗΤΗΣ ΚΑΙ Η ΜΥΘΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ *)

(Τέσσαρες ὁμιλίαι)

ΥΠΟ

ΙΩΑΝΝΟΥ Θ. ΚΑΚΡΙΑΗ

III

Τοῦ Πινδαρόου ἡ δράση σκεπάζεται τὰ πρῶτα πενήντα χρόνια τοῦ
πέμπτου αἰῶνα. Γεννημένος τὸ 518 ὁ ποιητὴς σ' ἓνα χωριὸν κοντὰ στὴ
Θήβα ἔγραψε τὸ πρῶτο του, ὅσο ξέρομε ἡμεῖς, ποίημα εἴκοσι κάπου
χρονῶν τὸ τελευταῖο του τὸ ἔδωσε ὕστερα ἀπὸ μισὸν αἰῶνα, τὸ 446,
ὅταν εἶχε περασμένα πιά τὰ ἑβδομήντα.

Μέσα σ' αὐτὰ τὰ χρόνια ἡ Ἑλλάδα ζῆ ἱστορικὰ γεγονότα ἀπὸ τὰ
πιὸ σημαντικὰ: εἶναι ἡ ἐποχὴ τῶν περσικῶν πολέμων. Ἡ ἐπανάσταση
τῶν Ἴωνων, οἱ μάχες στὸ Μαραθῶνα καὶ στὶς Θερμοπύλες, στὶς Πλα-
ταιῆς καὶ στὴ Μυκάλη, ἡ ναυμαχία στὸ στενὸ τῆς Σαλαμίνας, ὕστερα
οἱ ἐπιθετικοὶ πόλεμοι τῶν Ἑλλήνων στὴν Ἀσία, ἀκόμη καὶ οἱ ἀρχαῖοι
τοῦ ἡμερησίου σπαραγμοῦ πέφτουν στὴν ἐποχὴ αὐτὴ μέσα.

Τώρα διαμορφώνεται καὶ ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς πολιτισμὸς σὲ κλασ-
σικόν. Ἡ Ἀθήνα χαίρεται μιὰ πνευματικὴ κίνηση ἐξαιρετικὴ. Στὰ χρό-
νια αὐτὰ κατορθώνεται ἡ τελείωσις τῆς τραγωδίας: ὁ Αἰσχύλος εἶναι
λίγο μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν Πίνδαρο. Τὸ 458, δώδεκα χρόνια πρὶν ἀπὸ
τὸ τελευταῖο ποίημα τοῦ Θηβαίου ποιητῆ, ἀνεβάζεται στὴ σκηνὴ τὸ τε-
λειώτερον ἔργο τοῦ τραγικοῦ, ἡ Ὀρέστεια. Μιὰ δεκαετία πρὶν ὁ Σο-
φοκλῆς εἶχε νικήσει γιὰ πρώτη φορὰ στοὺς δραματικούς ἀγῶνες τοῦ
468. Ἀπὸ τὸ 488 ἡ κωμῶδία εἶναι ἐπίσημα ἀναγνωρισμένη στὰ με-
γάλα Αἰονύσια. Ὁ Σιμωνίδης, ἓνας μέγας ποιητὴς, ὕμνει τὶς νῆες
τῶν Ἑλλήνων στοὺς περσικοὺς πολέμους. Οἱ λογογράφοι δουλεύουν τὸν
πέζον λόγον καὶ ἀνοίγουν τὸ δρόμον γιὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἡροδότου. Τὴ
φιλοσοφίαν τῆς ἐποχῆς τὴν ἀντιπροσωπεύουν ὁ Ἡράκλειτος ἀπὸ τὴν
Ἔφεσον καὶ ὁ Ἀναξαγόρας ἀπὸ τὴν Κλαζομένην, ποὺ ἔρχεται νὰ ἐγκα-
τασταθῆ στὴν Ἀθήναν. Στὴν Ἀττικὴν ἀκμαῖζον πλάστες μεγάλοι, ὁ Κά-
λλιμαχος, ὁ Μύρων καὶ ὁ ἄγνωστος, ποὺ ἔχυσεν τὸ χάλκινον πρότυπον τοῦ
Ἀπόλλωνος τοῦ ἡμερησίου ὕστερα ὁ Πολύγνωτος, ὁ μέγας ζωγράφος.

*) Συνέχεια ἀπὸ τὴ σελ. 470 τοῦ προηγουμένου τόμου τοῦ Ἄρχειου.

Στήν αἰτική ἀγγειοπλαστική ἀνθίζει ἕνας ρυθμὸς καινούργιος, ὁ ἑρ-
θρόμορφος. Τώρα θεμελιώνεται ὁ Περικλέωνας καὶ αὐτοὺς Ἀθηναίους
χτίζεται ἡ θανυάσια ἀπὸ τῶν Ἀθηναίων γιὰ τ' ἀφιερῶματα τῆς εὐ-
μαχίας τῆς Σαλαμίνος.

Μέσα σ' αὐτὴ τὴν τόσο γόνιμη πνευματικὴ περίοδο ποῦ ἦναι
κρατεῖ ὁ Θηβαῖος ποιητής:

Ἄν ὀλόκληρον αὐτὸν τὸν πολιτισμὸν τὸν ἐξετάσωμε σχετικὰ μὲ τὴν
καταγωγή του καὶ τίς τάσεις του, ποῦ τίς βλέπομε νὰ ὀλοκληρώνονται
στὴν κλασσικὴν Ἀθήνα ὕστερα ἀπὸ λίγα χρόνια, πρέπει νὰ ἀμολογή-
σωμε, ὅτι ὁ Πίνδαρος στὴν κίνηση αὐτὴ σταίθησε ἐντελῶς ξένος, δὲν
τὴν ἐξυπηρέτησε μὲ κανένα τρόπο. Πρῶτα πρῶτα ποῦ ἀπὸ σημαντικώ-
τερο ἱστορικὸ περιστατικὸ τῶν χρόνων αὐτῶν, τοὺς περσικοὺς πολέ-
μους, δὲν ἐπῆρε οὔτε ψυχικὰ μέρος. Εἶναι γνωστὸ, ποῖς ἡ πατρίδα τοῦ
ποιητῆ δὲ θέλησε ν' ἀντισταθῆ ἀπὸν ἐπιδρομὰν προέβηκε ἔδωκε γῆν
καὶ ὕδωρ, τὸ σημεῖο τῆς ὑποταγῆς, ἀπὸς ἀποσταζόμενος τοῦ Λαγέρου
καὶ τοῦ Ξέρξη ὕστερα. Ὁ ἴδιος ὁ Πίνδαρος μ' ἕνα τὸν ποιῆμα ἔβηκε
σὲ τέτοιες ὁδὸς τὴν ἰσονομίαν, ἀποκροῦντας οὐτὸ τὸν πόλεμον. Στὶς
Πλαταιῆς οἱ συμπαιρωτῆτες τὸν σταίθησαν ἀπὸ πλεονὸ τῶν Περσῶν καὶ
πολέμησαν μὲ ξεχωριστὸ πείσμα τοὺς ἄλλους Ἕλληνας. Κι' ὁ ποιητὴς
ἀποφεύγει ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, ὅσο μπορεῖ, ν' ἀναφερθῆ ἀπὸ
περιστατικὰ τοῦ πολέμου ἐκεῖνον, δὲ φαίνεται νὰ κατὰλαβε ποῦ τὴ
σημασία τῆς νίκης αὐτῆς γιὰ τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν.

Ὁ Πίνδαρος ἀκριβεῖς τὸν πέμπτου αἰῶνα κι' ὅμως δείχνει πᾶν ἕνα
ἀρχαϊκὸς ποιητὴς, καθὼς ἀντιπροσωπεύει τὰ ἰδανικὰ μᾶς ξεπερασμέ-
νης πᾶ ἐποχῆς. Ἡ ἀλήθεια εἶναι, ποῖς τὰ ἰδανικὰ αὐτὰ νὰ ἔχει ξεπε-
ράσει ἡ Ἀθήνα, ὅπου ἀνθίζει τὸ ἰωνικὸ πνεῦμα, αὐτὸ ποῦ κρατεῖ
πάντα τὴν πρωτοπορεία στὴν πνευματικὴ κίνηση. Στὴν ἄλλη Ἑλλάδι
ἡ πρόοδος ἀκολουθεῖ ἕνα ρυθμὸ σιγανώτερο. Ὅμως ἐπειδὴ τὰ χρόνια
αὐτὰ εἶναι τὸ πῶ πολλὰ ἡ Ἀθήνα, ποῦ μᾶς τρυφάει μὲ τὴν πνευμα-
τικὴ της ἀκμὴ καὶ ἀσυναίσθητα ἀποτελεῖ τὸ μέτρο τῆς σύγκρισης, γι'
αὐτὸ ἀκούοντας τὸν Πίνδαρον ἔχομε τὴν αἰσθησὴν, ὅτι ἀντικρῶσιμε ἕνα
ποιητὴ, ποῦ γεννήθηκε τουλάχιστον μισὸν αἶωνα ἀργότερα ἀπὸ τὴν
ἐποχὴ του.

Ὁ Πίνδαρος εἶναι ὁ γνησιότερος ἀντιπρόσωπος τῶν ἰδανικῶν τῆς
ἀριστοκρατίας, ποῦ βιαστοῦσε ἀκόμη τὴ δύναμή της πρὸς δομικὰς πο-
λιτεῖες. Γεννημένος ὁ ἴδιος ἀπὸ γένος ἀριστοκρατικὸν κι' ἀναθρεμμένος
σὲ μιὰν ἀριστοκρατικὴν πολιτεία μέσα ὁ ποιητὴς δὲν ἐπρόδωσε τὰ ἰδα-
νικὰ τῆς τάξης του ποτέ. Λέν ἐδέχτηκε ξένη ἐπίδραση κι' ἄς ἀποκρίσασθε
ἕνα καιρὸ στὴν Ἀθήνα, κι' ἄς ταξείδωθε κάποτε στὴ Σικελίαν σὲ το-
ράνων μεγαλόπρεπες ἀδελφές. Ἐμείνε ὡς τὸ θάνατό του ἀνεξέλεγκτος.

Ἡ ἀριστοκρατία, ποῦ πιστεύει ὁ Πίνδαρος, δὲν ἀρμίζει νὰ κατε-
χτήση κόσμους καινούργιους, ἰλικούς καὶ πνευματικούς, ὅπως τὸ ἀνή-
συχο ἰωνικὸ πνεῦμα. Τὴν πρόοδος δὲ τὴν θέλει. Μένει πιστὴ αὐτὴν

παιρῖδαση, μένει δεμένη μὲ τὸ χῶμα τῆς πατρίδας, μὲ τὴ θρησκευτικὴ
πίστι τῶν πατέρων. Δὲ ζητάει ν' ἀνοίξη πλατῖα τὰ φτερά τῆς σκέψης,
τῆς ἀρκεῖ ἡ πρακτικὴ σοφία κερδισμένη ἀπὸ τὴν πείρα τῆς ζωῆς. Τὸ
ἰδανικὸ τῆς: μιὰ ζωὴ γαλήνια, χωρὶς πολέμους, ἡ ἡσυχία καὶ ἡ εὐνο-
μία, ποῦ γιὰ τὸν κόσμον αὐτὸ ἐνσαρκώνεται φυσικὰ σὲ μιὰν ἀριστο-
κρατικὴν μόνο κοινωνία.

Ἡ ζωτικότητα τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν ξεχύνεται στὴν ἀσκηση τοῦ
σώματος, ὅμως ὄχι τόσο γιὰ πολέμους, ὅσο γιὰ ἀγῶνες. Μιὰ νίκη στὸ
δρόμον, στὴν πάλη, στὴν πυγμὴ, ἀκόμα περισσότερο στὴν ἀρματοδρο-
μία σ' ἕνα ἀγῶνα πανελλήνιο, στὴν Ὀλυμπία ἢ ἀπὸς Δελφοὺς, ζυ-
γίζει ἐδῶ πῶτερο ἀπὸ μιὰν ὅποια πνευματικὴ νίκη. Μακαρισμένος ὁ
νικητὴς, ἀξίος νὰ σταθῆ πλάι ἀπὸς ἡρωικούς προγόνους του, μακαρι-
σμένη ἡ γενιά του, μακαρισμένη ἡ πατρίδα του. Ὁ νικητὴς ἐνσαρ-
κῶνει περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον τὴν ἀρετὴ.

Μὰ ἡ ἀρετὴ αὐτὴ δὲν εἶναι αὐτοῦκανοποίητη. Ὁ νικητὴς δὲν κλεί-
νεται ἀπὸ σπῆτι του μέσα νὰ τὴ χαρῆ, πᾶν τὸ σοφὸ, ποῦ γιορτάζει μο-
νάχος μιὰ πνευματικὴ του νίκη, χωρὶς νὰ τοῦ μικραίνει τὴ χαρὰ ἡ
ἀδιαφορία τῶν ἄλλων. Σ' ἕνα ἀθλητὴ τὸ ἀναγκαῖο συμπλήρωμα τῆς
νίκης εἶναι ἡ δόξα. Χωρὶς δόξα, χωρὶς φήμη ἡ ἀρετὴ εὐκόλα ξεχνεῖται
μέσα σὲ μιὰ, τὸ πολὺ δὲν γενιές. Κι' ὅμως τὸ τετελεσμένον ἐσλόν,
γιὰ νὰ μιλήσω μὲ τὴ γλῶσσα τοῦ Πινδαρου, τὴ νίκη τὴν κερδισμένην,
δὲν πρέπει κανεὶς χυμῶν σιγῶν καλύψαι, νὰ τὴ ζωσῆ στὴ γῆ μέσα ἀπό-
ρυθα. Ἐνα ἀγαλμα πρέπει νὰ στηθῆ στὸν τόπον τῶν ἀγῶνων, γιὰ νὰ
διαγωνίζη τὸ μεγάλο κατόρθωμα, κι' ἕνας ὕμνος, ἕνας ἐπίνικος, πα-
ρογγελημένος καὶ πληρωμένος σ' ἕνα μεγάλο ποιητὴ καὶ ποῦ ἕνας χο-
ρὸς θὰ τὸν τραγουδήσῃ σὲ μιὰ γιορτερὴ συγκέντρωση, θὰ διαλαλήσῃ
κι' αὐτὸς τὴ δόξα τοῦ νικητῆ. Χωρὶς ὕμνον ἡ νίκη χαρίζεται μιὰ πολὺ
ἐφήμερη χαρὰ: *ὅταν κανεὶς, Ἀγησίδαμε, κατορθῶσῃ κάτι καλὸ—
μιὰ νίκη—καὶ δὲν ἔμνηθῆ, ὁ ἀνθρώπος αὐτὸς φτάνοντας στὴν πόλιν
τοῦ Ἀθῆν θὰ ἐξη-ζήσῃ μάταια, γιὰτὶ χάρισε μιὰ πολὺ μικρὴ μο-
νάχα εὐτυχία ἀπὸν ἑαυτὸν, ποῦ τόσο κοπίασε—μὲ τὸ θάνατό του
μαζὶ θὰ σβύσῃ κι' ἡ ἀνάμνηση τῆς νίκης του*^{*)}.

Στὸν πολιτισμὸν αὐτὸν τὸν ἀριστοκρατικὸν, ποῦ πᾶει σιγὰ-σιγὰ νὰ
σβύσῃ, προσπαθεῖ ὁ Πίνδαρος νὰ χαρίσῃ καινούργια ζωὴ, νὰ τοῦ βα-
θύνῃ τὸ πνευματικὸ περιεχόμενον μὲ τὴ βοήθεια μιᾶς ἐξυπνωμένης θρη-
σκευτικῆς καὶ ἠθικῆς ἰδέας.

Ὁ ποιητὴς πιστεύει ἀπόλυτα στὴν ἀνωτερότητα τῆς ἀριστοκρατι-
κῆς τάξης. Ἡ ἀρετὴ εἶναι κάτι, ποῦ γεννεῖται μὲ τὸν ἀνθρώπον μαζὶ
καὶ ἰδιάζει φυσικὰ ἀπὸς εὐγενεῖς, ποῦ κατορθώνουν νὰ τὴν ὀλοκλη-

*) Καὶ ὅταν καλὸ ἔργον ἀουδᾶς ἄνω
Ἀγησίδαμε, εἰς Ἀῖδα σταθρὸν
ἀνήσθη ζῆται, κενεὰ πνεύσας ἔπορε μόχθῳ βραχὺ τι τερπνόν (Ὀδ. 10, 91).

ρώσουν με τῶν θεῶν τὴ βοήθεια καὶ με τὴ δική των προσωπική προσπάθεια. 'Σοφὸς ὁ πολλὰ εἰδὼς γῆν'. "Οσοὶ ζητοῦν τὴ ἀνιλέψουσι τὴν ἀρετὴ ἀπὸ τῆ μίμηση μονάχα, μένουσι πάντα ἀήμιατοι, δὲν ἀποχοῦν ποτὲ σταθερότητα καὶ τελειότητα.

Γενικὰ στὸ λογικὸ - γνωστικὸ στοιχεῖο δὲ δίνει μεγάλη σημασία γιὰ τὴν ἀνθρώπινη μόρφωση ὁ Πίνδαρος. Γι' αὐτὸ καὶ δὲ φιλοδόησε ποτέ του μετὰ τὸ ἰωνικὸ πνεῦμα, αὐτὸ ποὺ καλλιέργησε τόσο τὸν ὀρθολογισμό, ποὺ ἐξίσωσε τοὺς ἀνθρώπους, ἀρχοντας καὶ ταπεινοὺς, βασιτεὶα καὶ μετὰ τὴν ἀδιέκοπτη ἀνησυχία του ζήτησε νὰ παραῖξη τὴ γαλήνη τῆς στενῆς ζωῆς, καὶ ζοῦσαν ὡς τότε οἱ ἀνθρώποι καὶ ποὺ τοὺς ἐκανοποιοῦσαν ὡστόσο ἀπόλυτα. 'Ο Ὀδυσσεύς, ὁ πολυκλίνοτος, ὁ ποιητής, ὁ ἀνήσυχος αὐτὸς τύπος, ἀντιπροσωπεύει γιὰ τὸν Πίνδαρο ἀκριβῶς τὸ ἰωνικὸ πνεῦμα, καὶ ἀνήσυχος διανοῦσε καὶ αὐτὸ νὰ πλανηθῆ καὶ νὰ γνωρίσῃ κόσμους καινούργιους, ὄλικούς καὶ πνευματικούς. Γι' αὐτὸ καὶ ἀντιπροβῆ τὸν ἥρωα αὐτὸν τόσο πολὺ ὁ ποιητὴς μας.

Κι' οὔτε γιὰ τὴν ἰωνικὴ ἐπιστήμη θέλει νὰ ἐξομῆ τίποτα. Παρηγορησμοὺς καὶ ἀσέβεια ἢ προσπάθειά της νὰ βελθῆναι πρὸς μυστικὰ τῆς φύσης, νὰ ἐξηγήσῃ τὸν κόσμον. Τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 463 μ.π.π. στὴν ἡμέρα σκοτίστηρε ξαφνικὰ γιὰ πολλὴν ὥρα ὁ δίσκος τοῦ ἡλίου ὀλοκλήρως. Πρὶν ἀπὸ ἑκατὸν ἑξοκὸς δύο ὀλόκληροι χρόνοι ὁ θαλάσσιος στὴν Ἰωνία εἶχε προβλέψει μὴν ὀλικὴ πάλι ἡλιασὴ ἔκλειψη. Καὶ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πινδάρου δὲ ὁ ἀνησυχίασεν οἱ Ἴωνες. "Ομοίως γιὰ τὸν Πίνδαρο τὸ φαινόμενο εἶναι ἀδύνατον νὰ δεχτῆ μὴ φυσικὴ ἐξήγησι γι' αὐτὸν ἢ ἔκλειψη εἶναι τὸ θεϊκὸ προμήνιον μὴς βασιτείας σημεῖον. Γράφει ἓνα ποίημα, καὶ φάλλεται σὲ μὴ λητενεία στὸν Ἰσημερινὸν Ἀπόλλωνα, γιὰ νὰ διώξῃ τὸ κακὸ μακριὰ τουλάχιστον ἀπὸ τὴν πατρίδα τοῦ ποιητῆ:

Ἀχτίδα τοῦ ἡλίου, ἢ μάννα τῶν ματιῶν, τί μελετᾷς,
μακρόθωρον, καὶ στὴν ἡμέρα μέλαι, βασιτεῖα αὐτοῦ, κλίε τῆρας;
Τὴ δύναμι τοῦ ἀνθρώπου ἀνήμιαση καὶ τῆς σοφίας ἴκαμι;
τὸ δρόμο, εὐθὺς σὲ μονοπάτι ὡς ὄρημας σκοταδιῶν.
Ἀπρόσμενα, ποὺ πρὶν δὲν ἦταν, καὶ νὰ μὴς φέρῃς τίς;
"Ὁχι! εὐὸν ἢ δραματίσσει μ' ἀλόγον ὄρημα, σὺ Δία ξορτίζου σὺ
τὸ θεϊκὸ σ' ἔλως μας καὶ ἔφτασε σημεῖον, ὡ δὲ αἰσίου,
στρέψε το γιὰ τὴ Θήβη, βγάλε' το σὲ καλὸ!

* * *

Πολέμου φέρεις τάχα μήνημα; μὴ τοῦ καρποῦ ἢ θορῆ;
μὴ χιόνι ἀνέκλιπον βαρὺ; καταραμένη μήτις στήν;
μὴ ἀδειύση ἢ θάλασσα στὸν χιόνι; μὴν παγῶση ἢ χιόνι;
μὴ καλοκαίρι φτιάσῃ νετερὸ καὶ ὄλο βροχῆς κακῆς;
μήπως τὴ γῆ νὰ κατακλύσῃς θῆς

καὶ μὴ γενιὰ καινούργια ἀνθρώπινη ἀπαρχῆς νὰ πλάσῃ;
Γιὰ ὅ,τι θὰ πάθῃ ἀντάμα με ὄλους δὲ θρηγῶ καθόλου! *)

Τὴ σωματικὴ δύναμι καὶ τὴ σοφία τοῦ ἀνθρώπου ὁ Πίνδαρος τὰ ἐνοιῶθε ἀνήμπορα μπροστὰ σ' ἓνα τέτοιο θεϊκὸ σημεῖον. Οἱ Ἴωνες φυσιολόγοι ἔλεγαν, πὼς δὲν ἦταν παρὰ ἓνα ἀπλὸ φυσικὸ φαινόμενο, τὸ εἶχαν λέει ἐξηγήσει μετὰ τὴν ἐπιστήμη των. Εἶχε ἄδικον ὁ ποιητὴς νὰ τοὺς κατηγορῆ, ὅτι ζητοῦσαν νὰ κόψουν καρποὺς σοφίας ἄγυρους;

"Ὁχι τὸ γνωστικὸ, ἀλλὰ τὸ ἠθικὸ-θρησκευτικὸ στοιχεῖο εἶναι, ποὺ παίρνει τώρα σημασία ξεχωριστή. Τοῦ Πινδάρου ἡ θρησκευτικότητα δὲν κλείνει ἀμφιβολίες μέσα της, στὴν πίστη του δὲν προβληματίζεται ὁ ποιητὴς. Γενιὰτος εὐλάβεια στήνει ἀγάλματα καὶ ἱερὰ σὲ διάφορους θεοὺς μετὰ τὸν δελφικὸν Ἀπόλλωνα βρίσκειται σὲ στενωτάτη, σχέση.

Οἱ θεοὶ εἶναι, καὶ χαρίζουν καὶ τὴ φυσικὴ ἐκάνοτητα καὶ τὸν πλοῦτον καὶ τὴ νίκη καὶ τὸ κάθε τι στὸν ἀνθρώπο. 'Ο θνητός, καὶ ὅταν ἀκόμα τοῦ στείλουν συμφορὰς ἐπίνω του, ὅσο βαρειές, δὲν ἔχει παρὰ νὰ ὑποταχτῆ στὴ θεὰ θέληση. Ἡ ἀντίσταση καὶ οἱ υπερήφανες διαμαρτυρίες, καὶ τόσες φορὲς παρουσιάζονται οἱ δημηρικοὶ θνητοὶ νὰ κίνουν στοὺς θεοὺς των, γιὰ τὸν Πίνδαρο ὄχι μόνο ἀσέβεια δείχνουν, μὰ καὶ μίταιες εἶναι. Τὰ σύνορα τῆς γῆς εἶναι στενὰ καὶ πρέπει ὄλοι νὰ ξέρωμε ὡς ποῦ φτάνουν.

Κι' ὅμως δὲν εἶμαστε ὀλάτελα παραδομένοι στὴν αὐθαρεσία τοῦ

Ἀκτὶς ἀελίου, τί, πολύσκοπ', ἐμήσαο,
ὡ μᾶτρον ὀρημάτων, ἄστρον ὑπέρτατον
ἐν ἡμέρα κλεπτόμενον; (ω) ἔθηκας ἀμάχανον
ἰσχύν τ' ἀνδράσι καὶ σοφίας ὀδὸν
ἐπίσκοτον ἀτραπὸν ἐσσημένα,
ἐλαιόνεις τι νεότερον ἢ πάρος;
ἀλλὰ σε πρὸς Διὸς, ἰπτασὸν θεῶν,
ἴκετεῖον, ἀπήμονα
εἰς ὄλβον τινὰ τράπαιον Θήβης,
ὡ πότνια πάγχοινον τέρας

* * *

... πολέμου δὲ σῆμα φέρεις τινός,
ἢ καρποῦ φθίπιν ἢ νερετοῦ σθένος
ὑπέρτατον, ἢ στήσιν οὐλομένην
ἢ πόντου γενέσων (ω) ἄμ πέδον
ἢ παγετὸν χθονός ἢ νότιον θέρος
ἕδατι ζακάτην ῥέον,
ἢ γαῖαν κατακλύσασαι θήσεις
ἀνδρῶν νέον ἐξ ἀρχῆς γένος;
ὀλοφύρομαι οὐδέεν, ὅτι πάντων μετὰ πέσομαι (Παι.9,1).

οὐρανοῦ, γιατί ἐκεῖ πᾶν δὲν κυριαρχοῦν πιά τόσο τ' ἀνθρώπινα πᾶθῃ. Ὑστερα ἀπὸ τὸν Ὅμηρο τοὺς θεοὺς εἶχε προσπαθῆσαι γὰ τοὺς ἀνθρώπων σὲ περιωρισμένα χρόνια ὁ Ἡσίοδος ἀπὸ τῆ Βαιωτίας πατριώτης του καὶ συγγεμιστῆς του ὁ Πίνδαρος. Οἱ πινδαρικοί θεοὶ κλέβουν μέσα των καὶ δύναμη καὶ σοφία ἀπεριόριστη, μὰ καὶ πίστη καὶ δικαιοσύνη καὶ καλωσύνη. Βέβαια οἱ τελευταῖες αὐτὲς ἀρετὲς δὲν ἀποτελοῦν ἀκόμη ιδιότητες τοῦ θεοῦ ἀπόλυτες, ὅσο ἕστερα στὸν Πλάτωνα γὰ ποῦμε. Ὁ πινδαρικός θεὸς εἶναι ἀκόμη φιλονερός, ὡστόσο ἡ ἀίστη τοῦ ἀνθρώπου στὴ δικαιοσύνη του ἔχει δυναμιώσει ὄχι λίγο.

Εἶδαμε στὴν προηγούμενη ἀμύλια τὸν Ὅμηρο γὰ πλάθῃ τοὺς θεοὺς του μὲ ἀρετὴ ἠθικὴ ἀδιαφορία, μὲ πᾶθῃ δυνατὰ κι' ἀνθρώπινα, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος γὰ παύρη ἀπὸ τὰ χέρια των τὸ θαῦμα, καθὼς ὑποτάζει κι' αὐτοὺς κάτω ἀπὸ τὸν φυσικὸ νόμο. Ὁ Ὅμηρος κρατεῖ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ τοὺς θεοὺς πῶ κοντὰ στοὺς ἀνθρώπους, στὴ γῆ. Ἀπεναντίας ὁ Πίνδαρος, πὸν ὁ ἰωνικός ὀρθολογισμὸς δὲν τὸν ἀγγίζει πῶ θόλου, δὲν ἀρνεῖται τὸ θαῦμα. Ὁ πινδαρικός θεὸς στὴν παντοδυναμία του σπᾶει τὴν τάξη τῆ φυσικῆ ζωῆς δυσκολία :

*Ὅμως στοῦ θεοῦ τὸ χέρι στέκει γῶς ἀγνὸ
μὲν' ἀπ' τὴ μάχη νόχια γὰ σηκώση,
καὶ πάλι μὲ σκουιάδι μαυροῦγεννητο
τὴν κἀμαρὴ τῆς μέρας λάμψη γὰ πλακώση *).*

Στὸν Ὅμηρο οἱ θεοὶ ἔσκυβαν μπροστὰ στὸ φυσικὸ νόμο, τὴν σκῦβον στὸν ἠθικὸ περισσότερο. Πῶσο ξεχωρίζει ἡ μὲ ἀντίληψη ἀπὸ τὴν ἄλλη, μποροῦμε γὰ τὸ καταλάβουμε καλά, ὅταν προσέξουμε, τί παραδόσεις διαλέγει καὶ δέχεται ὁ κάθε ποιητῆς. Ὁ Ὅμηρος ἀποφεύγει εἶδαμε γ' ἀναφέρει τὴν ἀφύσικη γέννηση τῆς Ἀθηνᾶς ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ Ἀία, τὴν ἐτεροήμερη ἀθανασία τῶν Λισσακούρων, τὸν Πήγασο ἀκόμη καὶ τὲς μεταμορφώσεις τῆς Θέτιδας σὲ λιοντάρι, σὲ φεῖδι, σὲ φοιτιῖ, σὲ νερό, ὡσπου γὰ ὑποκόψη στὸ θνητὸ ἀρπιαγὰ της, τὸν Πηλεῖα, πὸν τὴν παραμογεῖ μὲ νόχια, τὴν ὄρα πὸν ἡ θεὰ χορεύει μὲ τὲς ἀδελφές της. Ὁ Πίνδαρος ἔλεξ αὐτὲς τὲς παραδόσεις ὄχι μόνο τὲς διηγεῖται, ἀλλὰ καὶ τὲς πιστεύει.

Θεῶν θαύματα ἀναφέρει κι' ἄλλα ὁ Πίνδαρος συχνά ὅτι ἔγιναν πραγματικά, δὲν ἀμφισβᾶλλει οὔτε μὲ στιγμή. Ἐξείναι, πὸν ἀμφισβῆται, εἶναι οἱ ἠθικὲς ἀδυναμίες, πὸν δείχνουν οἱ θεοὶ στὴν παρὰδοση. Μύθες τῶν Ὀλυμπίων μεταξὺ των παρουσιαζόμενων ἀπὸ τὰ πᾶθῃ των, πὸν

θεῶν δὲ δυνατὸν μελαίνιας
ἐκ νοκτὸς ἀμύντων ὄρουσι φῆας,
κελαινεφεί δὲ σκότει
καλόψια σέλας καθυρόν ἀμέρας (ἀπ. 1081).

τόσο συχνὰ παρουσιάζει ὁ Ὅμηρος, πῶς εἶναι δυνατὸ γὰ δεχτῆ ὁ ποιητῆς; *Στόμα μου, ρίξε μακριὰ τὸ λόγο αὐτό* γιατί γὰ κατηγορῆ κανεῖς τοὺς θεοὺς εἶναι σοφία μισητή... *Ἄσε μακριὰ ἀπὸ τοὺς ἀθάνατους τὸν πόλεμο καὶ τὴν κάθε μάχη*^{*)}. Στὴν ἀντίθεσή του αὐτὴ μὲ τὸν Ὅμηρο ὁ Πίνδαρος συντροφεῖ τοὺς φιλόσοφους, τὸν Ξενοφάνη, τὸν Ἡράκλειτο, τὸν Πλάτωνα, πὸν γὰ τοὺς ἴδιους λόγους κήρυξαν τὸν πόλεμο σὲ μεγαλύτερο ποιητῆ τοῦ ἔθνους των. Κι' ἕστερα ἄσχετα μὲ τὸν Ὅμηρο ὁ Πίνδαρος εἶχε μπροστὰ του ἕνα πλῆθος μυθικῆς ἱστορίας, πὸν τὲς εἴθρισκε στοὺς κυκλικὸς ποιητῆς, στὸν Ἡσίοδο, στοὺς ἄλλους λυρικοὺς, ἕστερα σὲς διάφορες προφορικῆς παραδόσεις. Μήπως κι' ἐδῶ δὲν ἐσκόνταρτε σὲ διηγῆσεις ἀκατάλληλες; Σὲ μὲν ἀνυφομένη ἀντίληψη θεῶν καὶ ἡρώων, ὅπως παρουσιάζεται στὸν Πίνδαρο, ἡ ἀναθεώρηση τῶν μύθων εἶναι ὑποχρέωση ἀπαραβάτη. Φυσικὰ τὴ μυθικὴ παρὰδοση ὁ ποιητῆς δὲ θὰ τὴν ἀπορρίψει συνολικά, μὲ καὶ τὴν πιστεύει σὰν ἱερὴ ἱστορία. Θὰ κοιτάξῃ γὰ τὴ διορθώση μόνο, μὲ προσπαθῆσαι ἀνάλογη μ' αὐτὴ, πὸν ἔγινε στὴν Παλαιὰ Διαθήκη γὰ γὰ διασκευαστῆ ἡ ἀρχαία ἐβραϊκὴ παρὰδοση σύμφωνα μὲ τὴν προοδεμένη τότε θερησκευτικὴ πίστη.

Ὅστόσο δὲν εἶναι αὐτὸς ὁ μόνος λόγος, πὸν ἀναγκάζει τὸν Πίνδαρο γ' ἀναθεώρηση τὴν παρὰδοση. Ὑπάρχει κι' ἕνας δεύτερος ὄχι λιγώτερο σημαντικός. Γὰ γὰ τὸν βροῦμε χρειάζεται γὰ ἔξετάσωμε πρῶτα τὴ σημασία τοῦ μύθου στὸν ἐπίνικο τὸν πινδαρικό :

Ὁ ἐπίνικος, τὸ τραγοῦδι, πὸν παρὰγγέλλεται σ' ἕναν ποιητῆ καὶ πὸν σὲ μὲ γιορτῆ ψάλλεται ἀπὸ ἕναν χορὸ γυμνασμένον νέον, ἀκούεται μὲ φορὰ μόνο ἀπὸ ἕνα περιορισμένο κύκλο ἀνθρώπων κι' ὅμως δὲν πρόκειται γὰ μὲν ἐφήμερη ποίηση, προσωρισμένη γὰ ξεχαστῆ γρήγορα, ὅπως θὰ νόμιζε κανεῖς. Ὁ ἐπίνικος - περιεχόμενο καὶ μελωδία - ἀπλώνει, γίνεται γνωστὸς σὲ μεγάλο κύκλο, γιατί δὲν εἶναι μόνο τοῦ νικητῆ ἡ ἐπιθυμία γὰ διακαληθῆ ἡ δόξα του πλατιά, μὰ καὶ τοῦ ποιητῆ γὰ διακηρύξη τὴν πίστη του ὅσο γίνεται σὲ περισσότερους.

Ἀπὸ τοῦ Πινδαροῦ τὰ ποιήματα τὰ πῶ πολλά, πὸν μᾶς σώθηκαν, εἶναι ἀκριβῶς ἐπίνικοι. Σ' αὐτοὺς ὁ ποιητῆς, ὅσο κι' ἂν εἶναι ὑποχρεωμένος γὰ συμμορφωθῆ μὲ τὲς ἀπαιτήσεις τῆς οἰκογένειας, πὸν παρὰγγεῖλε κι' ἐπλήρωσε τὸ ποίημα, δὲν μιλεῖ στὸν ἕναν καὶ γὰ τὸν ἕναν μόνο. Ἡ νίκη ἑνὸς νέου στὴν πᾶλη, στὸ δρόμο, στὴν πυγμῆ, ὅπου, τοῦ γίνεται ἀφορμὴ μόνο γὰ γὰ κηρύξη παντοῦ σ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους τὴν ἀπόλυτην ἀλήθεια.

*) ... ἀπὸ μοι λόγον
τοῦτον, στόμα, ρίψον'
ἐπὶ τὸ γε λοιδορῆσαι θεοὺς
ἐχθρὰ σοφία...
... ἕμ πόλεμον μάχην τε πᾶσαν
ζωῆς ἀθανάτων... (Ὁλ. 9,35)

Σὲ κάθε ἐπὶνικο — αὐτὸς εἶναι ὁ κανὼνας — ὁ ποιητὴς διηγείται ἓνα μῦθο. Ἐκεῖνο, ποὺ ἐνώγει τὰ τωρινὰ μὲ τὰ ἔργα τοῦ παιδιοῦ μυθικοῦ καιροῦ, εἶναι ἡ ἐξύψωση τοῦ νικητῆ ὡς τὸν κόσμον τὸν ἥρωικό, ὁ παραλληλισμὸς τῆς νίκης του μὲ τ' ἀνάλογα κατορθώματα τῶν ἥρωικῶν προγόνων του. Στὸν Πίνδαρον ἡ μυθικὴ παράδοση παίρνει ἐξαιρετικὴ σημασία. Εἶναι ἀλήθεια, πὼς τὴν παλαιότερη γενικὰ ἐποχὴ ὁ κάθε ποιητὴς προσπαθεῖ καὶ μὲ τὸ μῦθο καὶ μὲ κάθε μέσον νὰ μορφώσει. Κανεὶς ὅμως δὲν ἔχει τόσο βαθειὰ συναίσθησι τῆς εὐθύνης του γιὰ μιὰ τέτοιαν ἀποστολή, ὅσην ὁ Πίνδαρος — ἴσως κι' ὁ Λισχόλος. Ὁ τραφεδός, ποὺ ἕμνει τὰ ἄλλα τῶν ἀνδρῶν, θέλει τὸ πῶς πῶς νὰ διασκεδάσῃ τὸ ἀκροατήριό του. Καὶ στοὺς παλαιότερους λυρικοὺς, ὅσοι μπορούμε νὰ ξέρουμε, οἱ μῦθοι δὲν παίρνουν βαθύτερη σημασία. Ὅμως ὁ Πίνδαρος, ὁ σοφός, ὅπως χαρακτηρίζεται μόνος του, ποὺ δὲν κλείνει μέσα του τὸ ταλέντο καὶ τὴ χάρι τῆς ἀφήγησις, καθὼς οἱ Ἴωνες, δὲν ἔχει σκοπὸ μὲ τὴ μυθικὴ διήγησι νὰ διασκεδάσῃ τοὺς ἀκροατῆς του. Μιὰν ἱστορίαν, ὅπως τὸ ἐρωτικὸ ἐπεισόδι τῆς Ἀφροδίτης μὲ τὸν Ἄρη, ποὺ ψάλλει στὴν Ὀδύσσεια ὁ Λημόδοκος ὁ τραφεδός γιὰ νὰ εὐθυμίσῃ τοὺς Φαίαιες, δὲν μπορούσε νὰ πιάσῃ στὸ στόμα του ὁ Πίνδαρος ποτέ.

Μὲ τὸ μῦθο, ὅπως καὶ μὲ τίς γενικὰς γνώμες, ποὺ διατυπώνει προσωπικὰ στὸ ἔργο του μέσα κάθε στιγμῇ ὁ ποιητὴς, ζητεῖ νὰ παρουσιάσῃ στοὺς ἀνθρώπους τὰ ἰδανικά του καὶ νὰ τοὺς κερδίσῃ γι' αὐτά. Γι' αὐτὸ κρατεῖ πάντα τὴν ἴδιαν ἐλευθερίαν τῆς γλώσσας καὶ τῆς γνώμης εἴτε σὲ ἔφηβους ἀπλαστοὺς μιλεῖ εἴτε σὲ τύραννους παντοδύναμους. Ἡ μυθικὴ παράδοση εἶναι μαζί μὲ τὰ γνωμικὰ τὸ ὄργανο γιὰ νὰ ἐκφραστῇ ἡ σοφία τοῦ ποιητῆ· ὁ μῦθος ὑποτάσσεται στὸ πνεῦμα του, ἀλλάζει μορφήν καὶ νόημα, δὲν ἀναιρέρεται παρὰ γιὰ νὰ ἐκπηρετήσῃ τὴν ἠθική, τὴ θρησκευτικὴ, ἀκόμα καὶ τὴν κοινωνικὴ πίστιν τοῦ Πινδαρου. Οἱ παλιὰς ἱστορίαι δὲ ζωντανεύουν ἕναν παλιὸ πολιτισμὸν, μόνον μεταβάλλονται σ' ἓνα ἰδεατὸ πρότυπον ἑνὸς πολιτισμοῦ, ποὺ θέλει ὁ ποιητὴς νὰ ἰδῇ ν' ἀπλώνῃ γύρω του· παρουσιάζονται σὺν τὰ πραγματικά, τὰ ἱστορικά—κι' ἄς ἀνῆκουν στὸν ἥρωικὸν κόσμον—γέγονότα, ποὺ ἐπαληθεύουν τὴ γνώμην τοῦ σοφοῦ· γίνονται *παράδειγμα*.

Γιὰ τοὺς δύο λοιπὸν αὐτοὺς λόγους, πρῶτον γιὰ τὸν θεὸν ἔχουν ἀποχτήσῃ ἠθικὸν βάθος μεγαλύτερον, κι' ἕστερον γιὰ τὴν παράδοση πρέπει νὰ πραγματοποιῶν ὅσες ιδέαις εἴη ὁ ποιητὴς, εἶναι ἀνάγκη οἱ μῦθοι νὰ μετασχηματιστοῦν καὶ νὰ βαθύνῃ τὸ νόημά των. Ὁ μετασχηματισμὸς αὐτὸς δὲν παρουσιάζεται σὺν ἓνα ἀπλὸν παιχνίδι τῆς φαντασίας, σὰ μιὰν ἀναιρέτη ἐπέμβασι τοῦ ποιητῆ στὴν παλιὰ παράδοση ὅπως, ὅπου κι' ὅσο θέλη. Ὁ Πίνδαρος προβαίνει στὴν ἀλλαγὴν μὲ μιὰ ἐξαιρετικὴ συναίσθησι εὐθύνης καὶ πιστεύει, ὅτι μὲ τὴν προσπάθειά του αὐτὴ ἀποκατασταίνει τὴν πραγματικὴν μορφήν τῶν μῦθων, ποὺ οἱ παλαιότεροί του ποιητῆς εἶχαν παραμορφώσει· ὅτι τοὺς δίνει τὸ πραγματικὸν τῶν νόημα, ποὺ οἱ παλαιότεροί εἶχαν παραξήγησι. Ὁ

ποιητὴς δὲ δουλεύει στὴν ἀναιρέτη, ἀλλὰ στὴν ἀλήθειαν, μιὰν ἔννοιαν, ποὺ στὸν Πίνδαρον ἔχει ἄξι τόσον γνωστικὸν-λογικόν, ὅσον ἠθικόν-θρησκευτικὸν χαραχτήρα. Ὅπως ὁ Ἡσίοδος, ἔτσι καὶ ὁ Πίνδαρος δὲν ἀγνοεῖ, ὅτι οἱ Μοῦσαι ξέρουν πολλὰς φορὰς νὰ εἰποῦν *ψεῦδεα πολλὰ ἐτόμοισιν ὁμοῖα*—πολλὰ ψέματα ὅμοια μ' ἀλήθειαι—καὶ πὼς τὴν ἀπάτην τὴν εὐκολύνει ἡ χάρις τοῦ τραγουδιοῦ. Ἔτσι ἀπόχτησε μεγάλη φήμην ὁ Ὀδυσσεύς, χωρὶς νὰ τὴν ἀξίωσῃ, μὲ τὴν μοῦσαν τοῦ Ὀμήρου, ποὺ ἐγνώριζε σὲ πολλὰ ψέματα νὰ δίνῃ τὴν ὁμορφίαν τοῦ ἀληθινοῦ. Ἀπὸ μιὰ τέτοιαν ἔμπνευσι ξέρει καὶ προφυλάγεται ὁ Πίνδαρος. Στὸ ἔργο του τὴ χάρι, ποὺ σκεπάζει ἀνάξιον περιεχόμενον, δὲ θὰ τὴ βρῇ κανεὶς ποτέ.

Καιρὸς ὅμως νὰ ἰδοῦμε στὴν πράξιν τὴν προσπάθειαν τοῦ Πινδαρου νὰ δώσῃ μιὰν παράδοσιν διορθωμένην, μὲ θεοὺς ἀνυψωμένους καὶ κατὰλληλῃ νὰ περιλάβῃ καὶ νὰ ἐκφράσῃ τὴν σοφίαν τοῦ ποιητῆ:

Στὸν πρῶτον Ὀλυμπιονικόν, ποὺ ἕμνει τὸν Ἴεφωνα, τὸν τύραννον τῶν Συρακουσῶν, νικητῆ στὴν ὀλυμπιακὴ ἵπποδρομία τοῦ 476, ὁ Πίνδαρος παίρνει νὰ διηγηθῇ στοὺς Συρακιώτες γιὰ τὸν Πέλοπα, ἕναν ἥρωαν μεγάλο, ποὺ λατρευόταν στὴν Ὀλυμπία. Ποιά μορφήν εἶχε ἡ σχετικὴ παράδοσις ὡς τότε:

Ὁ Τάνταλος, ὅταν τὸν ἀγαποῦσαν ἀκόμα οἱ θεοί, θέλησε κάποτε νὰ τοὺς ἀνταποδώσῃ ἓνα τραπέζιν γιὰ νὰ τοὺς δοκιμάσῃ ὅμως ἢ καὶ γιὰ τὸν ἴδιον τὸν γιόν του, τὸν Πέλοπα. Στὸ τραπέζιν ἀπάνω ἢ Διμήτρα ἀρηρημένη—εἴτε δὲν ξέρω ποιοὺς ἄλλους—ἔφαγε ἓνα κομμάτι ἀπὸ τὸν ὄμο, πρὶν προφτάσῃ νὰ τὴν ἐμποδίσῃ ὁ Λίας, ποὺ δὲν εἶχε δυσκολευτῇ νὰ καταλάβῃ, τί εἶδους φράς τοὺς εἶχαν προσφέρει. Ἀμέσως τότε οἱ θεοὶ στὸν ἴδιον τὸν λέβητα, ποὺ εἶχε ὁ Τάνταλος ψήσει τὸν Πέλοπα, ἔβαλαν τὰ κομμάτια τοῦ νέου καὶ τὰ τοποθέτησαν πάλιν ἀπάνω στὴν φρασίαν. Σὲ λίγο ὁ ἥρωας ἐπετείαχθη ζωντανὸς ἀπὸ μέσα. Ἐνα κομμάτι ἐλευραντόδοντο ἀντικατάστησε τὸν ὄμο τὸ φραγμένον.

Μὰ πὼς εἶναι δυνατόν ὁ Πίνδαρος νὰ δεχθῇ τοὺς θεοὺς ἀνθρωποφάγους; Ἀδύνατον! Μιὰ τέτοια ἱστορία δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀληθινή, πρέπει νὰ διορθωθῇ. Γιὰ τοὺς θεοὺς οἱ ἀνθρώποι μόνον καλὰ πρέπει νὰ λένε. Ὅσῳ ὁ Πίνδαρος δὲν παραμερίζει ἀθόρυβα ὅτι δὲν τοῦ ἀρέσει ἀπὸ τὴν παλιὰν παράδοσιν ἀπεναντίας, σὺν προσωπικὸς ποιητῆς, ποὺ εἶναι, τονίζει τίς διαφορὰς, ποὺ χωρίζουν τὴν παλιὰν παραλλαγὴν τοῦ μῦθου ἀπὸ τὴν δικήν του. Εἶναι αὐτὸς τώρα, ποὺ ξαναβρίσκει τὴν ξεχασμένην, ἀληθινήν ὅμως ἱστορίαν. Πῶς τὴν δίνει;

Στὸ λέβητα μέσα ἔβαλε ἡ Κλυθὸν τὸν Πέλοπα μάλιστα γεννήθηκε, γιὰ νὰ τοῦ κἀνῃ τὸ πρῶτον μῦθον. Ὅταν τὸν ἔβγαλε, ἀστραφτε κίονας ὁ ὄμο τοῦ μοροῦ ἐλευραντένιος—ἦταν τὸ δῶρον τῆς Μοίρας στὸ νεογέννητον. Σὲ κατοπινὰ χρόνια ἐκάλεσε ὁ Τάνταλος τοὺς Ὀλύμπιονες σὲ τραπέζιν, μέσα στοὺς ἄλλους καὶ τὸν Ποσειδῶνα. Ὁ θεὸς εἶδε τὸν Πέλοπα, ποὺ εἶχε πῶς μεγαλώσει καὶ τοὺς οἰνοχοῦσε. Πλανταγμένον

ἀπὸ πόθο μπροστά στὴν τόσην ὁμορφιὰ τοῦ ἀγορῆ, τὸ ἄρπαιξε ἐπίανω
στὰ χροσιά του ἄλογα καὶ τὸ ἔφερε στὸν Ὀλύμπιο. Ἄδικα ζήτησαν τὴν
Πέλοπα στὴ γῆ καίτω οἱ δικοί του. Καὶ τότε κάποιος φιδονερός γείτο-
νας πῆρε κι' εἶπε, ὅτι τὸν ἦρσα τὸν εἶχαν οἱ θεοὶ μαγερέψει καὶ φάει.

Στὴν καινούργια αὐτὴ μορφή, ποὺ δίνει ὁ Πίνδαρος στὴν παρὰ-
δοση, δὲ θὰ παραξενέψη λίγο, ὅτι γιὰ ν' ἀλλάξῃ τοὺς θεοὺς ἀπὸ
τὴν κατηγορία τῆς ἀνθρώποφραγίας ὁ ποιητὴς τοὺς παρουσιάζει νὰ κά-
νουν κάτι χειρότερο: διάστροφους ἔρωτες—κάτι χειρότερο, ναι, ἀλλὰ
γιὰ τὸ δικό μας πολιτισμό. Στὴν ἀριστοκρατικὴ, τὴν ἀντιδικὴ κοινωνία,
ποὺ ἀντιπροσωπεύει ὁ Πίνδαρος, ἡ παιδεραστία εἶναι κάτι, ποὺ
συνηθίζεται καὶ ποὺ καίθε ἄλλο παρὰ ντροπὴ φέρνει τόσο στὸν ἔραστή
ὅσο καὶ στὸν ἔρωμένο.

Στὸν Πίνδαρο ὁ μῦθος παίρνει μιὰν ἐντελῶς διαφορετικὴ μορφή·
εἶναι ὅμως χαρακτηριστικὸ γιὰ τὰ σέβασμό τοῦ ποιητῆ στὴν παράδοση,
ὅτι δὲν πετάει κανένα ἀπὸ τὰ στοιχεία τῆς παλαιᾶς διήγησης, μόνο τοὺς
δίνει καινούργια τώρα θέση, καινούργια σημασία: Στὸ λήθητα, ποὺ
ξανάβρασαν ἄλλοτε τὸν Πέλοπα οἱ θεοὶ, παίρνει ἡ ἦρωας τώρα τὸ
πρῶτο του μπάνιο· τὸ ἐλευραντόδοντο δὲν ἀντικαταστάει ἕναν φραγο-
μένο ὄμο· εἶναι τὸ χάρισμα τῆς Κλωθῆος. Ἀκόμα καὶ τὴν ἀνθρώπο-
φραγία τῶν θεῶν δὲν τὴν παραλείπει ἡ καινούργια διήγηση, τὴν ἀνι-
φέρει κι' αὐτὴ, ὅμως ὄχι σὺν κάτι, ποὺ ἔγινε, ἀλλὰ σὺν μιᾷ φρόνιμη,
κακόβουλη διάδοση.

Ἄς παρακολουθήσουμε τὴ συνέχεια τῆς ἱστορίας στὸν Πίνδαρο:

Τὸν Τάνταλο τὸν ἀγάπησαν οἱ θεοὶ περισσότερο ἀπὸ καίθε ἄλλο
θνητό· ὅμως αὐτὸς στὴν ἀχρηστία του τόλμησε νὰ κλέψῃ ἀπὸ τὴ θεία
τροφή, τὸ νέκτω καὶ τὴν ἀμβροσία, καὶ νὰ δώσει αὐτὸς ἄλλους ἀν-
θρώπους καίτω. Γιὰ νὰ τὸν τιωρήσουν οἱ Ὀλύμπιοι τὸν ἔριξαν στὸν
Ἄδη, ὅπου βασανίζεται φριχτὰ κι' ἀτίλθειωτα ἄσπερα κατέβησαν καὶ
τὸ γιὸ του τὸν Πέλοπα στὴ γῆ πάλι, τὸν ἔκαναν ξανὰ θνητό.

Ὁ Τάνταλος τιωρεῖται καὶ στὴν προπινδαρικὴ παράδοση. Πιαν
ἀπὸ παλιὰ χρόνια ὁ τύπος τῆς ἀχρηστίας, σὺν τὸν Ἰέονα, τὸ Βελλε-
ροφόντη καὶ ἄλλους. Ὅμως ἐκεῖνο, ποὺ πρέπει νὰ τονιστῆ εἶναι, πῶς
ὁ Πίνδαρος συνεχίζοντας τὴ διήγηση δίνει ἀμέσως ἕνα ἕνα τὸν ἀντί-
θετο ἀκριβῶς τύπο, τὸν τύπο τῆς εὐγνωμοσύνης· καὶ εἶναι θεὸς αὐτός,
ποὺ τὸν ἐνσαρκιώνει:

Ὅταν, λέει, ξαναγενημένος στὴ γῆ ὁ γιὸς τοῦ Ταντάλου ἀντιφύ-
θηκε, θέλησε νὰ πάρῃ γυναῖκα του τὴ βασιλοπούλα τῆς Πίως, τὴν
Ἴπποδάμεια· μὰ γιὰ νὰ τὸ κατορθώσῃ ἔπρεπε πρῶτα νὰ παρουβγῇ μὲ
τὸν πατέρα της, τὸν ἄγριο Οἰνόμιο, τρέχοντας κίονο στὸ ἄμμα του
καὶ νὰ νικήσῃ. Ἀρκετοὶ μνηστῆρες εἶχαν ὡς τότε χαθῆ, γιατί ὁ Οἰ-
νόμιο εἶχε ἄλογα, ποὺ ἔτρεχαν πολὺ. Ὅμως ἦρθε τώρα ἡ ὥρα νὰ νι-
κηθῆ κι' αὐτὸς ἀπὸ τὸν Πέλοπα. Πρῶν ἀγωνιστῆ, ὁ νέος κατέβαλε μὴ
νόητα κοντὰ στὴ θάλασσα μονάχος καὶ καλεῖ τὸν παλιὸ του ἔραστή, τὸν
Ποσειδῶνα. Ὅταν ἐκεῖνος παρουσιάζεται, ὁ ἦρωας τοῦ θυμίζει τὴν

παλιὰ του σύνδεση καὶ τοῦ ζητεῖ γι' ἀνταπόδοση τώρα τὴ βοήθειά
του, γιὰ νὰ κερδίσῃ τὴν κόρη. Ὁ θεὸς μὲ ἄλλῃ τὴν εὐχαρίστηση τοῦ χα-
ρίζει ἕνα ἄσμα μὲ ἄλογα φτερωτὰ κι' ὁ νέος νικά, σκοτώνει τὸν Οἰνό-
μιο καὶ παίρνει δική του τὴν Ἴπποδάμεια.

Ὁλόκληρη ἡ νυχτερινὴ σκηνὴ τῆς συνάντησης τοῦ θνητοῦ μὲ τὸν
παλιὸ του ἔραστή εἶναι ἐπινοημένη ἐλεύθερα ἀπὸ τὸν Πίνδαρο. Στὴν
παλαιότερη παράδοση ἡ νίκη κερδιζόταν μὲ τὴ δόλια βοήθεια τοῦ
Μυρτίλου, ποὺ ἦταν ὁ ἡνίοχος τοῦ Οἰνόμιο. Ἀλλάζοντας στὸ σημεῖο
αὐτὸ τὸ μῦθο ὁ ποιητὴς δὲ θέλει τόσο ν' ἀποφύγῃ τὸ δόλο στὴ νίκη
τοῦ ἦρωά του, ὅσο νὰ παρουσιάσῃ τὸν Ποσειδῶνα ν' ἀνταποδίνῃ
μ' εὐγνωμοσύνη τὴν παλιὰ χάρη. Ὁ ἔραστής θεὸς κρατῶντας ἀπὸ πα-
λιὸς καιροὺς τὴν ἀνάμνηση τῆς ἀγάπης του ἀντιχαρίζεται στὸν ἔρω-
μένο, κι' ὡς εἶναι αὐτὸς ὁ γιὸς τοῦ Ταντάλου. Ὁ θνητὸς εἶχε πληρώ-
σει μ' ἀγνωμοσύνη τὴν ἀγάπη τῶν θεῶν, ποὺ τὸν εἶχαν κάνει ὁμοτρό-
πεζότ οιν κι' ἀθάνατο—στὸ γιὸ τοῦ ἀχάριστου θνητοῦ ὁ θεὸς ἐκδηλώ-
νει τὴν εὐγνωμοσύνη του μὲ ἔργα. Δὲν εἶναι πιά ἡ τιμωρία τοῦ Ταν-
τάλου μόνο, ποὺ κηρύττει ἀρνητικά, πῶς τὸν εδεργέτη του πρέπει κα-
νεῖς νὰ τὸν ἀντιπληρώνῃ μὲ ἀνάλογη χάρη· εἶναι κι' ὁ θεὸς τὸ θετικὸ
πρότυπο τῆς εὐγνωμοσύνης τώρα. Κι' ἄλλοῦ ὁ Πίνδαρος συνηθίζει
νὰ συζητῇ ἕνα θετικὸ μ' ἕνα ἀρνητικὸ παράδειγμα: στὴν κακία τοῦ
Φάλαρι ἀντιπροβιβάζει τὴν ἀρετὴ τοῦ Κροίσου, στὸν ἀχάριστο, τὸ θεο-
μίσητο Ἰέονα τὸν Κινύρα, τὸ μυθικὸ, τὸν ἀγαπημένο τοῦ Ἀπόλλωνα
βασιλιά τῶν Κυπρίων.

Μιὰ δεύτερη παράδοση ἀπὸ ἀνάλογες αἰτίες μετασηματισμένη:

Στὸν τρίτον Πυθιόνικο, ποὺ δὲν εἶναι παρὰ ἕνα γράμμα σταλμένο
στὸν Ἰέρωνα πάλι, ὁ Πίνδαρος διηγείται τὴν ἱστορία τῆς Κορωνίδας,
ποὺ τὴ βροῖκε σὲ μιὰν ἀπὸ τῆς Ἡοῖες, καὶ ἐπικά ποιήματα, ποὺ μᾶς
παραδίδθηκαν σὺν ἔργα τοῦ Ἡσιόδου ἴλα. Νὰ πῶς ἔδινε ἡ παλιὰ
Ἡοῖα τὸ μῦθο:

Στὴ Θεσσαλία ζοῦσε σὲ παλιὸς καιροὺς μιὰ βασιλοπούλα, ἡ Κο-
ρωνίδα· ἐκεῖ τὴν εἶδε μιὰ μέρα, καθὼς ἔπλενε τὰ πόδια της στὴ λίμνη,
ὁ Ἀπόλλωνας, τὴν ἀγάπησε ἀμέσως καὶ τὴν ἔκανε δική του. Σὲ λίγο
ἡ κόρη ὑποχρεώθηκε νὰ παντρευτῆ τὸν ἄντρα, ποὺ τῆς εἶχε διαλέξει ὁ
πατέρας της, τὸν Ἴσχυ, ἀπὸ μιὰ συγγενικὴ βασιλικὴ γενιά. Ὅστόσο
ἕνα πουλί, ὁ κόρακας, εἶδε τοῦ γάμου τῆς ἐτοιμασίες καὶ πέταξε γρή-
γορα νὰ φέρῃ τὴν εἶδηση στὸν Ἀπόλλωνα. Ὁ θεὸς στὸ θυμὸ του ξε-
σπᾶει πρῶτα ἐπίανω στῶν κακῶν τὸν ἄγγελο, τὸν καταρριεῖται νὰ μαν-
ρίσῃ. Ἀπὸ τότε ὁ κόρακας ἔχασε τὸ ἄσπρο του χροῖμα καὶ πῆρε αὐτό,
ποὺ κρατεῖ ὡς σήμερον ἀκόμη. Ὑστερα ὁ θεὸς σκοτώνει τὸ γαμπρὸ
τὸν Ἴσχυ, ἐνῶ τὴν Κορωνίδα στέλνει τὴν ἀδερφή του τὴν Ἀρτεμη
καὶ τὴ ρίχνει νεκρὴ μὲ τὰ βέλη της, μαζί της κι' ἄλλες πολλὲς γυναῖκες
τῆς φυλῆς της.

Ἄς ἴδοῦμε, πῶς διηγείται ὡς ἔδω τὴν ἴδια ἱστορία ὁ Πίνδαρος:
Πρῶτα-πρῶτα ὁ κόρακας, ποὺ ἔφερε τίχα τὴν κακὴν εἶδηση στὸν

Ἄπολλωνα, λείπει τώρα, εύκολα καταλαβαίνουμε γιατί. Πώς είναι δυνατό ὁ δελφικός θεός, αὐτὸς ποὺ ξέρει τὰ περυσμένα, τὰ τωρινὰ καὶ τὰ μελλούμενα, νὰ ἔχη ἀνάγκη ἀπὸ ἓνα πουλί, γιὰ νὰ μάθῃ τί γίνεται ἐπάνω στὴ γῆ, καὶ μάλιστα γιὰ πράγματα, ποὺ ἐνδιαφέρουν ἄμεσα τὸν ἴδιον; Ὅχι! ἡ ἀλήθεια εἶναι, ὅτι ὁ Λοξίας πῆρε εἶδησι γιὰ τὴν ἀπιστία τῆς Κορωνίδας ἀπὸ τοὺς Δελφούς, ὅπου ἔταξε νὰ βροιάζεται τὴν ὥρα ἐκείνη, μονάχος του, *πάντα λαύει νόσος*, μὲ τὸ νοῦ του, ποὺ ὅλα τὰ ξέρει.

Καὶ μιὰ ἄλλη ὅμως ἀλλαγὴ: ἡ παλιὰ Ἡοία παρουσίαζε τὸν Ἄπολλωνα ὄχι μόνο νὰ μαθαίνει ἀπὸ ἄλλους ὅ,τι ἔαρεσε αὐτὸς νὰ ξέρη, ἀλλὰ καὶ ν' ἀδικῇ. Γιατὶ ἀδικη βέβαια ἦταν ἡ τιμωρία τῆς νέας, τὴν ὥρα ποὺ ἐκείνη δὲν ἔκανε ἄλλο παρὰ νὰ υποκύβῃ σὲ μιὰ νόμιμη ἔνωση μὲ τὸ θνητὸ, ποὺ τῆς εἶχε ὁ πατέρας τῆς διαλέξει. Ἦταν δυνατό μιὰ κόρη ν' ἀντισταθῇ στὴν πατρικὴ βέλγησι; Τοῦ θεοῦ ὁ θυμὸς ξεσποῦσε λοιπὸν ἐπάνω σὲ μιὰν αἰθρία. Ὅμως ὁ Πίνδαρος θὰ φροντίσῃ ν' ἀπαλλάξῃ τὴν Ἄπολλωνα ἀπὸ μιὰ τέτοια κωκίλι, τὸ ἀδίκημα θὰ μεταβιβαστῇ τώρα ἀπὸ τὸ θεὸ στὴ θνητὴ καὶ ὁ φόνος θὰ παρουσιαστῇ σὰ μιὰ τιμωρία, ποὺ ἄξιζε νὰ γίνῃ: ὁ ποιητὴς βιάζει τὴν Κορωνίδα μετὰ τὴν ἔνωσίν τῆς μὲ τὸν Ἄπολλωνα, τὴ στιγμή ποὺ κρύβει στὰ σπλάγχνα τῆς μέσα τοῦ θεοῦ τὸ σπέρμα, χωρὶς νὰ περιμένῃ νὰ ἔρθῃ ἡ ὥρα ἑνὸς νόμιμου γάμου, νὰ κοιμηθῇ βελημιστικὰ καὶ κρυφὰ ἀπὸ τὸν πατέρα τῆς—ἐπίτηδες τονίζεται ἡ λεπτομέρεια αὐτῆ—μαὶ μ' ἓναν ἄντρα, ποὺ δὲν εἶναι κἀν συγγενὴς ἢ συμπατριώτης τῆς. Γιατὶ καὶ ἐδῶ νεωτερίζει ὁ Πίνδαρος: παρουσιάζει ἐπίτηδες τὸν Ἰσχυρὸν αἰὲν ἀπὸ τὴν Ἀρκαδία. Στὴν ἀνομιή ἀγκαλιὰ τοῦ ἔθνους αὐτοῦ ξεπέφτει ἡ Κορωνίδα. Ἕνας δόλος ἀθέμιτος, ἀνομὸς βιασίνει ἔτσι τὴν κόρη. Στὴν ἀνομιὰ τῆς εἶχε καταρρονήσει τὸ θυμὸ τῶν Ὀλυμπίων, μ' ἐπίτιδες ἀκατόρθωτες κινήσεις προέβλεπε ἀδύνατα καὶ γι' αὐτὰ τιμωρήθηκε.

Μὰ τὸ παιδί του τὸ ἀγέννητο—ἔτσι συνεχίζεται ἡ διήγησι—ὁ Ἄπολλωνας τὸ λυπᾶται καὶ τὸ σώζει τὴ στιγμή, ποὺ τῆς Κορωνίδας τὸ σῶμα καίγεται ἐπάνω στὴ νεκρικὴ πυρὰ. Ἔτσι μεγαλύνει ὁ Ἀσκληπιὸς—γι' αὐτὸν πρόκειται—, ποὺ ἐξακολουθεῖ καὶ στὸν Πίνδαρο ἀκόμη νὰ εἶναι ἓνας ἀπλὸς ἥρωας, ὄχι θεός. Ἐρήγορα ὅμως ὁ Λίας ἀναγκάζεται νὰ τὸν κεραυνώσῃ, γιατί μὲ τίς ἱατρικὰς του τέχνες ἔφτιασε ν' ἀνασταίνει νεκρούς, μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ κερδίσῃ χρήματα. Καὶ αὐτὸς τὸ παράδειγμα τοῦ θνητοῦ, ποὺ τιμωρεῖται, γιατί ζήτησε νὰ ξεπερῶσῃ τὰ ὄρια, ποὺ ἔχουν στηθῆ γῆρα στὴ γῆ:

*Ὅσα μᾶς πρόβουον μόνο ἀπ' τοὺς θεοὺς ποικίλά εἶναι
μὲ τὰ θνητὰ μας φρένα νὰ ζητοῦμε
τὸ ποὺ γὰ μᾶς ὠρίστηκε κατέχοντες,
ποιὰ μοῖρα μᾶς κρατᾶει.*

Ψυχὴ μου ἀγαπημένη,

*μιὰ ζωὴ μὴν κνηγῶς ἀθάνατη
μόχθια γὰ ὅ,τι μπορεῖ νὰ γένη μόνο! *)*

Αὐτὴ εἶναι ἡ συμβουλή, ποὺ ἔχει νὰ δώσῃ ὁ Πίνδαρος στὸν Ἰέρωνα, ποὺ δὲν κατόρθωσε νὰ νικήσῃ μιὰ νίκη καινούργια στὴν Ὀλυμπία καὶ ἀπάνω σ' αὐτὸ εἶναι καὶ ἄρρωστος καὶ ὑποφέρει τὸν καιρὸ αὐτὸ καὶ γριναῖζει ξεχνώντας, πὼς εἶναι θνητὸς καὶ πρέπει νὰ δεχτῆ ὅσα τοῦ στέλνουν οἱ θεοί. Τὰ παραδείγματα τῆς Κορωνίδας καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ θὰ τοῦ δείξουν, ποῦ μπορεῖ νὰ φτάσῃ ἡ ἀχαλίνωτη ἀνθρώπινη ὕβρις, καὶ θὰ τὸν μάθουν νὰ στέρξῃ στὴν τύχη του.

Στις περιπτώσεις, ποὺ εἶδαμε ὡς τώρα, τὰ στοιχεῖα τῆς παλαιότερης παράδοσης ἀναχωνεύονται εἴτε διασκευάζονται εἴτε παραλείπονται ἐντελῶς. Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἓνας ἄλλος τρόπος νὰ διορθωθῇ ὁ μῦθος, ὅταν δὲν ἀρέσῃ: Τὰ γεγονότα, ὅσα ἀναφέρει ἡ παλιὰ διήγησι, δέχεται καὶ τώρα ὁ ποιητὴς, ὅτι εἶναι πραγματικά, ὅτι ἔγιναν ὅμως τὰ αἴτια, ποὺ τὰ προκαλοῦν εἶναι λέει βαθυτέρα, ὄχι τόσο ἐπιφανειακὰ, ὅσο τὰ πιστευαν ἄλλοτε:

Μιὰ Ἡοία καὶ παρουσίαζε τὸν Ἄπολλωνα ξανά νὰ ἐρωτεύεται ἑαρινὰ μιὰν ἄρρενοπὴ νέα, τὴν Κυρήνη, καθὼς τὴν εἶδε νὰ παλεῖη χωρὶς ὄπλι μ' ἓνα λιοντάρι μιὰ μέρα στὰ δάση τοῦ Ἰηλίου. Μὰ ποιά ἦταν αὐτὴ ἡ κόρη δὲν ἤξερε καὶ γι' αὐτὸ ρωτοῦσε καὶ μάθαινε ἀπὸ τὸ Χίρωνια τὸν Κένταυρο. Στὴν ἀφέλειά του ὁ παλιὸς ποιητὴς δὲ δυσκολεύτηκε νὰ παρουσιάσῃ τὸν παντογνώστη δελφικὸ θεὸ νὰ παίρνῃ ἀπὸ ἄλλους πληροφορίες γιὰ καὶ ποὺ ἀγνοοῦσε—καὶ ἀνάλογο μ' αὐτὸ, ποὺ ἔκανε καὶ τῆς προηγούμενης Ἡοίας ὁ ποιητὴς. Ὁ Πίνδαρος δὲν ἔχει τὴν ἴδιαν ἀφέλειαν καὶ ὅμως, ὅταν παίρνῃ νὰ διηγῆθῃ τὴν παράδοσιν σ' ἓναν ἐπίνικο, βάζει καὶ αὐτὸς τὸν Ἄπολλωνα νὰ ρωτᾷ τὸ Χίρωνια γιὰ τὴν Κυρήνη. Μὰ δὲν εἶναι ποὺ δὲν ξέρει, ποιά ἡ κόρη, ποὺ τῆς κωμαρῶναι τὴ χάρη καὶ τὴ λεβεντιά. Ἡ ἀγνοια εἶναι προσποιημένη καὶ ἔχει τὸ λόγο τῆς μᾶς τὸν φανερώνει χαμογελῶντας ὁ Κένταυρος, καθὼς ἀπαντᾷ στὸ θεό: εἶναι ἡ ντροπὴ, ποὺ κάνει καὶ τοὺς ἀθάνατους ἀκόμη νὰ μὴ μιλοῦν φανερὰ γιὰ τὰ ἔργα τῆς ἀγάπης. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Φαῖβος, μ' ἓλο ποὺ δὲν τὸν ἀγγίζει ποτὲ τὸ φέμα, παρουσιάζεται ἐδῶ νὰ κρύβῃ τὴν ἀλήθεια:

*Ρωτᾶς γιὰ τὴ γενιὰ τῆς κόρης, ποῦθε, σὺ, ποὺ ξέρεις
τοὺς δρόμους ἕλους καὶ τὸ τέλος, κόρη, τῶν πραγμάτων ὄλων,
καὶ ὅσα τὴν ἀνοιξὴν ἢ γῆς φουρτῶναι φύλλα,*

*) Χρὴ τὰ ἐσκότα πάθ δαιμόνων μαστεύμεν θνατοῦς φρεσίν
γνόντα τὸ πάθ ποδός, οἴας εἰμέν αἰσας.
Μή φίλα φροχά, βίαν ἀθάνατον
σπῆυδε, τὴν δ' ἔμπροκτον ἀντλεῖ μαχανάν (59).

καὶ πόσων ἄμμο ξεσηκώσανον σὲ ποτάμια
καὶ θάλασσες τὰ κήματα κι' ἡ ὄρη τῶν ἀνεμων,
κι' ἀκόμα ὅ,τι θὰ γίνῃ κι' ἀπὸ ποῦ, τὸ βλέπεις;
Μ' ἔγαν σοφὸ ὅμως τόρμα ἂν εἶναι γιὰ νὰ παραβῆσθ, ποῦ λίσσι...*)

Ἡ παρατήρηση τοῦ Κενταύρου γιὰ τὴν φυσιογνωσιολογικὴ διείδραση τοῦ θεοῦ, ποῦ τὸν κάνει τάχα νὰ ρωτιῇ κι' ὡς ἔσῃ, δίνει στὸν Πίνδαρον τὴ δυνατότητα, χωρὶς ν' ἀλλάξῃ τὰ περιστασιακὰ τῆς καλλιῶς ἱστορίας, ν' ἀπομακρύνῃ τὸ στοιχεῖο τῆς ἄγνοιας, ποῦ δὲν μπορούσαν πιά νὰ συμβιβαστῇ μὲ τὴν ἰδέα, ποῦ ἐκλείνει ὁ νέος τόρμα ποιητῆς μέσσι των γιὰ τὸν δελφικὸ θεό.

Λυποῖμαι, ποῦ δὲν μπορῶ νὰ προαγματευτῶ αὐταῖς κι' ἄλλοις πινδαρικοῦς μύθους. Τουλάχιστο νὰ τονίσω καὶ πάλι τοῦτο μόνο: τὸ θρησκευτικὸ-ἠθικὸ στοιχεῖο παίρνει στὸ μῦθο τοῦ Πινδαύρου κεντρικὴ σημασία. Ὁ ποιητῆς ἐξαιρεῖ τὸ στοιχεῖο αὐτὸ εἴτε ἐπιφέρει ἐξαρχῆς στὴν παράδοση εἴτε τὸ δημιουργεῖ τόρμα γιὰ πρώτη φορὰ ὁ ἴδιος:

Στὸν πρῶτον Ὀλυμπιόνικο εἶδισιν τὸν Πέλοισι νὰ προσφύεται μέσσι στὴ νύχτι· πρέπει κανεὶς νὰ μπορῇ νὰ διαψύσῃ τὰ λόγια τοῦ ἥρωα στὸ πρωτότυπο, γιὰ νὰ χωρῇ τὴ συγκίνησή των. Σ' ἔγαν ἄλλων Ὀλυμπιόνικο μιὰ ἀνάλογη προσφυγὴ τοῦ Ἰάκωυ στὸν Ποσειδῶνα πάλι, ἀλλοῦ τοῦ Ἡρακλῆ στὸ Λίσι γιὰ τὸν Λίσιον, ποῦ πρῶτα νὰ γεννηθῇ. Ὑστερα ἡ ἀγάπη τῶν Λισσιῶνων μεταξὺ των, ἡ ἄγνοια κι' ἡ πίστις τοῦ Πηλέα, ἡ εὐσέβεια τοῦ Ἀντίλοχου πρὸς τὸν πατέρα των, καθὼς θυσιαῖται γιὰ νὰ τὸν σώσῃ, ἡ ἰδιανικὴ μορφή τοῦ Ἰάκωυ — σὲ κάθε παράδοση ἔχει ὁ ποιητῆς νὰ δώσῃ ἠθικὰ βέβαια. Τοῦ Ἡρακλῆ τὰ κατορθώματα παρουσιάζουν ἐλαττωμένη, ὅσο γίνετα, τὴ βιωσιμότητα· στὰ παραδείγματα τοῦ Πηλέα καὶ τοῦ Κρόνου δείχνεται πόση ἐνδύλαξη εὐτυχίας καὶ δυστυχίας ἐπιφέρει στὴν ἀνθρώπινη ζωὴ. Ὁ Τάνταλος, ἡ Κορωνίδα, ὁ Ἀσκληπιός, ὁ Τυτός, ὁ Βελλεροφόντης εἶναι οἱ εὐεργετημένοι ἀπὸ τοὺς θεοὺς, τοῖσιν ἄμμο νὰ ξεπεράσων τὰ ὅρια, ποῦ ἔχουν ὀριστῇ στὴ θνητὴ φύσιν — τὸ πῶς ἀνηθισμένο τῶν ἀνθρώπων ἀμάρτημα —, ἀχαριστοῦν αὐτοὺς θεοὺς καὶ τιμωροῦνται.

*) ... Κοῦρας δ' ὀπόθεν γενεάν
ἐξερωτῆς, ὦ ἄνα; κήριον ὅς πάντων τέλος
οἶσθα καὶ πάσας κελεύθους·
ὅσσα τε γῆθὸν ἠοιγὰ φύλλ' ἀναπέμπει, ζωπύσαι
ἐν θαλάσσι καὶ ποταμοῖς ψάμαθαι
κίμασι ριπαῖς τ' ἀνέμων κλονέονταί, ζωπὶ μέλλει ζωπύθεν
ἔσσειται, εὐ καθυρῆς.
Ἐὶ δὲ ζωπὶ καὶ πᾶρ σοφόν ἀντιφροῖσι
ἔρεω ... (Πινθ. 9, 13)

* * *

Ἡ προσπάθεια τοῦ Πινδαύρου γιὰ μιὰν ἀνανέωση τῶν ἰδιανικῶν, ποῦ πίστευε μιὰ ἀριστοκρατικὴ κοινωνία ἐποχῶν περασμένων πιά, ἦταν ἐξαρχῆς καταδικασμένη σ' ἀποτυχία. Τὸν ἐξθρὸ τὸν εἶχε πολὺ νεωρὶς καταλάβει ὁ Πίνδαρος, ὅμως μάταια ζήτησε νὰ τὸν πολεμήσῃ: ἦταν τὸ ἰωνικὸ πνεῦμα, αὐτὸ ποῦ ὄλο κι' ἀπλῶνε μὲ τὴν ἐπαναστατικότητά του ἐνάντια στὴν παράδοση, σὲ κάθε παράδοση, μὲ τὴ μεγάλη ἐξτίμηση στὴ λογικὴ σκέψη καὶ στὴ μάθηση, μὲ τὴν ἀπιστία του. Τὸ κήρυγμα τῶν σοφιστῶν εἶχε ἀρχίσει νὰ μαγεύῃ τοὺς νέους. Ὁ Πίνδαρος πρόφτασε νὰ ἰδῇ, πόσο μάταιη στάθηκε ἡ προσπάθειά του. Ἐξῆσε καὶ τὴν ὑποταγὴ τῆς Λίσινας, τοῦ ἀγαπημένου του ἀριστοκρατικοῦ νησιοῦ στὴ σκληρὴ, δημοκρατικὴ Ἀθήνα. Ὅμως ἡ πίστις του σ' αὐτὰ ποῦ εἶχε καὶ νέος πιστέφει δὲν ἐκλονίστηκε. Καὶ στὸ τελευταῖο του ποίημα, κι' ὡς εἶχαν περάσει τόσα χρόνια γεμάτα πῆρα ἱστορικὴ, κυριαρχεῖ ἡ ἴδια ἀριστοκρατικὴ ἀντίληψη τῆς ζωῆς, ἡ ἴδια ὑπερβολικὴ ἐξτίμηση μιᾶς ἀθλητικῆς νίκης, ἡ ἴδια ἐπιθυμία γιὰ τὴ θεοποιημένη ἰσχύα, ἡ ἴδια πίστις στοὺς θεοὺς, ἡ ἴδια ἐπίγνωση τῆς ἀνθρώπινης ἀδυναμίας — ἕως ἐδῶ τὰ ἐβδωμήντα χρόνια, ποῦ εἶχε ζήσει, τὸν ἔκαναν πῶ ἀπεισιμάδοιο. Ἄς ἀκούσωμε μερικὸς ἀπὸ τοὺς τελευταίους του στίχους:

Γιὰ λίγο μόνο αὐτοὺς θνητοὺς τῆς εὐτυχίας τὸ ἀνέβασμα
κρατῖν εἶται καὶ πέφτει κατὰ γῆς
τρανταγμένη, χωρὶς νὰ τ' ἀπαγέχη ὁ τοῦς μας.
Ἔμεῖς, ποῦ ζοῦμε μιὰν ἡμέρα μόνο! τί θὰ πῆ
γιὰ κάποιον νὰ ἔναι, τί καὶ νὰ μὴν εἶναι;
ὁ ἀνθρώπος τ' ἀνεῖρω ἐνὸς ἡμοῖον! ὅμως ἡ δόξα θεόσταλτη
σὺν ἔρθη, φέγγος ἀκλονοῖται λαμπρὸ τὸν ἄντρα κι' ἡ ζωὴ γλυκαίνει!*)

Ὅτι τὸ λαμπρὸ αὐτὸ φέγγος τῆς δόξας συνοδεύει τὸν ἀνθρώπο κι' ἀφοῦ πεθάνῃ, εἶναι κι' αὐτὸ μιὰ πίστις τοῦ Πινδαύρου ἀκλόνητη. Μὲ τὸ τραγοῦδι του θέλησε ἀκριβῶς τουλάχιστο τὴ δόξα καὶ τὴν τιμὴ τῶν νικητῶν νὰ σώσῃ ἀπὸ τὸ θάνατο. Ἦταν μεγάλος καὶ τὸ κατόρθωσε. Ὅτι καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ Πινδαύρου τὴ δόξα θὰ τὴ διαιωίσων τὸ τραγοῦδι του κι' ἡ πίστις του, κι' αὐτὸ τὸ ἔχει ὁ ποιητῆς. Κι' οὔτε σ' αὐτὸ γελιάστηκε. Εἶναι ἀλήθεια, ὅτι ὁ τρόπος, ποῦ προσπάθησε ν' ἀνυ-

*) ... ἐν δ' ὀλίγω βροτῶν
τὸ τραπνὸν ἀῖξεται· οὔτω δὲ καὶ πίτνει χαμαὶ
ἀπατρώτω γνόμῃ σασσεισμένον.
Ἐπίμερον· τί δέ τις; τί δ' οὔ τις; σκιᾶς ὄναρ
ἀνθρώπος. Ἄλλ' ὅταν αἶγλα διόδοτος ἔλθῃ,
λαμπρὸν ἔπεισι φέγγος ἀνδρῶν καὶ μείλιχος αἰών (Πινθ. 8, 92).

ψώση τοὺς θεοὺς καὶ νὰ σώσῃ τὴ μυθικὴ παράδοσι, δὲν μπορεῖ πιά καθόλου νὰ ικανοποιήσῃ τὶς ψυχὰς στὰ χρόνια, ποὺ ἀπολαύουσιν, στὰ χρόνια, ποὺ ἔχουν ἀναπτύξει ἑξαιρητικὰ τὸ λογικὸ κριτήριον καὶ ἀπείνωσ' αὐτὸ ζητοῦν νὰ μετρήσουν τὰ πάντα, ἀκόμα καὶ ὅ,τι δὲν μπορεῖ νὰ μετρηθῇ μ' αὐτό, τὴν παράδοσι καὶ τὴ θρησκεία. Εἶναι ἀλήθεια, πὼς ἡ ποίησι τοῦ Πινδαροῦ γιὰ τὸν σύγχρονό του κούλας "Ἴωνια κλείνει μέσα τῆς ἀξίας, ποὺ πάλισαν πιά. Ὅμως ἕνα εἶναι βέβαιον: τὸν Πινδαρο ἀκόμα καὶ στὴν Ἀθήνα, στὸ μεγαλύτερον Ἴωνικὸ κέντρο, στὴν Ἀθήνα τῶν σοφιστῶν καὶ τοῦ Εὐριπίδη, δὲν τὸν ἀπόλειπε ἡ τιμὴ. Ὁ κόσμος καὶ τότε καὶ ἀργότερα κρατεῖ στὴ μνήμη του τὰ τραγῳδία του, θαυμάζει καὶ τιμᾷ τὴ σοφία του. Εἶναι ὁ μέγας.

IV

Ὁ Εὐριπίδης ἐγεννήθηκε κάπου τὰ 480, τὴ χρονιά ποὺ τὰ πλοῖα τῶν Ἑλλήνων κατὰστρεψαν τὸν περσικὸ στόλο στὸ στενὸ τῆς Σαλαμίνας. Ἔτσι ὁ ἀθηναῖος ποιητῆς, καθὼς μεγαλώνει, ζῆ τὴ μεγάλη ἀκαμῆ τῆς πατρίδας του, τὴ δημιουργία τῆς ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας, ἀκόμα καὶ τὸν πελοποννησιακὸ πόλεμον σχεδὸν ὡς τὸ τέλος του. Πεθαίνει τὸ 406 στὴ Μακεδονία, δυὸ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς Ἀθήνας.

Στὴ ναυμαχία τῆς Σαλαμίνας ὁ Αἰσχύλος, μεστωμένος ἀντρας πιά εἶχε πάρει μέρος καὶ εἶχε πολεμήσει παληκαρῶς· ὁ Σοφοκλῆς πάλι, ἔφηστος ἀκόμα, εἶχε σύρει τῶν νέων τὸ χορὸ, ποὺ μὲ τὸ τραγούδι του εὐχαρίστησε τοὺς θεοὺς γιὰ τὴ μεγάλη ἐκείνη νίκη.

Ὁ Εὐριπίδης δὲν ἔζησε, ὅπως ὁ Αἰσχύλος καὶ ὡς ἕνα σημεῖον καὶ ὁ Σοφοκλῆς, τὸν ἀγῶνα τῆς πατρίδας του γιὰ τὸ ἀνέβασμα, τὴν ἐποχὴ τὴν πρὸ εὐλογημένη, ὅταν ἕνας λαὸς ὑπερεντείνοντας τὶς πνευματικὰς καὶ τὶς ὕλικὰς του δυνάμεις παλεύει νὰ ὑψωθῇ, νὰ ἐλευθερωθῇ. Ὅταν ὁ Εὐριπίδης ἀνθρώθηκε, ἡ Ἀθήνα εἶχε ἰστιάσει πιά στὴν κορυφὴ καὶ χαιρόταν ἄκοπα, ὅσα ἡ προηγούμενη γενιὰ εἶχε μὲ τὸ αἷμα τῆς ἀποζητήσει. Ὁ Εὐριπίδης ἔζησε καὶ τὸ κατακλυσμικὸν τῆς Ἀθήνας.

Τὸ χρονικὸ διάστημα, ποὺ χωρίζει τοὺς τρεῖς μεγάλους τραγικοὺς μεταξύ των, εἶναι καὶθε ἄλλο παρὰ μεγάλο. Τὸ 458 παρῆσθη ὁ Αἰσχύλος τὴν Ὀρέστειά του. Ἦσαν μόλις χρόνια ἀργότερα ὁ Εὐριπίδης παρουσιάζει τὴν πρότη του τραγωδίαν. Μὲ τὸ Σοφοκλῆ πάλι ὁ Εὐριπίδης συναγωνίζεται ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, πεθαίνει μάλιστα λίγους μῆνες πρὶν ἀπὸ κείνον. Καὶ ὅμως στὸν νεώτερον τραγικὸ μέσα ζῆ ἕνας κόσμος ἐντελῶς διαφορετικὸς ἀπὸ τῶν δύο ἄλλων.

Τὴ γενιὰ τοῦ Αἰσχύλου τὴ μορφώνουν, τὴν ὀρμιάζουν οἱ περσικοὶ πόλεμοι· ὁ λαὸς, ποὺ κινδυνεύει νὰ ὑποδουλωθῇ στοὺς βαρβάρους καὶ βρῖσκει δυὸ φορὰς τὴν πόλην του καμένη καὶ ξεθεμελιωμένη, εἶναι ποὺ πιστεύει βασιλιὰ στὴ δική του δύναμη, ἀκόμη περισσότερο στοὺς θεοὺς καὶ στοὺς ἥρωές του, γι' αὐτὸ βαστᾷ καὶ νικᾷ. Καὶ πάλι ἡ νίκη δίνει ὑπορμή νὰ δυναμώσῃ ἡ πίστις τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν ὄχι λίγο. Ὁ Σοφοκλῆς ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος προφταίνει καὶ διαμορφώνεται σὲ σταθερὴ προσωπικότητα πολὺ γρήγορα καὶ ἔτσι ὁ πνευματικὸς κλονισμὸς, ποὺ ταρῖζει τὴν Ἀθήνα τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ πέμπτου αἰῶνα, δὲν τὸν ἀγγίζει διόλου. Ἡ πίστις καὶ ἡ γαλήνη τὸν συντροφεύουν ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του.

Τὴ γενιὰ τοῦ Εὐριπίδη τὴ μορφώνουν οἱ σοφιστῆς, ὁ Πρωταγό-

ρας, ὁ Γ'οργίας, ὁ Θρασύμαχος, ἄλλοι. Ὁ κόσμος ζῆ μὴ κρίσῃ πνευματικὴ ἐντονώτατη, ποὺ ἐκδηλώνεται στὴ θρησκεία, στὴν ἠθική, στὴν κοινωνία, παντοῦ. Κλονισμένη ἢ πίστη στοὺς θεοὺς, στὴν παράδοση - σ' ὅποια παράδοση. Ἐνας ἀπόλυτος υποκειμενισμὸς γίγχει τώρα καίτοι κάθε νόμο ἠθικό, κοινωνικό, πολιτικό: ὁ ἀνθρώπος τὸ μέτρο τῶν πραγμάτων ὄλων...

Ἐνας δραματικός, ποὺ ἀνήκει σὲ μὴ τέτοια γενεά, ποὺ πνευματικὸ περιεχόμενο μπορεῖ νὰ δώσει στὴν ἡρωϊκὴ παράδοση, τί πᾶ ζήτηση νὰ ἐκφράσῃ μ' αὐτή;

Πρῶτα πρῶτα μὴ παρατήρηση, ποὺ τὴν κάνει π' ὁ πρὸ ἐπισκόλιος μελετητὴς τοῦ Εὐριπίδου: ὁ τραγικός δὲν ἐσεβίστηκε τὴν μυθικὴ παράδοση· οἱ νεοτερισμοὶ τοῦ πένω σ' αὐτὴν ἐπέβησαν ἐξαιρετικὰ ἀπίστομοι. Καὶ μόνο αὐτὸ δείχνει, πόσο λίγο πιστεύει ὁ ποιητὴς στοὺς μύθους σὰ σὲ ἱερὴ ἱστορία, τὴ στιγμή ποὺ τὸ θεωρεῖ δικαίωμα του νὰ τοὺς ἀλλάξῃ ὅσο θέλει. Καίτι ὅμως ποὺ εἶναι πολὺ πρὸ σημαντικὸ: ὁ δραματικός παραλλάττει τώρα τὴν παράδοση ὄχι γιὰ ν' ἀποκαταστήσῃ μᾶς παλαιὰς ἱερῆς διήγησης τὴν πραγματικὴ μορφή, γιὰ νὰ ξανακερδίσει τὸ πραγματικὸ της νόημα ὅπως κάνει ὁ Πίνδαρος, ὄχι πᾶ γιὰ νὰ ἐναρμονίσει τίς πράξεις τῶν θεῶν καὶ τῶν ἡρώων μὲ τὴ δική του ἠθικὴ καὶ θρησκευτικὴ πίστη, ἀλλὰ γιὰ νὰ παρουσιάσῃ τὰ ἡρωϊκὰ πρόσωπα νὰ ζοῦν τὴ ζωὴ τὴν ἀνθρώπινη μ' ὅλα της τὰ πάθη, μ' ὅλες τίς ἀγωνίες τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος.

Ἡ σύνδεση τῆς τραγωδίας μὲ τὴ λατρεία τοῦ Διονύσου ἐξακολουθεῖ, ἢ παρίσταται δίνεται καὶ πάλι μέσα στὸν ἱερὸ περίβολο τοῦ θεοῦ καὶ τὴν ἡμέρα τῆς γιορτῆς του, ὁ ποιητὴς εἶναι καὶ τώρα ἀναγκασμένος νὰ πραγματευτῆ ἕναν ἡρωϊκὸ μῦθο. Κι' ὅμως ἡ σχέση τῆς τραγωδίας μὲ τὴ λατρεία καὶ τὴν παράδοση ἔχει καταστήσῃ ἐξωτερικὴ ἐντελῶς. Τὴν πρωτοκαθέδρα στὴν παράσταση δὲν ἔπαιξε νὰ τὴν ἔχῃ ὁ ἱερέας τοῦ Διονύσου κι' ὅμως προστά του ὁ ποιητὴς κερδίζει μὴ διδασκαλία καινούργια, ποὺ ὅσο κι' ἂν κρατῆ ἀκόμη τὴ μυθικὴ παράδοση σὰν ἐκφραστικὸ μέσο, ἀρνεῖται κι' αὐτὴν καὶ τοὺς θεοὺς της.

Στὸ στόμα τῶν θεῶν καὶ τῶν ἡρώων βάζει ὁ ποιητὴς τὸ κήρυγμα τὸ πρωτάκουστο, γιατί δὲν μπορεῖ νὰ κίρη ἀλλοῦτα, ὅμως οὐσιαστικὰ δὲν ὑπάρχουν θεοὶ καὶ ἡρωες πᾶ, μόνο ἀνθρώποι κοινοί, σύγχρονοι, κι' ἄς ἀκοῦν σὲ ἡρωϊκὰ ὀνόματα, ἀνθρώπου, ποὺ μαλοῦν τὴ συνηθισμένη γλῶσσα—ποῦ τοῦ Αἰσχύλου ἢ μεγαλαστομία!—, ποὺ ἀζητοῦν γιὰ τῆς ζωῆς τὰ προβλήματα χρησιμοποιώντας τὴν καθιερωμένη ὀρολογία τῶν ρητόρων καὶ τῶν σοφιστῶν, ἕστερα ποὺ ζοῦν ἔρωτες δυνατοὺς, ἔρωτες παρίνομους, διάστροφους, ποὺ μισοῦν, ποὺ ἐκδικεῖνται, ποὺ προδίνουν, ποὺ ἀπατοῦν χωρὶς κανένα μέτρο οὔτε στὸ πάθος τῶν οὔτε στὴ σκέψη τῶν.

Ἐνας ποιητὴς, ποὺ εἶναι δεμένος στὴν παράδοση, ἀναγκάζεται νὰ υποτάξῃ λίγο-πολύ τοὺς ἡρώες του στὰ ἐπεισόδια τοῦ μύθου, καὶ

εἶναι ἀπὸ πρὶν ὁρισμένα. Ἡ ἐλευθερία ὅμως, ποὺ κρατεῖ ὁ Εὐριπίδης προστά στὸ μῦθο, καθὼς δὲν τὸν πιστεύει πᾶ γιὰ ἱστορία, μόνο τὸν χρησιμοποιεῖ σὰν ἕνα ἄπλο ὕλικό, ποὺ μπορεῖ νὰ τὸ μετασηματίσῃ ὅπως κι' ὅσο θέλει—ἢ ἐλευθερία αὐτὴ τοῦ δίνει τὴ δυνατότητα νὰ πλάσῃ πραγματικοὺς ἀνθρώπινους χαρακτήρες, καθὼς ἀφήνει τὴ δράση νὰ προχωρήσῃ ὄχι ὅπου ἐπιβάλλει ὁ παλιὸς γνωστὸς μῦθος, ἀλλὰ ὅπου εἶναι φυσικὸ νὰ προχωρήσῃ μὲ τέτοιους ἢ μὲ τέτοιους ἀνθρώπους.

Γιὰ νὰ ξαναθυμηθοῦμε ἕνα παράδειγμα, γνωστὸ ἀπὸ μὴ προηγουμένη ὁμιλία: ἡ κορινθιακὴ παράδοση διηγόταν γιὰ τὰ παιδιὰ τῆς Μήδειας, ὅτι τὰ σκότωσαν οἱ Κορίνθιοι, γιὰ νὰ ἐκδικηθοῦν τὴ μητέρα, ἐπειδὴ δὲν τὴν ἠθέλανε νὰ τοὺς κυβερνήσῃ, ξένη κι' ἐπικίνδυνη γυναῖκα καθὼς ἦταν. Τὶ χαρακτήρες θὰ μποροῦσε νὰ διαπλάσῃ ἕνας παλαιότερος τραγικός ἀπ' αὐτὴν τὴν παράδοση, ἂν ζητοῦσε νὰ τὴ δραματοποιήσῃ καὶ τὴν ἴδια στιγμή ἠθέλε νὰ τὴ σεβαστῇ, νὰ μὴν τὴν ἀλλάξῃ πολὺ; Ποιὰ θὰ ἦταν ἡ δράση τῆς Μήδειας; Καὶ πῶς θὰ μποροῦσε ὁ ποιητὴς ἀπὸ τὸ ἀξεχώριστο πλῆθος τῶν φονέων νὰ διαμορφώσῃ προσωπικότητες;

Ὁ Εὐριπίδης ἔβαλε τὸ φωνικὸ ὄπλο στὸ χέρι τῆς ἴδιας τῆς μητέρας. Εἶναι τώρα ἡ Μήδεια, ποὺ σφίγγει τὰ παιδιὰ της, μὴ περήφρανη, δυνατὴ, σκληρὴ γυναῖκα, ποὺ ξέρε νὰ ἐκδικηθῇ τὴν προσβολὴ τῆς φιλοτιμίας της καὶ νὰ τιμωρήσῃ τὸν ἀχάριστο ἄντρα. Καὶ πάλι προστά μας δὲ στέκει μὴ ἀλύγιστη ἡρωίδα, μονοκόμματη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος, μὲ τὴν ψυχὴ κυβερνημένη ἀπὸ μὴ μονάχα δύναμη, ἕνα πάθος, ποὺ νὰ τὴ σπρώχνῃ σὲ μὴν ἀπόφαση ἀκλόνητη. Τὸ μῖσος τῆς Μήδειας γιὰ τὸν Ἰάσονα καὶ τὴν καινούργια του γυναῖκα ἔχει πρῶτα νὰ παλέψῃ μὲ τὴν ἀγάπη τὴ μητρικὴ, ἕνας ἀγῶνας σκληρός, ποὺ ζῆ ἢ ἡρωίδα μέσα της. Κι' ὅταν τὸ πάθος ἐπικρατῇ στὸ τέλος κι' ἢ Μήδεια ἐκδικεῖται τὸν ἐχθρὸ της, τὴ νίκη τὴν ἔχει ἀγοράσει πολὺ ἀκριβὰ μὲ θυσία καὶ τῆς δικῆς της εὐτυχίας.

Ἡ παλαιότερη τραγωδία ἤξερε νὰ παρουσιάσῃ στὴ σκηνὴ ἐξωτερικὸς μόνο συγκρούσεις ἀνάμεσα σὲ δύο ἢ περισσότερα πρόσωπα, καθὼς ἀντιπροσώπευαν διαφορετικοὺς κόσμους ἢ τοὺς κινούσαν πᾶθη διαφορετικά. Ὁ Εὐριπίδης μεταθέτει τὴν σύγκρουση στὴν ψυχὴ τοῦ ἐνός. Ὑπάρχουν τώρα ψυχές, ποὺ τίς βλέπομε νὰ ὀρμιάζουν μέσα στὸ δράμα προστά στὰ μάτια μας. Κι' ὑπάρχουν ἄλλες, ποὺ τίς δέρονται πᾶθη ἀντίθετα τὴν ἴδια στιγμή, μῖση κι' ἀγάπες, ἀλλοῦ νὰ δείχνῃ τὸ λογικὸ κι' ἀλλοῦ νὰ σέβῃ τὸ πάθος ἀχαλίνωτο—ψυχές ὄχι μονοκόμματες, μὲ ἀκλόνητη θέληση, ἀλλὰ ποὺ τίς ταράζει ὁ δισταγμὸς κι' ἢ τὴν ἕστερα.

Αὐτὸς ὁ ἀγῶνας μπορεῖ νὰ εἶναι ἀνθρώπινος, ὅμως ἀκριβῶς γι' αὐτὸ ὄχι ἡρωϊκός. Μὴ ἡρωϊκὴ ψυχὴ δὲ δίνει θέση μέσα της στὴν ἀμφισβολία καὶ στὸ μετανοημὸ, εἶναι πάντα μονοκόμματη, γερή, ἀσειστή. Στὴ γῆ ἐδῶ καίτοι τέτοιοι σκληροὶ τύποι βρίσκονται δύσκολα, μὰ

γι' αὐτὸ ἀκριβῶς κι' ὁ ἥρωϊκὸς κόσμος ζῆ σὲ μιὰν ἐποχή, ποὺ τὴ χωρίζουν τόσο αἰῶνες ἀπὸ τῶν κοινῶν ἠθῶν τῆ γενιᾶ. Ὡστόσο ὁ Εὐριπίδης δὲν παρουσιάζει στὸ σημεῖο αὐτὸ μόνο ἐξανθρωπισμένα τὰ ἥρωϊκὰ πρόσωπα.

Γιὰ νὰ ἐκφράσῃ ὁ τραγικὸς τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ, ποὺ κίποτε στέκει πολὺ χαμηλά, δὲ διατάζει νὰ κατεβῆσιν τοὺς καλλιῶς ἥρωες στὴ γῆ κάτω, νὰ τοὺς παρουσιάσῃ κουρελλιασμένους νὰ ζητιανεύουν, νὰ σκαυπίζουν αὐλές, νὰ κάνουν ἄλλες δουλειῆς χειρωναχτικῆς, φτωχοὶ κι' αἰθλιαί. Καὶ προπαντὸς οἱ ψυχὲς των εἶναι πολὺ συχνὰ ταπεινές, υποτένιες. Παλιὲς ἥρωϊκῆς μορφῆς, σεβαστὲς μέσαι στὴν καιρὸς ἀντιπροσωπεύουν τώρα τοὺς χυδαίους τῆς ζωῆς, τοὺς ἀπατεῶνες, τοὺς ταπεινοὺς ἐγωιστῆς, τοὺς ὑποκριτῆς, τοὺς ἀλλοπρόσαλλους, τοὺς δειλοὺς.

Ὅσο ἀπέχει ἡ εὐγενικὴ μορφή τοῦ ὀμηρικῶν Μενελάου, τοῦ Μενελάου, ποὺ ἡ παλιὰ παράδοσις τὸν φαντάζεται νὰ ζῆ ἀθιάντιος στὰ μαγεμένα Ἰλῦσια, ἀπὸ τὸν ἥρωα, ποὺ ἀκούει στὸ ἴδιο ὄνομα στὶς τραγωδίαι τοῦ Εὐριπίδη! Σκληρὸς καὶ δόλιος καὶ ταπεινὸς σὲ μιὰ ἀπὸ αὐτῆς ζητᾷ ὁ Μενέλαος μαζί μὲ τὴν ἀντιῆ κόρη του, τὴν Ἐρμιόνη, μιὰν ἐλαφρόμυαλη, κακὴν ψυχὴ ἐγοίστρια, νὰ καταιτιρέψῃ μὲ κάθε τρόπο τὴν Ἀνδρομάχη, τοῦ σκοτωμένου Ἴκτορος τῆ γυναῖκα, ποὺ ζῆ τώρα σκλάβη καλλιὰ στὸ καλιῖτι τοῦ Νεοπτόλεμου στὴ Φθία. Ἀπὸ αὐτὴν ἔχει ἀποχτήσει παιδί ὁ Νεοπτόλεμος, ἀπὸ τὴ νόμιμη γυναῖκα του, τὴν Ἐρμιόνη, ὅχι. Κι' αὐτὴ νοιώθει, πὼς ἔχει χάσει τὴν ἀγάπη τοῦ ἀντρός της, τὴ θέση της φοβᾶται, πὼς θὰ τὴν κέρῃ ἡ σκλάβη· γι' αὐτὸ πρέπει κι' ἡ Ἀνδρομάχη καὶ τὸ παιδί της νὰ λείψουν ὅπως-ὅπως. Μιὰν ἐποχή, ποὺ ὁ Νεοπτόλεμος λείπει ἀπὸ τοὺς Ἀεφρούς, ἡ Ἐρμιόνη κηρύει κι' ἔρχεται ὁ πατέρας της ἀπὸ τὴ Σπάρτη. Ἡ Ἀνδρομάχη νοιώθει τὸν κίνδυνον καὶ γιὰ νὰ σωθῆ καταφεύγει στὸ ἱερὸ τῆς Θέτιδας, ἀφοῦ πρῶτα ἔκρυψε κάπου τὸ παιδί της. Ὁ Μενέλαος ὅμως τὸ βρῖσκει κι' ἀμέσως τὸ χρησιμοποιεῖ σὰ δόλωμα, γιὰ ν' ἀναγκάσῃ τὴ δυστυχομένη μητέρα ν' ἀφήσῃ τὸ καταφύγιό της· ἢ τὸ παιδί της, λέει, θὰ σκοτώσῃ ἢ ἐκείνην. Κι' ὅταν αὐτὴ στὴν ἀπελπισία της ἀφήνῃ τὸ βωμὸ καὶ στέκεται νὰ τὴν κείσῃ, πόση ἀτιμία φανερώνουν τὰ λόγια τοῦ ἐχθροῦ της, πὼς τὸ δίλημμα ἦταν μονίχα γιὰ νὰ βάλουν κι' ἐκείνη στὸ χέρι· αὐτὴ θὰ σκοτωθῆ ἢ εἶται κι' ἄλλιως, γιὰ τὸ παιδί θ' ἀποφασίσῃ ἡ Ἐρμιόνη ὅ,τι θέλει. Τὴν τελευταία στιγμή ἡ Ἀνδρομάχη ἐλευθερώνεται ἀπὸ τὸν Πηλέα, τὸν πατέρα τοῦ Νεοπτόλεμου, ἐνῶ ὁ Μενέλαος δειλὸς καὶ ταπεινὸς καὶ ἀνίκανος ν' ἀντιμετρηθῆ καὶ μ' ἓνα γέροντα ἀκόμη, βρῖσκει μιὰ πρόφραση πρόχειρη καὶ φεύγει ἀφήνοντας τὴν κόρη του ἐντελῶς ἀπροστίτευτη.

Ἀντίστοιχη δειλία καὶ ταπεινότητα δείχνει καὶ στὸν Ὀρέστη ὁ Μενέλαος, σωστὸ παράδειγμα ἄπονηρας ἡθῶν. Μὰ καὶ στὸν ἀδελφὸ του, τὸν Ἀγαμέμνονα, δὲν ἀντικρούζομε κανέναν καλύτερο. Μᾶς παρουσιάζεται στὴν Λυλῖδα τῆς τρωικῆς ἐκστρατείας ἀρχηγός, ποὺ ἀντι-

νὰ κυβερνᾷ τὸ στρατὸ κυβερνεῖται ἀπὸ κείνον, μιὰ ψυχὴ ματαιόδοξη, ποὺ κολακεύοντας τὸν ὄχλον ἀγωνίστηκε νὰ πάρῃ τὴν ἀρχηγία, ποὺ δέχεται νὰ θυσιάσῃ τὴν κόρη του τὴν Ἰφιγένεια, μόνο γιὰ τὸ φοβᾶται τὸ πλῆθος, ποὺ μετανοιώνει ὕστερα, πιάνει νὰ γράψῃ καινούργιο γράμμα, γιὰ νὰ ματαιώσῃ τὸν ἐρχομὸ της, μετανοιώνει πάλι, τὸ σβύνει, ξαναγράφει, σφραγίζει, ξεσφραγίζει... Πὼς μπορεῖ νὰ σταθῇ γιὰ πρότυπο ζωῆς ἓνας ἥρωας, ποὺ ἔχασε κάθε ἥρωϊκὸ στοιχεῖο κι' ἔγινε, ὅπως πολὺ σωστὰ παρατήρησαν, ἡ πιστὴ εἰκόνα ἑνὸς πολιτικοῦ σύγχρονου μὲ τὸν ποιητὴ, ἀλλοπρόσαλλου, ποὺ τοῦ λείπει ἡ σταθερότητα καὶ ἡ δύναμη νὰ κυβερνήσῃ, ποὺ γίνεται ἓνα παιχνίδι στὰ χέρια τοῦ ὄχλου, ποὺ σέρνεται ἀντὶ νὰ σύρῃ;

Θαρρεῖς καὶ χαίρεται ὁ Εὐριπίδης νὰ ταπεινώσῃ ἥρωϊκῆς ψυχῆς: Τὴ μορφή τῆς Ἠλέκτρας τὴν εἶχε παρουσιάσει στὴ σκηνὴ καὶ ἡ παλαιότερη τραγωδία τὴν κόρη, ποὺ ζῆ μὲ τὴν ἀνάμνηση τοῦ πατέρα της καὶ ποὺ εἶναι ἀναγκασμένη νὰ μένῃ κοντὰ σ' αὐτοὺς, ποὺ τῆς τὸν εἶχαν σκοτώσει, βασανισμένη, περιφρονημένη, μισῶντας καὶ μισούμενη. Ὅμως πρῶτος ὁ Εὐριπίδης τὴν ταπεινώσει τόσο, σωματικὰ καὶ ψυχικὰ. Ἡ Ἠλέκτρα παρουσιάζεται τώρα γυναῖκα ἑνὸς ἄσημου, φτωχοῦ χωρικοῦ, ἓνας γάμος, ποὺ τὸν εἶχε ἐπιβιάσει ὁ Ἀἰγισθος, γιὰ ν' ἀποφύγῃ μιὰ μελλοντικὴ τυχὸν ἐκδίκησις. Κακοντυμένη, κουρελλιασμένη, ἀλουστητὴ τὴ βλέπομε νὰ βγαίνῃ ἀπὸ τὴν αἰθλία καλύβη της, ὅπου ζῆ μιὰν ἄχαρη ταπεινὴ ζωὴ, καὶ νὰ πηγαινῇ μὲ τὴν στέμνα στὸν ὄμο γιὰ νερό. Στὴ βρύση πῆγαναν τοὺς ἥρωϊκοὺς καιροὺς ὅλες οἱ βασιλοπούλες, ἔκαναν καὶ τίς ἄλλες δουλειῆς τοῦ σπιτιοῦ· μὰ δὲν ἔχει παρὰ νὰ θυμηθῆ κανεὶς τὴν ὀμηρικὴ Ναυσικᾶ, γιὰ νὰ καταλάβῃ, πόση ἀπόστασις χωρίζει τίς ἡρωίδες τίς παλιῆς, ποὺ κρατοῦν πάντα τὴν ἀρχοντιά των ἀμείωτη, ἀπὸ τὴν Ἠλέκτρα τοῦ Εὐριπίδη, ποὺ δὲν ἔχει μόνο τὸ σῶμα ἐξαθλιωμένο, ἀλλὰ καὶ τὴν ψυχὴ. Ὅταν ἔρχεται ὁ ἀδελφός της ὁ Ὀρέστης ἀπὸ τὰ ξένα καὶ τῆς φανερόνεται καὶ παίρνουν ὕστερα μαζί τὴν ἀπόφραση νὰ ἐκδιωθοῦν τὸ θάνατο τοῦ πατέρα των σκοτιώνοντας τοὺς δολοφόνους του, ἡ Ἠλέκτρα, γιὰ νὰ φέρῃ τὴ μητέρα της στὴν παγίδα, στέλλει καὶ τὴ φρονιάζει, πὼς τίχα μόλις ἐγέννησε κι' ἔχει τὴν ἀνάγκη της. Πόσην ἀθλιότητα φανερώνει ἡ ἐκμετάλλευσή αὐτῆ τοῦ μητρικοῦ φίλτρου, ποὺ ἡ Κλυταιμίστρα κρύβει ἀκόμα μέσα στὸ στήθος της! Κι' ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὴ σφραγὴ ἀρχίζει ὁ μετανοιωμός· καὶ τὰ δυὸ τ' ἀδέρφια μπροστὰ στὸ αἵματομένο σῶμα αὐτῆς, ποὺ σκότωσαν καὶ ποὺ στάθηκε ὡστόσο μητέρα των, ἀνιστοροῦν τὴ σκηνὴ τοῦ φρόνου, τῆς σκοτωμένης τὰ παρακάτω, ὅλες τίς λεπτομέρειες—ψυχῆς αἰθλιῆς, ποὺ τίς τσακίζει ἡ τύχη κι' ἡ ἀπελπισία.

Πάνω ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἥρωϊκὴν ἀθλιότητα στέκει ἓνας μόνο, ὁ ἀδελφός, ὁ ταπεινὸς ἀντὴς τῆς Ἠλέκτρας, ποὺ νοιώθει, πόσο ἀταρξιαστος εἶναι ὁ γάμος του μὲ μιὰ βασιλοπούλα καὶ ποὺ γι' αὐτὸ δὲν τολμᾷ νὰ τὴν κέρῃ γυναῖκα του στὰ σωστά. Αὐτὸς δὲν ἀνῆκει καθό-

λου στον ηρωικό κόσμο κι' όμως ήθικά είναι ανυψωμένος πολύ πιο πάνω από τους ήρωες της παράδοσης.

Οι ήρωι έχουν αντιστροφή, για μιὰ λίγο πιο παλιά γενιά κάτι ανήκοιστο. Οι ήρωες δὲ δίνουν πιο τὸ παράδειγμα με τὸ ἀπόλυτο κῆρος, πὸν ἀπὸ τὰ βάρη τῶν αἰῶνων φωτίζει τοὺς θνητούς. Εἶναι οἱ ανυψωμένοι θνητοὶ τώρα, πὸν προβάλλουν τὸν ἑαυτό των γιὰ πρότυπο ἀπέναντι σὲ μιὰν ἀνήθικη ἡρωική ἐποχή, πὸν δὲ χύνει καμμιά λάμψη πιά. Οἱ πράξεις τῶν θεῶν καὶ τῶν ἡρώων ἀποχτοῦν τώρα ἀρνητικὴν ἀξία, κηρύχνουν τί δὲν πρέπει νὰ πράξη ὁ θνητός, πὸν στέκει πιο πάνω ἀπὸ κείνους. Τί μορφοτική όμως δύναμη μπορεῖ νὰ ἔχη πιά ἡ παράδοση, με θεοὺς καὶ ἡρωες κατεβασμένους πιο κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν ἀνθρώπων;

Γιατὶ οὔτε οἱ θεοὶ στέκουν τώρα ψηλότερα. Καὶ σ' αὐτοὺς ἐνάντια ὑψώνει ὁ θνητός τὸν ἑαυτό του. "Ὅχι πιά οἱ θεοὶ κριτὲς τῶν ἀνθρώπων, μόνο οἱ ἄνθρωποι τῶν θεῶν.

Ἡ πράξη τοῦ Ὁρέστη, νὰ σκοτώσῃ τὴ μητέρα του, εἶναι γιὰ τὸν ποιητὴ ἀνοσία. Κι' όμως τὸ φόνος τῆς Κλυταιμίστρας τὸν εἶχε, λέει, ἐπιβάλλει στὸν Ὁρέστη ὁ δελφικὸς θεός. Τόσο τὸ χειρότερο! Στὴ συμμετοχὴ αὐτῆ τοῦ Ἀπόλλωνα σ' ἓνα τέτοιο κατάρτατο ἔργο ὁ ποιητὴς βλέπει τὴν ἀπόδειξη, ὅτι ὁ θεὸς κάθε ἄλλο παρὰ ἠθικὴ δύναμη εἶναι. Σὲ τέτοια περίπτωση ὁ Πίνδαρος, ἂν εἶχε φτιάσει στὸ σημεῖο νὰ καταδικάσῃ μέσα του τὴ μητροκτονία, ἐξίπαντος θὰ φρόντιζε ν' ἀπομακρύνῃ ἀπὸ τὴν ἱστορία αὐτῆ τὸν Ἀπόλλωνα, τὸ θεό, πὸν ἀπὸ τὴ φύση του κατέχει περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον τὴν πνευματικὴ καὶ τὴν ἠθικὴ σοφία. Ὁ Εὐριπίδης τὸν ἀφήνει καὶ τὸν κίνει στόχο, γιὰ νὰ δεχτῆ τὴν ἐπίθεση ἀπ' ὅλα τὰ μέρη. Τονίζει τὴν ἀσοφία του ἀκριβῶς, τὴν κακία του, τὴν ἀνικανότητά του νὰ ξεχωρίσῃ τὸ καλὸ καὶ τὸ σωστό. Ὁ ἴδιος ὁ Ὁρέστης, πὸν καταλαβαίνει, πόσο φριχτὴ εἶναι ἡ πράξη του καὶ πρὶν κι' ὕστερα ἀπ' αὐτή, ρωτᾷ ἂν ἔχη νὰ κάμῃ μ' ἓναν πραγματικὸ θεό, πὸν τὸν διατάζει, ἢ μ' ἓναν ἄλαστορα, μ' ἓναν δαίμονα τῆς κόλασης, πὸν πῆρε τὴν ἡγή ἐνὸς θεοῦ. "Ὡς κι' ὁ Ἀγαμέμνωνας, ὁ ἴδιος ὁ δολοφονημένος, λέει, ἂν μπορούσε, θὰ ἔπεφτε στὰ πόδια τοῦ γιοῦ του καὶ θὰ τὸν ξόρκιζε νὰ μὴν ἐπιχειρήσῃ ἓνα τέτοιο ἔγκλημα, νὰ σκοτώσῃ τὴ μητέρα του, θὰ τοῦ ζητοῦσε νὰ μὴν ἐκδικηθῆ τὸ θάνατό του μ' ἓναν τέτοιο ἀνέρο τρόπο.

Στὴν ἀνοσιότητα τοῦ θεοῦ, πὸν ζητᾷ αἷμα πάνω στὸ αἷμα, ἀντιπροβάλλει ὁ ποιητὴς ἓναν θνητὸ με μιὰν ἀνώτερη ἠθική. Καὶ δὲν εἶναι μοναδικὸ τὸ παράδειγμα αὐτό. "Ὡς κι' ἀπὸ τὸν ὕπατο τῶν Ὀλυμπίων, τὸν πατέρα τῶν θεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων, τὸ Δία, πὸν πάνω τολμᾷει τώρα ἓνας ἄνθρωπος τῆς γῆς νὰ ὑψώσῃ τὸ ἀνίστημά του:

Θνητός ἐγὼ στήν ἀρετὴ σὲ νικῶ ἑσένα,
τὸ μέγα θεό, γιατί δὲν προόδωσα τὰ τέκνα

τοῦ Ἡρακλῆ. Στὰ ξένα μόνο κλινώρια ξέρεις
ὅ,τι δὲ δίνουν νὰ ὀχεσαι κρυφὰ νὰ παίρνῃς,
μὰ τοὺς φίλους σου νὰ σώξῃς δὲν ξέρεις. Εἶσαι
ἄμυαλος θεὸς λοιπὸν, ἀφοῦ δίκιος δὲν εἶσαι.

[Κ. Βάραλης] *)

Ἡ κατάρα τῶν θνητῶν βαραίνει τώρα τοὺς θεοὺς: Κανένας μικρότερος ἀπὸ τὸν δελφικὸν Ἀπόλλωνα εἶναι στὸν "Ἴωνα" ἀναγκασμένος ν' ἀκούσῃ τὸ ἀνάθεμα μιᾶς γυναίκας, τῆς Κρέουσας, καὶ νὰ σκύβῃ τὸ κεφάλι. Ὁ θεὸς σὲ παλιὰ χρόνια τὴν εἶχε πλησιάσει παρ' ὅλη τὴν ἀντίστασή της κι' ὕστερα τὴν εἶχε ἀφήσει γιὰ πάντα. Ἐκείνη κατώρθωσε τὴν ἔνωσή της με τὸ θεὸ νὰ τὴν κρατήσῃ μυστικὴ ἀπὸ τοὺς δικούς της κι' ὅταν ἦρθε ὁ ὄρα, ἔτρεξε σὲ μιὰ σπηλιά, ἐγέννησε, παράτησε ἐκεῖ τὸ νεογέννητο καὶ πιά δὲν τὸ ξαναεἶδε. Ἀπὸ τότε πέρασε πολὺς καιρὸς, μὰ τὴ μητέρα τὴν τρώει πάντα ὁ καημὸς, ὅτι ὁ γιὸς της δὲ ζῆ, ὅτι τὸν ἔφαγαν τὰ ὄρνια, καθὼς τὸν βροῦσαν πεταμένο. Καὶ τώρα - τὸν καιρὸ πὸν παίζεται τὸ δράμα - βλέπει τὸν παλιὸ ἔραστή της ἰδιόμορο γιὰ τὸ δικό της, τὸ δικό των παιδι νὰ φροντίζει, πῶς ὁ θνητός ἀντρας της, ὁ Εὐθύλος, θὰ βροῖ τὸ δικό του νόθο γιό. Σὲ μιὰ στιγμή ἀπελπισιᾶς ξεσπᾷ ἀβάσταχτο τὸ μυστικὸ, χρόνια τώρα φυλαγμένο στὸ στήθος τῆς γυναίκας, καὶ μιὰ φριχτὴ κατάρα γιὰ τὸν ἄπιστο ἔραστή, τὸν ἄκαρδο πατέρα:

Ἀλοῖμονο! στὰ ὄρνια θροφή, χαμένο
τὸ παιδί μου, μὰ καὶ παιδί σου, τὸ ἄθλιο,
καὶ σὺ μὲ τὴν κιθάρα παίζεις
Τραγουδῶντας παιῖνες!

* * *

Σὲ μισεῖ ἡ Αἴηλος καὶ οἱ βλαστοὶ τῆς δάφνης
στοῦ φόνου τοῦ ἄβροκαμου τὸ πλάι,

*) Ἀρετῆ σε νικῶ θνητός ὢν θεὸν μέγαν
παῖδας γὰρ σὺ προόδωσα τοὺς Ἡρακλέους.
Σὺ δ' ἐς μὲν εὐνάς κρύβεις ἠπίστο μολεῖν,
τ' ἀλλότρια λέκτρα δόντος οὐδενὸς λαβόν,
σφάζειν δὲ τοὺς σοὺς οὐκ ἐπίστασαι φίλους.
Ἄμαθής τις εἰ θεός, ἢ δίκαιος οὐκ ἔσθις (Ἡρακλ. Μ. 342).
Ἡ τελευταία φράση θὰ μπορούσε νὰ ἀποδοθῆ καλύτερα:
... εἶσαι
ἄμυαλος θεὸς λοιπὸν ἢ, ἂν ὄχι, ἄδικος!

καί, ποῦ ἡ Λητώ σὲ γέννησε στὸ Δία,
σειμὴ τῆς γέννα! *)

Στὸ τέλος δείχνεται, πὼς ὁ θεὸς εἶχε φροντίσει γιὰ τὸ γυιό του καὶ τὸν εἶχε μεγαλώσει κοντὶ του. Μὰ καὶ πάλι δὲν κατορθώνει ν' ἀνυψωθῆ, γιατί ὁ δραματικός δὲ θέλει νὰ τὸν ἀνυψώσῃ. Γιὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ στὸ γυιό του τὸν Ἴωνα τὸ θρόνο τῆς Ἀθήνας ὁ Ἀπόλλωνας ξεγελάει τὸν Ξοῦθο δίνοντάς του τὸ χρησμὸ, ὅτι ὁ νέος εἶναι δικός του, τοῦ Ξοῦθου παιδί. Ὁ θεὸς ἐκμεταλλεύεται τὴν τυφλὴ πίστη τοῦ θνητοῦ στὸ δελφικὸ μαντεῖο γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὰ προσωπικὰ του συμφέροντα. Ὁ Ξοῦθος μένει βέβαια γελασμένος, ὅμως ποιὸς ὁ ταπεινωμένος, ὁ θνητὸς ἢ ὁ θεός;

Στὸ τέλος τῆς τραγωδίας ἔρχεται ἀντὶ γιὰ τὸν Ἀπόλλωνα ἢ Ἀθηνᾶ ὁ ἴδιος, λέει, δὲ θέλησε νὰ παρουσιαστῆ, μήπως τὸν κατηγορήσουν γιὰ τὰ παλιά:

ἔς ἄρην σφῶν μολεῖν οὐκ ἤξιον,
μὴ τῶν πάροιθε μέμρις ἐς μέσον μάχη (1557).

Πόση ταπεινώση! Καὶ στὸν Ὅμηρο ὁ θεὸς δὲν ἔχει ἀποχτήσῃ ἀπόλυτη ἠθικὴ δύναμη, μὰ οὔτε κι' ὁ ἀνθρώπος ἔχει μιὰ τέτοια ἀπαίτηση ἀπὸ αὐτόν. Τὸ μεγαλεῖο των δὲν τὸ χάνουν ποτὲ οἱ Ὀλύμπιοι ὅ,τι κι' ἂν κάμουν. Ὅταν ὅμως ἓνας θεὸς καταντήσῃ νὰ ντροπέυεται γιὰ τ' ἀδικήματά του, νὰ φοβᾶται νὰ παρουσιαστῆ μπροστὰ στὸ θνητό, ὅπως γίνεται στὸν Εὐριπίδη, θὰ πῆ πὼς ἔπαυε καὶ νὰ εἶναι θεός.

Ὁ ποιητὴς δὲ φροντίζει καὶ ν' ἀφαιρέσῃ ἀπὸ τοὺς μύθους ἕσα στοιχεῖα θεωρεῖ ἀνάρματα: τὸ χάσμα, ποῦ τὸν χωρίζει ἀπὸ τὸ μυθικὸ κόσμον, εἶναι τόσο μεγάλο, ὥστε ἡ παράδοσις κλονίζεται σὲ σύνολο πιά, ὄχι σ' ἓνα-δύο σημεῖα, ποῦ νὰ μποροῦν εἴκοι νὰ διορθωθοῦν. Ὅσοσο εἶναι χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸ πνεῦμα τοῦ Εὐριπίδη, τὸ ἀναθραμμένο μὲ τὸν ὀρθολογισμὸ τὸ σοφιστικόν, ὅτι τοὺς μύθους ζητεῖ νὰ τοὺς διορθώσῃ ἐκεῖ, ποῦ τοῦ παρουσιάζονται ν' ἀντιβαίνουν ἂν ὄχι

*) Οἱμοὶ μοι καὶ νῦν ἔρρει
πτανοῖς ἄρπασθῆς θοῖνα
παῖς μοι—καὶ σός, τλάμων'
σὺ δὲ καθάρη κλάσεις
παιῖνας μέλπων.

Μισεῖ σ' ἃ Δῖλος καὶ δῆφνας
ἔρνεα φοίνικα παρ' ἀβροκόμην,
ἔνθα λοχέματα σέμν' ἐλοχεύατο
Αὐτὸ Δίωσι τε καρποῖς (902, 919).

καὶ στὴν ἀντίληψή του τὴν ἠθικὴ, ἀλλὰ στὴ λογική. Μὲ τέτοια μέτρα παίρνει καὶ κρίνει ἀρκετὲς φορὲς τὴν παράδοσι τοῦ Αἰσχύλου, ποῦ στεκόταν βέβαια πολὺ μακριὰ ἀπὸ μικρόλογους ὑπολογισμούς. Θ' ἀναφέρω μόνο μιὰ περίπτωσι:

Μιὰ σκηνὴ ἀπὸ τῆς Ἑκτοῦ τοῦ Αἰσχύλου παρουσίαζε τὴν Ἡλέκτρα ν' ἀναγνωρίζῃ τὸν ἀδερφό της τὸν Ὀρέστη ἀπὸ τὸ βόστρυχο, ποῦ ἐκεῖνος εἶχε ἀκουμπήσει στὸν πατρικὸ τάφο καὶ ποῦ ἔμοιαζε μὲ τὰ δικά της μαλλιά ἀπὸ τὰ πατήματα, ποῦ θύμιζαν τοῦ δικοῦ της ποδιοῦ τὴν κόψη: τέλος ἀπὸ τὸ ροῦχο, ποῦ φοροῦσε ὁ Ὀρέστης καὶ ποῦ τὸ εἶχε ἢ ἴδια ὑφάνει. Μιὰ σκηνὴ περίφημη, ποῦ ἔμεινε πολὺν καιρὸ στὴν ἀνάμνησι τῶν Ἀθηναίων.

Γιὰ τὸν Εὐριπίδη ὅμως μοναχὰ τὴ χλεύη ἀξίζει ἓνας τέτοιος ἀναγνωρισμὸς ἀνόητος κι' ἀδύνατος. Στὴν Ἡλέκτρα τοῦ ὁ νεώτερος τραγικός ἐπινοεῖ μιὰ σκηνὴ μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ διασῶρῃ τοῦ πεθαμένου συναδέρφου του τὴν τέχνη. Ἐνας γέρος παλιὸς ὑπηρέτης τοῦ παλατιοῦ παρουσιάζεται ν' ἀντιπροσωπεύῃ τὴν ἀφέλεια τοῦ Αἰσχύλου, ἢ Ἡλέκτρα μὲ τὴ λογικὴ της τὸ νέο πνεῦμα. Ὁ γέρος εἶναι τώρα, ποῦ εἶδε στὸν τάφο τοῦ Ἀγαμέμνονα τὸ βόστρυχο τοῦ Ὀρέστη, τὸν πλησιάζει στὰ μαλλιά τῆς Ἡλέκτρας καὶ τὰ βρίσκει νὰ μοιάζουν: ποῦ τῆς ζητεῖ ὕστερα νὰ συγκρίνῃ τὰ πατήματά της μὲ τὰ ἴχνη, ποῦ ἀφῆκε ὁ ἀγνωστος, γιὰ νὰ ἰδοῦν ἂν πρόκειται πραγματικὰ γιὰ τὸν ἀδερφό της: ποῦ κάνει τέλος τὴ σκέψη, ἂν δὲ θὰ μποροῦσαν νὰ τὸν γνωρίσουν ἀπὸ τὸ ροῦχο, ποῦ τοῦ εἶχε ἢ ἴδια ἢ Ἡλέκτρα ὑφάνει, ὅταν τὸν ἔδωξαν ἀπὸ τὸ Ἄργος, γιὰ νὰ σωθῆ ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ Αἰγίσθου. Ὅμως ἢ Ἡλέκτρα δὲν ἔχει παρὰ νὰ εἰρωνευτῆ τὰ γεροντικὰ αὐτὰ παραληρήματα τοῦ ὑπηρέτη, ποῦ πιστεύει, πὼς μποροῦν νὰ μοιάζον τὰ μαλλιά ἐνὸς ἀντρός, ποῦ γυμνάζεται στὶς παλαιστρες, μὲ μιᾶς γυναίκας, καὶ ζητεῖ νὰ στηρίξῃ τὴν ἀναγνώρισι σὲ μιὰν ὁμοιότητα, ποῦ μπορεῖ τὸ κάτω-κάτω νὰ εἶναι καὶ τυχαία. Εἴτε θαρρεῖ, πὼς εἶναι δυνατό ἓνα γυναικεῖο πόδι νὰ εἶναι ἕσο ἓνα ἀντρικὸ μεγάλο. Ὅσο γιὰ τὸ ροῦχο, πρῶτα-πρῶτα ποῦ ὅταν ἔφυγε ὁ ἀδερφός της ἐκεῖνη ἦταν μικρὴ καὶ δὲν ἤξερε ἀπὸ ἀργαλειό. Κι' ὕστερα μπορεῖ ποτὲ μετὰ ἀπὸ τόσα χρόνια ὁ Ὀρέστης νὰ φορῆ ἀκόμη τὸ ἴδιο ροῦχο; μεγάλωνε μήπως κι' αὐτὸ μαζί του;

Τὰ πρόσωπα τῶν τραγωδιῶν τοῦ Εὐριπίδη οὐσιαστικὰ ἀνήκουν στὴ σοφιστικὴ γενιά, ποῦ ζῆ καὶ συζητεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ πέμπτου αἰῶνα στὴν Ἀθήνα. Καὶ στὸ παλαιότερο δράμα, εἶναι ἀλήθεια, ἢ ἀντίθεσι δύο προσώπων προκαλοῦσε ἓναν ἀγῶνα λόγων ἀνάμεσά των: ὅμως τοῦ Εὐριπίδη μοναχὰ οἱ ἥρωες θαρρεῖς, πὼς ἔχουν βγῆ ἀπὸ μιὰ σύγχρονη ρητορικὴ σχολή, πὼς ἔχουν γίνει ἀκροατὲς τοῦ Πρωταγόρα, τοῦ Πρόδικου ἢ ὁποιοῦ ἄλλου σοφιστῆ, καθὼς τοὺς ἀκοῦς νὰ συζητοῦν, νὰ δείχνουν μάλιστα ἰδιαίτερον προτίμησι γιὰ ζητήματα θεωρητικά, ποῦ πολλὲς φορὲς δὲν ἔχουν καν σέβη στενὴ μὲ τὴν ὑπόθεσι τῆς τραγωδίας, νὰ ποῦμε, ἂν ἢ ἔννοια τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ

είναι απόλυτη ἢ σχετική, ἂν ὁ ἕνας ἢ ὁ ἄλλος θεομῶς ἀνήκει στὸ φυσικὸ ἢ στὸ θετὸ δίκαιο, ἂν ἡ σχέση ἐνὸς ἀντικειμένου μὲ τὴν ὀνομασία του εἶναι ἔξωτερική, θετὴ ἢ ἐσωτερική, φυσική, καὶ ἄλλα. Στὸν Εὐριπίδῃ κάθε στιγμή ἀκοῦς γνομικὰ σὲ ἀταίριαστες ὄρες ἀπὸ ἀταίριαστα στόματα.

Προπαντὸς οἱ ἥρωες τοῦ ἐπισημαίνουσι στὴν ἀντίθεσή των τὴν πίστη τοῦ Πρωταγόρα, ὅτι καίθε λόγος ἔχει καὶ τὸν ἀντίλογό του, γὰρ κάθε ρώτημα ὑπάρχει μὴ καταρατικὴ ἀπόδειξις καὶ τὴν ἴδια στιγμή μὴ ἀναίρεση μὲ ὄχι λιγότερα καὶ ἀδυνατότερα ἀποδειχτικά μέσα. Ποιὰ πολιτεία εἶναι προτιμότερη, ἡ μοναρχία ἢ ἡ δημοκρατία; ποιὸς βίος ἀνώτερος, ὁ θεωρητικὸς, αὐτοῦ ποῦ ἀποτραβιέται ἀπὸ τὸν κόσμον καὶ ζῆ μὲ τὴ σκέψη του ἢ ὁ πρακτικὸς, αὐτοῦ ποῦ παίρνει ἐνεργὸ μέρος αὐτῆς ζωῆς τὴν κίνησιν; Ἄξιον ἢ γυναῖκα νὰ κίθεται κλεισμένη στὸ σπίτι ἢ πρέπει νὰ καλέσῃ καὶ αὐτὴ σὺν τὸν ἄντρα στὸν κόσμο ἔξω; Τὰ προβλήματα αὐτὰ καὶ ἄλλα πολλὰ βασανίζουν τοὺς ἥρωες τοῦ Εὐριπίδῃ—τὸν ἴδιο τὸν Εὐριπίδῃ, μὰ μέσα ἀπὸ τὴ σύγκρουση τῶν ἀντίθετων καὶ ἰσόβαρων ἐπιχειρημάτων θετικὸ συμπέρασμα δὲν μπορεῖ νὰ βγῆ κανένα.

Μία καινούργια σοφία προσπαθεῖ νὰ ἐκφραστῇ τόσον μὲ τὸν ἥρωικὸ κόσμο. Τὸ κατορθώνει;

Καὶ οἱ παλαιότεροι ποιητὲς χρησιμοποιοῦν τὴν παράδοση σὺν ὄργανο τῆς σοφίας των. Καὶ αὐτοὶ ζητοῦν νὰ τὴν ὑποτάξουν καίτω ἀπὸ τὴ δική των πίστη. Ὅμως σ' αὐτοὺς ὄλους ἡ παράδοση ὅσο καὶ ἂν παραλλάξῃ τὸ πνευματικὸ της περιεχόμενον, μένει πάντοτε μὴ ἀξία θετική. Τὴν ἀνθρώπινη πρόοδο, τὰ ἀνθρώπινα ἰδανικά οἱ θεοὶ καὶ οἱ ἥρωες τῆς παράδοσης τὰ κάνουν ἀμέσως δικὰ των καὶ ἔτσι κατορθώνουν νὰ στέκουν πάντα πῶς ψηλὰ ἀπὸ τὸ θνητό. Ὁ ποιητὴς ἐξαικολουθεῖ νὰ πιστεῖ σ' αὐτοὺς καὶ ξανακαλιέροντας τους μέσα τοῦ μπορεῖ καὶ πάλι νὰ τοὺς προβάλῃ σὺν πρότυπο ζωῆς. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο κατορθώνει ἡ παράδοση νὰ διατηρῇ μὴν ὑπέριστα πνευματικὴ ἀξία.

Ὅμως ὁ Εὐριπίδης δὲν πιστεῖει πῶς οὗτος θεὸς της καὶ οὗτος ἥρωες της, δὲ βλέπει τίς πράξεις των ἀξίες νὰ προβληθοῦν σὺν ἑαυτῷ παράδειγμα σὲ μὴ παραχωρημένη ἀνθρώπινη γενεά, ὅπως ἡ δική του. Ὅτι θέλει νὰ ἐκφράσῃ δὲ χωρεῖει πῶς σὲ ὅρα τοῦ ἥρωικοῦ κόσμου, ἡ μυθικὴ παράδοση εἶναι ἕνα σκεῦος ἀνίκαιον νὰ περιλάβῃ τὴν καινούργια σοφία. Ὁ ποιητὴς γὰρ νὰ ἐκφράσῃ τὴν πίστη του εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ χτυπήσῃ αὐτοὺς, ποῦ τὴν παρουσιάζουν στὸ ἔργο του μέσα, τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἥρωες του μὴ δυσαρμονία ἀκρότατη, ποῦ δὲν μπορεῖ νὰ ἱκανοποιήσῃ οὔτε τὸν ποιητὴ οὔτε τοὺς ἀκροατὲς του.

Καὶ ὁ Εὐριπίδης μὲ τὸ ἔργο του δὲν ἐξυπηρετεῖ καλλιτεχνικοὺς σκοποὺς μόνο, ζητάει καὶ αὐτὸς νὰ μορφώσῃ, εἶναι καὶ αὐτὸς σοφός, ὅσο καὶ ὁ Πίνδαρος. Καθὼς ὅμως εἶναι ὑποχρεωμένος πάντως νὰ χρησιμοποιήσῃ τὴν ἥρωικὴ παράδοση, ἕναν κόσμο, ποῦ δὲν μπορεῖ πῶς νὰ τὸν ἐμφυζήσῃ μὲ τὴν πίστη του, ἀναγκάζεται, γὰρ νὰ κηρύξῃ τὰ και-

νούργια ἰδανικά, νὰ κἀνῃ ἕναν συμβιβασμό: δὲν εἶναι πῶς τὰ ἔργα τῶν ἥρώων, ποῦ ἐπαληθεύουν τὸ κήρυγμα τὸ νέο, ὅσο ἡ σκέψη των, αὐτὴ ποῦ κρίνει καὶ κατακρίνει τὰ ἥρωικά ἔργα. Τὸ μορφωτικὸ στοιχεῖο τῆς παράδοσης φεύγει ἀπὸ τὴν πράξη καὶ περνάει στὸ στοχασμό, σὲ γνωμικά, ποῦ βγαίνουν ἀπὸ τὰ στόματα τῶν ἥρώων, μὰ ποῦ κάθε ἄλλο παρὰ ἥρωικά εἶναι καὶ ποῦ κύριο σκοπὸ ἔχουν νὰ προσβάλλουν τὸ ἔργο τὸ ἥρωικό. Ὁ μυθικὸς κόσμος τοῦ Εὐριπίδῃ ζῆ μέσα σὲ μὴν ἀκρότατη ἀντίφραση λόγων καὶ πράξεων.

Στὴ φύση τοῦ ἥρωικοῦ κόσμου ἀνήκει νὰ ἐκδηλώνεται στὴν πράξη, στὴν ἐνέργεια. Τῆς σκέψης ἥρωες δὲ ζοῦν σὲ μὴ πραγματικὰ ἥρωικὴ ἐποχὴ, ἥρωικὴ σκέψη δὲν ὑπάρχει, ὑπάρχει μόνο ἔργο ἥρωικό. Ὡστόσο δὲν εἶναι τυχαῖο, ὅτι τοῦ Εὐριπίδῃ τὸ μυθικὸν κόσμο τὸν βαρύνει τόσο ὁ στοχασμός. Ὁ μῦθος δὲ μορφώνει πῶς, ἀλλὰ ἡ φιλοσοφία. Ὁ ποιητὴς σὺν ὀδηγητῆς, σὲ μορφωτῆς τοῦ ἔθνους του παραχωρεῖ σιγά-σιγά τὴ θέση του στὸ φιλόσοφο. Στὸ ἔργο τοῦ Εὐριπίδῃ οἱ δύο κόσμοι ἔρχονται σὲ σύγκρουση. Ὑστερα ἀπὸ λίγα χρόνια θὰ ἴδοῦμε ἕναν μεγάλο ποιητὴ, τὸν Πλάτωνα, νὰ καίῃ τίς τραγωδίες του καὶ ν' ἀφιερώνεται στὴ φιλοσοφία. Ἀπὸ τὴν πολιτεία του θὰ διώξῃ τὴν ἥρωικὴ ποίηση.

Ἡ μυθικὴ σκέψη ἔχει πῶς ξεπεραστῆ, εἶναι ἀνίκαινη τόσον νὰ λύσῃ τὸ πρόβλημα τῆς ζωῆς. Τῆς ἥρωικῆς παράδοσης ἡ πνευματικὴ ἀξία χάνεται. Ἡ ἰωνικὴ ἐπιστήμη, ποῦ σὲ περασμένους καιροὺς εἶχε ἀρνηθῆ τὰ μῦθοι στὴ Μικρασία, συμπληρώνει τόσον τὸ ἔργο της στὴν Ἀθήνα. Ἡ παράδοση πεθαίνει, ὄχι γιατί οἱ ἱστορίες οἱ παλιές μὲ τὴν τόση χρήση των πολυτρόφησαν, ὅπως εἶπαν, ἀλλὰ γιατί δὲν ἀντέχουν πῶς ν' ἀφομοιώσουν τὴν προχωρημένη σκέψη.

Ὁ Πίνδαρος εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς ποιητὲς, ποῦ μὴ γενιὰ παλαιότερα ἔζησε τὴν παράδοση σὲ μὴν ὑπέριστα ἀλήθεια, ἐπάνω σ' αὐτὴν ἐπρόβαλε τὸν πνευματικὸν του κόσμο ὀλοκληροῦ. Ὁ Εὐριπίδης εἶναι αὐτός, ποῦ τὴν ἀρνήθηκε. Ἀξίζει ν' ἀντιπαραβάλλωμε τοὺς δύο ποιητὲς τὴν ὄρα αὐτὴ, ποῦ τελειώνομε. Ἡ σύγκριση δὲ γίνεται χωρὶς λόγο. Καθένας των συμβολίζει καὶ μὴν ἐποχὴ.

Ὁ Πίνδαρος ὁ Θηβαῖος βρίσκειται κλεισμένος μέσα σὲ τείχη ἐνὸς ἀρχαῖκου ἀριστοκρατικοῦ πολιτισμοῦ ὁ Εὐριπίδης ζῆ στὴ δημοκρατικὴ Ἀθήνα τῆς ὄριμης κλασσικῆς ἐποχῆς. Ὁ Πίνδαρος μὴ προσωπικότητα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὀλοκληρωμένη ὁ Εὐριπίδης ἕνα πνεῦμα ταραγμένο, ἀπληστο, νευρικό, χωρὶς νὰ κατασταλάξῃ πούθενά, χωρὶς ποτὲ νὰ φτάνῃ σ' ἕνα τέλος. Ὁ πρῶτος ἀρνεῖται τὴν πρόοδο ἀπροβλημάτιστος, ἱκανοποιημένος μὲ τὴν πίστη τῶν πατέρων, ὑποταγμένος στὴ θέληση τῶν θεῶν, ἀντικρύζει ἀπὸ τὸ σπίτι του καλλιεργημένους κάμπους, ἡρεμὲς γραμμὲς βουνῶν καὶ στὸ βάθος τῆς γαλήνης μὴς λίμνης γαλάζιας ὁ Εὐριπίδης ἀγκαλιάζοντας παράφορα τὴ σοφιστικὴ κίνηση, ποῦ ζητάει ν' ἀναποδογυρίσῃ τὴν καίθε ἀξία, κριτῆς θεῶν καὶ ἀνθρώπων, περνάει τὴν ἡμέρα του στὴ Σαλαμίνα προστὰ τὴν ταραγμένη θάλασσα. Ὁ

ένας καταφρονεί τή μάθησιν, τόν άγώνα τής σκέψης γιά τήν κατάκτηση τοῦ κόσμου :

*Τί έλπίζεις ή σοφία πώς είναι, άντή πού λίγο
μονάχα ό ένας τόν άλλον άντρα ξεπερνάει ;
Τρόπος κανείς νά βρῆ τὸ άνθρώπινο μυαλό μας
τί αποφασίζουν οί θεοί : θνητή μᾶς γέννησε μητέρα *)*

“Ο άλλος γεμάτος άπορίες, μέ σκέψη πέντοτε άνήσυχη, μελετῖει άκατάπαντα, ό πρώτος ποιητής, πού καταρτίζει μιά μεγάλη ιδιωτική βιβλιοθήκη. “Ο Πίνδαρος στέκει ξένος κ' έχθρός στην ίωνική φυσική φιλοσοφία: ό Εϋριπίδης ύμνει τόν 'Αναξαγόρα :

*Μακάριος όποιος πήρε κι' έμαθε
τήν επιστήμη: αὔτε ζητάει κακό στους άλλους
νά κάνη οὔτε καί πράξεις άδικες.
Μονάχα τής άθάνατης φύσης τόν κόσμο, τόν πού δὲ γεννάει,
γιατί ξετάζει κι' από πού καί πώς έπλάσθη.
Τέτοιους καμμιά γιά τίποτε κακό δὲν τούς μολεῖται σκέψη **)*

Οί ήρωικοί μύθοι άποτελοῦν γιά τόν ένα ίσρη' ιστορία, γιά τόν άλλο δὲν είναι παρά πλάσμα τής άνθρώπινης φαντασίας χωρίς έσωτερικήν αξία. “Ο Πίνδαρος δὲν άνέχετα καμμιά διήγηση, πού νά διασύρη τούς θεούς καί τούς ήρωες: ό Εϋριπίδης όχι μόνο πολλαπλασιάζει τίς κακίες των μέ τίς επινοήσεις του, αλλά καί τονίζει τήν κατωτερότητα των. “Ο πρώτος είδαμε στοῦ θνητοῦ τήν άχαριστία ν' άντιτάξη τοῦ θεοῦ τήν ευγνωμοσύνη: στον άλλο οί θνητοί στέκουν ήθικά πού πάνω από τὰ θεϊκά καί τὰ ήρωικά πρόσωπα τοῦ μύθου. “Ο Πίνδαρος ζῆ τὰ μυθικά περασμένα, ζητάει νά βαθύνη τὸ ιδεατὸ νόημα τῶν θεῶν καί τῶν ήρώων, πού πιστεύει, αίσθάνεται, πώς ή ποιητής δὲν είναι

*Τί έλπαι σοφίαν ήμεν, άν όλίγον τοι
άνηρ υπό άνδρός ίσχει ;
οὐ γάρ εἶσθ' ὅπως τὰ θεῶν βου-
λεύματα: έρυνιάσει βροτῆα φρενί
θνατᾶς δ' από ματρὸς ήρω (ά.π. 61).
“Ολβιος ὅστις τής ιστορίας
έσχε μάθησιν,
μήτε πολιτῶν επί πημοσύνας
μήτ' εἰς άδίκους πράξεις όρημόν,
άλλ' άθανάτου καθορῶν φάσας
κόσμον άγήρω πῆ τε συνέστη
ζῶθεν ζῶπας.
Τοῖς δὲ ταυαύτοις αὔδέκων' αἰσχροῶν
έργων μελέδημα προαίξει (ά.π. 910 Ν²).*

παρά τὸ ὄργανό των, γιά ν' άποκαλύψη στους μύθους των τήν άπόλυτη θείαν αλήθεια. “Ο Εϋριπίδης αγαπῶντας τόν άνθρωπο, κάθε άλλο παρά αναμάρτητο, ζητάει νά εκφράση τής σύγχρονης ζωῆς τὸ νόημα παίρνοντας ὕλικό από μιά παράδοση, πού είναι γι' αὐτόν έντελῶς άδιάφορη, ένα άπλό κι' όχι μάλιστα κατάλληλο πάντοτε ὄργανο, γιά νά εκφραστοῦν σχετικές άνθρώπινες αλήθειες. Στόν ένα ή παράδοση σαν πνευματική δύναμη ζῆ τήν πού μεγάλη της ένταση, στον Εϋριπίδη ή παράδοση πεθαίνει.

“Ο,τι άλλοτε ήταν υπερηφάνειας πηγῆ, τώρα μόνο ντροπή μᾶς χαρίζει. Θεοί καί ήρωες ταπεινωμένοι. “Ενα ήρωικό έργο, ὅπως ή τρωική εκστρατεία, τὸ καύχημα τόσων αἰῶνων, παρουσιάζεται τώρα σά μιάν άνόητη, άσκοπη καί άνήθικη θυσία, ή έλληνική νίκη στό τέλος μολυσμένη από μιάν άτέλειωτη σειρά έγκλήματα, σφαγές αἰλώων, άτιμώσεις, αἰχμαλωσίες, έμπρησμούς. “Ο,τι άλλοτε ύψώσαμε μέ άγάπη καί σεβασμό, τὸ γκρεμίζομε τώρα μέ μῖσος καί καιαφρόνια.

“Ο μελετητής, πού ζῆ καί χαίρεται τόν ήρωικό κόσμο στους παλαιότερους αἰῶνες, άντικρύζει στον Εϋριπίδη τόν καταστροφέα καί δὲν μπορεί παρά νά τόν αντιπαθήση μέ ὄλη του τήν καρδιά. Τὸ ξέρω, πρόκειται γιά τόν ‘τραγικότατο τῶν ποιητῶν’, γι' αὐτόν πού μᾶς άποκάλυψε τήν άνθρώπινη ψυχή, γιά τὸ μεγάλο πολυπρόσωπο τεχνίτη, γιά τόν βαθύ στοχαστή. Δὲν έχει νά κάνη! Τῆ στιγμή αὐτή μπροστά μας στέκει αὐτός, πού έδωκε τὸ πού δυνατό χτύπημα στῆ μυθική παράδοση, μιά πνευματική δύναμη από τίς πού μεγάλες τοῦ έθνους του. Γι' αὐτόν, πού βοήθησε μέ ὄλη του τῆ δύναμη, γιά νά καταστραφῆ μιά πίστη. Στους αἰῶνες, πού ακολουθοῦν ή παράδοση συνεχίζει μιά ζωή νεκρή, ένα άπλό ποιητικό ὕλικό χωρίς καμμιά πνοή, καμμιά κίνηση.

Μά ό Εϋριπίδης είναι ένας άπλός εκπρόσωπος τής σοφιστικῆς σκέψης. “Ετσι κι' άλλιῶς σὲ μιά τέτοια έποχή οί μύθοι καί οί θεοί των θὰ έχαναν τῆ σημασία των. Κι' αὐτὸ τὸ ξέρω. “Ομως ποιός θ' άρνηθῆ, πώς ό Εϋριπίδης είναι πού έκανε τὸ πού μεγάλο κακό στην παράδοση; “Ο δραματικός δὲ μιλοῦσε σὲ λίγους, ὅπως οί άλλοι κήρυκες τής νέας σοφίας, έξετάζοντας θεωρητικά τὸ πρόβλημα τής ήθικῆς καί τής θρησκείας: μπροστά σ' ὄλους τούς 'Αθηναίους άφηνε νά φανῆ ή άπιστία του, άρνειόταν τὸ μῦθο, παρουσίαζε τήν κακία τῶν θεῶν επάνω στη σκηνῆ ὀλοζώντανη, ταπεινῶνε τὰ πού σεβαστὰ έργα καί πρόσωπα τής παράδοσης. Αὐτὸ δὲ θὰ τὸ ξεχάση ό μελετητής, πού ζῆ καί χαίρεται τόν ήρωικό κόσμο στους παλαιότερους αἰῶνες.

* * *

Μέ τίς τέσσαρες όμιλίες, πού κάναμε, γυρέψαμε νά ζήσωμε στῆ μυθική παράδοση τόν αντίχτυπο τῶν πνευματικῶν ρευμάτων, πού έτάραξαν τήν 'Ελλάδα από τήν όμηρική έποχή ὡς τὸ τέλος τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου. Στην παράδοση προβάλλει ό άρχαῖος τούς πόθους του, τήν πίστη του, τήν πνευματική του ζωή ὄλη. Τί σημαίνει,

ἂν οἱ μῦθοι ἀναφέρονται σὲ φανταστικά γεγονότα, τὴν ὅρα αὐτὴ γι' αὐτὸν ἀποτελοῦν μὴν ἀλήθεια, ἀλήθεια, αὐτὸ τὴν ἐξ ἀνάγκης ἀπὸ βαθιά ἀπ' ὅ,τι ζοῦμε ἐμεῖς σήμερον τὴν ἱστορία μας, τὴν πραγματική μας ἱστορία;

Ἡ μυθική παράδοση στὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα μορφοῦνται ἀπὸ ἕνα λαὸν μεγάλο καὶ τὸν μικρόν. Αὐτοῦ τοῦ μεγάλου λαοῦ τὸν ἀνευματικό κόσμον ἀγωνιζόμεστε ἐμεῖς σήμερον γὰρ τὸν ξαναζήσαμε μέσα μας, γὰρ νὰ μορφωθοῦμε καὶ νὰ μορφώσομε. Γι' αὐτὸ γὰρ ἡ μελέτη τῆς μυθικῆς παράδοσης ὑφίσταται μπροστὴ μας σὴν ἕνα ζῆλος ἐαυτίου.

ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Οἱ τέσσαρες αὐτὲς ὁμιλίαι ἐδόθησαν τὸν Ἰανουάριον καὶ τὸ Φεβρουάριον τοῦ 1932 ἀπὸ μεγάλο ἀμφιθέατρο τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Βιβλιογραφία: Παροπέρτω σὲ μιστὸν ἀπὸ τὰς πρῶτας σχετικὰς ἐργασίας. Γενικά: C. Robert Die griechische Heldensage (1920). U. v. Wilamowitz-Moellendorf Die griechische Heldensage, 8b. Berl. Akad. 1925. W. Schmidt Griechische Literaturgeschichte I (1929). W. Nestle Griechische Religionsalt von Homer bis Pindar und Aeschylus. — I. Καζριδὴ Μυθολογοῦμενα, Ἡμερολόγ. Μερόλ. Ἑλλάδ. 1931. Γιὰ τὸν Ὀμηρικὸν μῦθον: W. Otto Die Götter Griechenlands (1929). Γιὰ τὴν παράδοση τοῦ Μελέαγρου: I. Καζριδὴ Τὸ παραμῦθον τοῦ Μελέαγρου, Λαογραφ. 10 (1932). Ὀμηρικά καὶ Μυθολογοῦμενα, Ἐπιστ. Ἐπιτηρ. Φιλολογ. Σχολ. Πανεπιστ. Θεσσαλονίκης II (1932). Γιὰ τὸν Πενδούριον μῦθον: H. Fraenkel Pindars Religion, Antike 3 (1927). W. Schradewaldt Der Aufbau des Pindarischen Epihikion (1928). Γιὰ τὴν παράδοση τοῦ Πέλοπος: I. Καζριδὴ Ἀρχαί τῶ, Philologus 85 (1930). Γιὰ τὸν μῦθον τοῦ Τρωϊκῶν, ἰδιαιτέρως τοῦ Εὐρυπιδῆ: M. Rohlfenz Die griechische Tragödie (1930).

Οἱ μεταφράσεις τῆς μελέτης αὐτῆς, ὅσαι δύν ἀποτέλλον ἀπὸ αὐτὸν τὸν μεταφραστή, ἔχουν γίνῃ ἀπὸ τὸν ὁμιλητὴ τὸν ἴδιον.

ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΟΥ GIORGIO DEL VECCHIO

ΥΠΟ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΣΑΤΣΟΥ

I. Ἡ ἔννοια τοῦ δικαίου.

Τὸ ἔργον τοῦ del Vecchio¹ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος αἰῶνος παρέχον τοὺς καρπούς του καὶ ἔκτοτε διαρκῶς πλουτιζόμενον, προσέλαβε ὀλοκληρωτικὴν μορφήν διὰ τῶν «Μαθημάτων τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου», δύναται δὲ ἤδη νὰ καταταχθῇ μεταξὺ τῶν τριῶν ἢ τεσσάρων σπουδαιότερων συστημάτων τῆς συγχρόνου φιλοσοφίας τοῦ δικαίου. Ἀνεξαρτήτως τοῦ ὅτι ἀποτελεῖ τὸν κύριον ἄξονα περὶ ὃν στρέφεται σήμερον ἡ ὅλη ἐν Ἰταλίᾳ πλουσία περὶ τὴν θεωρίαν τοῦ δικαίου κίνησις, τὸ σύστημα τοῦ del Vecchio, θεμελιούμενον ἐπὶ ἰδεοκρατικῶν βάσεων, ἔχει σημασίαν τόσον διὰ τὰς πλείστας πρωτοτύπους μορφάς, ὡς

1) Ὁ Giorgio del Vecchio ἐγεννήθη ἐν Βολωνίᾳ τὴν 26 Ἀυγούστου 1878. Φοιτήσας εἰς τὰ Πανεπιστήμια τῆς Γενούης, Ρώμης καὶ Βερολίνου, ἤρξατο τῆς ἀκαδημαϊκῆς του σταδιοδρομίας τὸ ἔτος 1903. Διορίσθη τακτικῶς καθηγητὴς τὸ 1910. Κατὰ τὸ 1920 ἐκλήθη παμψηφεί νὰ καταλάβῃ τὴν ἔδραν, ἣν πρὸ αὐτοῦ κατείχον οἱ ἐκ τῶν διαπρεπεστέρων ἰταλῶν ἐν τῇ θεωρίᾳ τοῦ δικαίου Vanni καὶ Filomusi-Guelfi.

Ἡ ἐθνικὴ δράσις τοῦ ἀνδρὸς εἶναι ἐξ ἴσου σπουδαία πρὸς τὸ ἐπιστημονικόν του ἔργον. Κατὰ τὸν εὐρωπαϊκὸν πόλεμον διέπρεψε πολεμίσσας, ἄνευ οὐδενιαῶς ὑποχρέωσης, εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν. Δύο ἔτη πρὸ τῆς ἐγκαθιδρύσεως τοῦ φασισμοῦ ὑπῆρξε ἐκ τῶν δρώντων μελῶν αὐτοῦ, διορισθεὶς εἰς διαφόρους σημαντικὰς θέσεις τῆς φασιστικῆς ὀργανώσεως. Τὸ 1925 διορίσθη ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως πρόεδρος τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης ὅπου καὶ ἡ δράσις του ὑπῆρξεν ἐξαιρετικὴ.

Ἀπὸ τοῦ 1921 διεκθύνει τὸ ἀρχαιότερον ἰταλικὸν νομικὸν περιοδικὸν τὸ Archivio Giuridico. Κατὰ τὸ αὐτὸ δὲ ἔτος ἴδρυσε τὴν Rivista internazionale di Filosofia del diritto, ἣτις δέον νὰ λογίζεται ὡς τὸ παγκοσμίως ἀριστον περιοδικὸν τοῦ εἶδους του. Εἰς ταύτας ἀναγνώστας τοῦ ἡμετέρου «Ἀρχεῖου» παρέχονται τακτικῶς τὰ κύρια περιεχόμενα τοῦ περιοδικοῦ τούτου.

Τὴν μεγάλην συγγραφικὴν ἐργασίαν τοῦ del Vecchio χαρακτηρίζει ἡ

ἂν οἱ μῦθοι ἀναφέρονται σὲ φανταστικά γεγονότα, τὴν ὅρα αὐτὴ γι' αὐτὸν ἀποτελοῦν μὴν ἀλήθεια, ἀλήθεια, αὐτὴ τὴν ἐξ ἀνάγκης ἀπὸ βαθιά ἀπ' ὅ,τι ζοῦμε ἐμεῖς σήμερον τὴν ἱστορία μας, τὴν πραγματική μας ἱστορία;

Ἡ μυθική παράδοση στὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα μορφοῦνται ἀπὸ ἕνα λαὸν μεγάλο καὶ τὸν μικρόν. Αὐτοῦ τοῦ μεγάλου λαοῦ τὸν ἀνευματικό κόσμον ἀγωνιζόμεστε ἐμεῖς σήμερον γὰρ τὸν ξαναζήσαμε μέσα μας, γὰρ νὰ μορφωθοῦμε καὶ νὰ μορφώσομε. Γι' αὐτὸ γὰρ ἡ μελέτη τῆς μυθικῆς παράδοσης ὑφίσταται μπροστὴ μας σὺν ἕνα ζῆλος ἐαυτίου.

ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Οἱ τέσσαρες αὐτὲς ὁμιλίαι ἐδόθησαν τὸν Ἰανουάριον καὶ τὸ Φεβρουάριον τοῦ 1932 ἀπὸ μεγάλο ἀμφιθέατρο τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Βιβλιογραφία: Παραπέμπω σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰς πιότοις σχετικὰς ἐργασίας. Γενικά: C. Robert Die griechische Heldensage (1920). U. v. Wilamowitz-Moellendorf Die griechische Heldensage, 8b. Berl. Akad. 1925, W. Schmidt Griechische Literaturgeschichte I (1929), W. Nestle Griechische Religionsalt von Homer bis Pindar und Aeschylus. — I. Καζριδὴ Μυθολογοῦμενα, Ἑτηρολόγ. Μερόλ. Ἑλλάδ. 1931. Γιὰ τὸν Ὀμηρικὸν μῦθον: W. Otto Die Götter Griechenlands (1929). Γιὰ τὴν παράδοσιν τοῦ Μελέαγρου: I. Καζριδὴ Τὸ παραμῦθον τοῦ Μελέαγρου, Λαογραφ. 10 (1932). Ὀμηρικά καὶ Μυθολογοῦμενα, Ἑτηρολόγ. Φιλοσοφ. Σχολ. Πανεπιστ. Θεσσαλονίκης II (1932). Γιὰ τὸν Πενδάρειον μῦθον: H. Fraenkel Pindars Religion, Antike 3 (1927), W. Schradewaldt Der Aufbau des Pindarischen Epihikion (1928). Γιὰ τὴν παράδοσιν τοῦ Πέλοπος: I. Καζριδὴ Ἄρα 116, Philologus 85 (1930). Γιὰ τοὺς μῦθους τῶν τραγικῶν, ἰδιαιτέρως τοῦ Εὐριπίδου: M. Pohlenz Die griechische Tragödie (1930).

Οἱ μεταφράσεις τῆς μελέτης αὐτῆς, ὅσαι δύνανται ἀναγερῶν, ἄλλο εἶναι τὴν μεταφραστική, ἔχουσαν γίνεσθαι ἀπὸ τὸν ὁμιλητὴ τὸν ἴδιον.

ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΟΥ GIORGIO DEL VECCHIO

ΥΠΟ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΣΑΤΣΟΥ

I. Ἡ ἔννοια τοῦ δικαίου.

Τὸ ἔργον τοῦ del Vecchio¹ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος αἰῶνος παρέχον τοὺς καρπούς του καὶ ἔκτοτε διαρκῶς πλουτιζόμενον, προσέλαβε ὀλοκληρωτικὴν μορφήν διὰ τῶν «Μαθημάτων τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου», δύναται δὲ ἤδη νὰ καταταχθῇ μεταξὺ τῶν τριῶν ἢ τεσσάρων σπουδαιότερων συστημάτων τῆς συγχρόνου φιλοσοφίας τοῦ δικαίου. Ἀνεξαρτήτως τοῦ ὅτι ἀποτελεῖ τὸν κύριον ἄξονα περὶ ὃν στρέφεται σήμερον ἡ ὅλη ἐν Ἰταλίᾳ πλουσία περὶ τὴν θεωρίαν τοῦ δικαίου κίνησις, τὸ σύστημα τοῦ del Vecchio, θεμελιούμενον ἐπὶ ἰδεοκρατικῶν βάσεων, ἔχει σημασίαν τόσον διὰ τὰς πλείστας πρωτοτύπους μορφάς, ὡς

1) Ὁ Giorgio del Vecchio ἐγεννήθη ἐν Βολωνίᾳ τὴν 26 Ἀυγούστου 1878. Φοιτήσας εἰς τὰ Πανεπιστήμια τῆς Γενούης, Ρώμης καὶ Βερολίνου, ἤρξατο τῆς ἀκαδημαϊκῆς του σταδιοδρομίας τὸ ἔτος 1903. Διορίσθη τακτικῶς καθηγητὴς τὸ 1910. Κατὰ τὸ 1920 ἐκλήθη παμψηφεί νὰ καταλάβῃ τὴν ἔδραν, ἣν πρὸ αὐτοῦ κατείχον οἱ ἐκ τῶν διαπρεπεστέρων ἰταλῶν ἐν τῇ θεωρίᾳ τοῦ δικαίου Vanni καὶ Filomusi-Guelfi.

Ἡ ἐθνικὴ δράσις τοῦ ἀνδρός εἶναι ἐξ ἴσου σπουδαία πρὸς τὸ ἐπιστημονικόν του ἔργον. Κατὰ τὸν εὐρωπαϊκὸν πόλεμον διέπρεψε πολεμίσσας, ἄνευ οὐδενιαῶς ὑποχρέωσης, εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν. Δύο ἔτη πρὸ τῆς ἐγκαθιδρύσεως τοῦ φασισμού ὑπῆρξε ἐκ τῶν δρώντων μελῶν αὐτοῦ, διορισθεὶς εἰς διαφόρους σημαντικὰς θέσεις τῆς φασιστικῆς ὀργανώσεως. Τὸ 1925 διορίσθη ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως πρόεδρος τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης ὅπου καὶ ἡ δράσις του ὑπῆρξεν ἐξαιρετικὴ.

Ἀπὸ τοῦ 1921 διεκθύνει τὸ ἀρχαιότερον ἰταλικὸν νομικὸν περιοδικὸν τὸ Archivio Giuridico. Κατὰ τὸ αὐτὸ δὲ ἔτος ἴδρυσε τὴν Rivista internazionale di Filosofia del diritto, ἣτις δέον νὰ λογίζεται ὡς τὸ παγκοσμίως ἀριστον περιοδικὸν τοῦ εἶδους του. Εἰς τοὺς ἀναγνώστας τοῦ ἡμετέρου «Ἀρχείου» παρέχονται τακτικῶς τὰ κύρια περιεχόμενα τοῦ περιοδικοῦ τούτου.

Τὴν μεγάλην συγγραφικὴν ἐργασίαν τοῦ del Vecchio χαρακτηρίζει ἡ

προσδίδει εἰς τὰ σπουδαιότερα προβλήματα τῆς θεωρίας τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτείας, ἀναχωροῦν ἀπὸ τῆς ἰδεοκρατικῆς ταύτης βίσεως, ὅσον καὶ διότι ἐν αὐτῷ ὁ del Vecchio περισσότερον παντὸς ἄλλου κατόρθωσε νὰ προσδώσῃ εἰς τὴν ὅλην διατύπωσιν τῶν προβλημάτων αὐτῶν λατινικὴν διαύγειαν καὶ λιτότητα, αἴτινες καθιστοῦν τὸ ἔργον του καὶ ἰδίᾳ τὰ «Μαθήματά» του, τὴν καιαλληλοτέραν πρακτικὴν, διὰ τὸν θέλοντα νὰ μελετήσῃ τὴν ἰδεοκρατικὴν ἄποψιν ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ δικαίου.

Δὲν εἶναι δυνατόν εἰς ἓν μόνον ἄρθρον νὰ ἀναλυθῇ τὸ ὅλον σύστημα τοῦ del Vecchio. Στρεφόμεθα ἐπὶ τοῦ παρόντος πρὸς τὴν βίαν αὐτοῦ καὶ διὰ πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου, ὅπερ ἄλλωστε ἀποτελεῖ τὴν κεντρικὴν λίθον παντὸς συστήματος φιλοσοφίας τοῦ δικαίου. Ἡ μέθοδος δι' ἧς ἐπιλαμβάνεται τις τοῦ προβλήματος τούτου προκρίνει τὴν ὅλην θεωρητικὴν στίαν ἐν τῇ φιλοσοφικῇ ἐρευνῇ τοῦ δικαίου.

Ὅταν ἐκφέρωμεν κρίσιν περὶ δικαίου ἢ ἀδικίου, ἐκφέρωμεν κρίσιν περὶ ὁρισμένης ἀξίας ἢ ἀπιξίας τοῦ κρινόμενου. Δὲν καθορίζομεν αἰσθητὴν τινα ἰδιότητα, ἀλλὰ ὁρισμένην σημασίαν, ἀξίαν τινα τοῦ κρινόμενου. Δὲν εἶναι ὅμως ὅλα τὰ ἀντικείμενα ἐπιδεκτικὰ τοιαύτης κρίσεως. Ὅσα συμβαίνουν κατ' ἀπόλυτον φυσικὴν ἀνάγκην, κατὰ φυσικὸν τινὰ νόμον καὶ ἄλλως δὲν ἠδύναντο νὰ συμβοῦν ἢ ὑπὸς συνέβησαν, τὰ φυσικὰ φαινόμενα ὡς τοιαῦτα, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ χαρακτηρισθῶν

ἐθρῶτης τοῦ κόκλου τῶν θεμάτων αὐτῆς. Ἐκ τῶν εἰσοσι καὶ πλείον ἀποτελεῶν μελετῶν του θέλωμεν ἐν πρώτοις νὰ ἀναφέρωμεν τὰς τριὰς ἐκείνας ἐξ ὧν θὰ ἀνέλθῃ ἡ ἀναγνώστης τὰς βίσεως τῆς περὶ δικαίου θεωρίας του, I presupposti filosofici della nozione del diritto (1905), Il concetto del diritto (2 ἔκδ. 1912), Il concetto della natura e il principio del diritto (2 ἔκδ. 1923). Εἰς ταύτας θὰ ἔρχετε νὰ προστεθῶσι, ὡς κατ' ἐξοχὴν χαρακτηρισταὶ διὰ τὴν κατανόησιν τῆς ὅλης θεωρίας του, la Giustizia (2 ἔκδ. 1921), Sulla positività come carattere del diritto (1911) καὶ Su i principi generali del diritto (1921). Ὡς πρὸς τὰς ἐννοίας τῆς κοινωνίας καὶ τῆς πολιτείας ἀξιοὶ ἰδιαιτέρας μείας εἶναι, Sulla teoria del contratto sociale (1906), Sulla statualità del diritto (1929), Stato e Società degli Stati (1932). Τὴν σύνθεσιν ὁλόκληρον τῆς προηγουμένης ἐργασίας του ἐφαρμογετοποίησε ὁ del Vecchio εἰς τὰς Lezioni di Filosofia del diritto (α' ἔκδ. 1930, β' ἔκδ. 1932) ἐν αἷς καὶ προτάσσεται συνοπτικῆ, ἀλλὰ καὶ διαφοριστικωτάτη ἱστορία τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου.

Τὰ πλείστα τῶν ἔργων τοῦ del Vecchio εἶναι μεταφρασμένα ὅχι μόνον εἰς τὰς μεγάλας ἐθρῶπαικὰς γλώσσας, ἀλλὰ καὶ εἰς δεκάδια ἄλλων γλωσσῶν. Εἰς τὴν ἑλληνικὴν οὐδὲν ἔργον εἶναι μεταφρασμένον, ἴσως διότι εἶναι πολλοὶ οἱ δυνάμενοι νὰ ἀναγνώσῃσι τὰ προτότυπα. Περὶ τοῦ del Vecchio ἐδημοσίευσεν τὸ ἡμέτερον «Ἀρχεῖον» μελέτην τοῦ καθηγητοῦ Castiglioni ἐν τόμῳ I' σελ. 129—150.

ὡς ἀξία ἢ ἀνάξια. Θέτοντες κατὰ μέρος τὸ σύνολον τῶν αἰσθητῶν ἀντικειμένων, τὰ ὅποια οὐχὶ ὡς φυσικὰ φαινόμενα, ἀλλ' ὡς αἰσθητικὰ ἀντικείμενα ἢ ὡς τεχνικὰ μέσα δύνανται νὰ κριθῶσι, βάσει ὁρισμένων ἀξιολογικῶν κριτηρίων, ὡς τὸ τοῦ αἰσθητικῶς ἢ οικονομικῶς ἀξίου, θέτοντες κατὰ μέρος τὸ ζήτημα τοῦτο, ὅπερ δεῖται μεῖζονος ἀναλύσεως, ἵνα καταστῇ προσιτὸν καὶ ὅπερ ἄλλωστε δὲν σχετίζεται ἀμέσως πρὸς τὸ ἐρευνώμενον ἐν προκειμένῳ, στρέφομεν τὴν προσοχὴν ἡμῶν ἐπὶ τῶν κριτηρίων τοῦ ἠθικοῦ καὶ ἀνηθικοῦ, τοῦ δικαίου καὶ ἀδικίου. Εἶναι προφανὲς ὅτι αἰσθητὰ ἀντικείμενα, δηλαδὴ φυσικὰ φαινόμενα, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ χαρακτηρισθῶν ὡς ἠθικὰ ἢ ἀνήθικα, δίκαια ἢ ἀδίκαια. Μόνον ἢ ἀνθρωπίνῃ ἐνέργειᾳ ὑπόκειται εἰς τοιαύτην κρίσιν. Ἐνδείκνυται ἐπομένως νὰ ἐξετασθῇ ποία ἢ ἀνθρωπίνῃ ἐνέργειᾳ ἢ δυναμένη νὰ κριθῇ ὡς ἠθικὴ ἢ ἀνήθικος, ὡς δίκαια ἢ ἀδίκος (Lezioni 177, Concetto 10). Ἡ ἐρευνα αὕτη ἄγει εἰς τὸν ὁρισμὸν τῆς πράξεως.

Ἀληθῶς ὁ del Vecchio ἐκ τούτων τῶν σκέψεων ὁρμώμενος ἀσχολεῖται πρωτίστως μὲ τὸν καθορισμὸν τῶν ὁρίων τῆς πράξεως ὡς εἶδος τῆς ἀνθρώπινης ἐνεργείας (Concetto 9, Lezioni 177). Ὅρίζεται ἡ πράξις ὡς τρόπος τοῦ εἶναι τοῦ ὑποκειμένου, ἔφ' ὅσον ἔχει αὐτὸς τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ ἐν τῷ ἰδίῳ τῷ ὑπακειμένῳ (Concetto 10)· ὅθεν πρωτίστως ἡ πράξις δεόν νὰ ἦ καταλογιστὴ καὶ κατ' ἀκολουθίαν συνειδητὴ. Κατὰ τὸν del Vecchio ὅμως καὶ ἡ μὴ συνειδητὴ πράξις, ἂν καὶ δὲν ἐμφανίζει ὁλόκληρον τὴν προσωπικότητα τοῦ ἐνεργοῦντος, ἀποτελεῖ πάντως ἐκδήλωσιν αὐτῆς καὶ δὲν δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἀπλοῦν φυσικὸν γεγονός (Concetto 21, Lez. 178). Ἐμπίπτει οὕτω εἰς τὴν ἐννοίαν τῆς πράξεως καὶ ἡ μὴ συνειδητὴ ἐνέργεια. Καθ' ἡμᾶς ἡ πράξις, προῖόν τῆς ἐλευθερίας τοῦ συνειδότητος, δὲν δύναται νὰ χωρισθῇ ἀπὸ τὴν ὑπαρξίν τῆς συνειδήσεως τῶν πραττομένων. Μόνον τότε ἡ ἀπλῆ φυσικὴ ἐνέργεια ἀποκτᾷ ἀξίαν καὶ δὲν εἶναι ἀπλῶς φυσικὸν γεγονός, ἀλλὰ καὶ νοητὸν ἀντικείμενον, δεκτικὸν ἐρεύνης ἀξιολογικῆς, ἀλλοίας τουτέστι ἐκείνης, εἰς ἣν ὑποβάλλονται τὰ φυσικὰ φαινόμενα. Δυσχερῆς ὅμως εἶναι ὁ καθορισμὸς τῶν ὁρίων τῆς συνειδητῆς καὶ τῆς ὑποσυνειδήτου ἐνεργείας, ὁ χωρισμὸς δηλαδὴ τῶν πράξεων ἀπὸ τῶν λοιπῶν ἀνθρωπίνων ἐνεργειῶν. Εἶναι ὅμως ἀναπόφευκτος ἡ τοιαύτη βαθμιαία μετάβασις ἀπὸ τοῦ ὑποσυνειδήτου εἰς τὸ συνειδητὸν καὶ μοιραία ἡ ὁλότης τῶν ὁρίων τῆς πράξεως, ἔφ' ὅσον ἐμμένει τις εἰς τὴν ἀρχὴν, ὅτι ἡ πράξις δὲν χωρίζεται ἀπὸ τὴν ἐλευθερίαν, καὶ ἡ ἐλευθερία ἀπὸ τὴν συνείδησιν.¹

Εἰδικῶς ὡς πρὸς τὸ δίκαιον ἔχει καὶ ἄλλο σημεῖον τῆς ἐννοίας τῆς πράξεως ἰδιαιτέραν σημασίαν. Γίνεται διάκρισις μεταξὺ ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν πράξεων καὶ ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ ἐσωτερικὴ πράξις δὲν

1) Τὸ πρόβλημα τοῦτο ἀνεπτύξαμεν ἤδη, μὲ εἰδικὴν ἀναφορὰν εἰς τὰς σκέψεις τοῦ del Vecchio, ἐν τῇ ἐργασίᾳ ἡμῶν «Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου» (1932) σελ. 35 κ. ἑ.

ἐνδιαφέρει τὸ δίκαιον. Ὑπὸ ἐσωτερικὴν πράξιν δύναται νὰ νοηθῶσι πολλά. Ἐν πρώτοις νοεῖται τὸ ἀπλοῦν πνευματικὸν γεγονός, ἐκεῖνο δηλαδὴ τὸ μέρος τῆς πράξεως, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι οὔτε φυσιολογικόν, οὔτε ψυχολογικὸν φαινόμενον, ἀλλὰ καθαρῶς νοητὸν στοιχεῖον. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν δύναται νὰ ἔχη σχέσιν πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς πράξεως, ἥτις δὲν νοεῖται παρὰ ὡς ἀντικείμενον, τὸ ὁποῖον συγχρόνως εἶναι «καὶ γεγονός τῆς φύσεως καὶ γεγονός τῆς βουλήσεως» (Lezioni 177). Πρᾶξις δὲν εἶναι νόημα, ἀλλὰ νόημα ἐν τῇ πραγματοποιήσει αὐτοῦ, ἢ ἀκριβέστερον, πραγματικότης, ἐφ' ὅσον θεωρεῖται ὡς πραγματοποιήσις νοήματος, δηλαδὴ ἀξίας. Ἡ πράξις εἶναι κατ' ἀνάγκην συγχρόνως καὶ πνευματικὸν γεγονός, διότι ἄλλως δὲν θὰ εἴχε ἀξίαν, θὰ ἦτο ἀπλοῦν φαινόμενον τῆς φύσεως, μὴ διαφέρον τῆς πτώσεως ἐνὸς λίθου, καὶ συγχρόνως ψυχολογικὸν φαινόμενον, διότι ἡ συνείδησις, ἥτις ἀπαιτεῖται ἵνα ἡ πράξις ἢ πνευματικὸν γεγονός, δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἐν χρόνῳ, παρὰ ὡς νόημα ψυχικῶν καταστάσεων, τοιούτοι ἐν τῇ ψυχολογικῇ τῶν πραγματοποιήσεων εἶναι τέλος καὶ φυσιολογικὸν φαινόμενον, διότι πᾶσα ψυχολογικὴ ἀλλοίωσις συνοδεύεται καὶ καθίσταται αἰσθητὴ διὰ τῆς φυσιολογικῆς ἀλλοιώσεως. Ταῦτα πάντα εἶναι σύγχρονα καὶ ὁμοῦ ὑποστηρίζει ὁ del Vecchio ὅτι δὲν χωρίζονται καὶ ὁμοῦ ἐπίσης τονίζει ὅτι ἡ μὴ ἐπιβολὴ ποινῆς ἐπὶ τῶν καθαρῶς ἐσωτερικῶν πράξεων, οἷα ἡ σκέψις, δὲν προδικάζει τὸ ζήτημα τοῦ κατὰ πόσον ἡ ἀντικειμενικὴ κοινωνικὴ τιμὴ δὲν δύναται νὰ ἐπεκταθῇ καὶ ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν πράξεων (Lezioni 169, Concetto 28). Θὰ ἠδυνάμεθα ὅμως νὰ ἀντιπαρρηρήσῃ ὅτι τὸ δίκαιον, ὡς κατωτέρω ἀναπτυχθήσεται, ἐνδιαφέρεται διὰ τὴν ἀποτροπὴν πράξεων, αἵτινες θὰ παρεκώλουν τὴν ἐλευθέρην, τὴν ἠθικὴν ἐνέργειαν τῶν ἐν κοινωνίᾳ ζώντων. Ἐνδιαφέρεται ὅθεν ἀποκλειστικῶς διὰ τὰς πράξεις, αἵτινες δύναται νὰ καταστῶσι κώλυμα τῆς ἐνεργείας ἄλλων. Τοιαῦτα ὅμως πράξεις εἶναι μόνον ἐκεῖναι αἱ ὁποῖαι θὰ ἠδύναντο νὰ γίνωσι τοῦλάχιστον ἀντιληπταὶ ὑπὸ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. Ἡ ἐνδόμυχος σκέψις δὲν ἀνήκει βεβαίως εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην. Νομίζομεν ὅτι ἐὰν αἱ πράξεις τῆς πρώτης κατηγορίας ὀνομάζοντο ἐσωτερικαί, θὰ ἠδυνάμεθα ἀνευ σφάλματος νὰ εἴπωμεν ὅτι αἱ πράξεις διακρίνονται εἰς ἐξωτερικὰς καὶ ἐσωτερικὰς καὶ ὅτι διὰ τὰς πρώτας μόνον ἐνδιαφέρεται τὸ δίκαιον. Βεβαίως, ὅπως καὶ ἡ διάκρισις συνειδητῶν καὶ ὑποσυνειδητῶν, οὕτω καὶ ἡ διάκρισις ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν πράξεων στερεῖται σιμῶν ὁρίων εἰς τὰ πράγματα (Concetto 30). Εἶναι ἐν τούτοις πραγματικῶς ἀληθεῖς καὶ λογικῶς ἀναγκαῖαι διὰ τὸν καθορισμὸν τῆς ἐννοίας τῆς πράξεως καὶ διὰ τῆς πράξεως δικαίου.

Ἐννοεῖται ἀφ' ἑαυτοῦ ὅμως ὅτι ἂν τὸ δίκαιον ἐνδιαφέρεται μόνον διὰ τὰς πράξεις τὰς ἐχούσας μίαν ἐξωτερικὴν πλευρᾶν, δὲν ἐνδιαφέρε-

ται διὰ μόνην τὴν ἐξωτερικὴν ταύτην πλευρᾶν τῶν πράξεων τούτων, ἀλλὰ διὰ τὴν ἀδιάσπαστον λογικὴν καὶ ἠθικὴν ἐνότητα τῆς ὅλης πράξεως. Εἰς αὐτὴν τὴν πολύτιμον ἀρχὴν τῆς ἐνότητος τῆς πράξεως ἀποβλέπουν τελικῶς ὅλαι αἱ προηγουμένως ἀναπτυχθεῖσαι σκέψεις τοῦ del Vecchio. Πιστεύομεν ὅτι οὐδαμῶς αὕτη θίγεται καὶ ὑπὸ τῶν ὑφ' ἡμῶν διατυπωθεισῶν ἀντιρρήσεων.

Καθορισθείσης οὕτω τῆς ἐννοίας τῆς πράξεως δυνάμεθα νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὴν ἐρευναν τῆς σχέσεως τῆς πράξεως πρὸς τὰς περὶ δικαίου καὶ ἀδίκου, ἠθικοῦ καὶ ἀνηθικοῦ κρίσεις.

Μεταξὺ τῶν ἐκάστοτε ἀπείρων δυνατοτήτων διαμορφώσεως τῆς ἀνθρωπίνης ἐνεργείας, μία δύναται νὰ εἶναι ἡ ἀνταποκρινομένη πληρέστερον εἰς τὴν ἔμπροσθεν ἐκδήλωσιν τῆς ἐλευθερίας τοῦ συνειδότος, μία δύναται νὰ εἶναι ἡ ὁμολογοῦσα πληρέστερον πρὸς τὴν ἰδέαν τῆς ἐλευθερίας. Μόνον αὕτη ἢ μία πρᾶξις πρέπει νὰ λάβῃ χώραν. Ἐφ' ὅσον μία εἶναι ἡ ἰδέα εἰς ἣν τελικῶς ἀναφέρεται πᾶσα ἀνθρωπίνη δράσις, κατ' ἀνάγκην εἰς ἐκάστην στιγμήν μία θὰ εἶναι καὶ ἡ ὁρθή, ἡ ἀξία πρᾶξις. Ἀναχωρεῖ, ὡς γνήσιος ἰδεοκράτης καὶ ὁ del Vecchio ἀπὸ τῆς μοναδικότητος τῆς πρακτικῆς ἀρχῆς, ὡς τῆς ἀναγκαίας προϋποθέσεως πάσης ἠθικῆς κρίσεως (Concetto 60, Lezioni 185, Principio 71). Εἶναι μάλιστα ἐν τῶν γλαφυρωτέρων μερῶν τῆς καθ' ἡμᾶς θεμελιωδέστερας αὐτοῦ ἐργασίας «Περὶ τῆς ἐννοίας τῆς φύσεως καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ δικαίου» ἡ ἀπαγωγὴ τῆς ἀρχῆς ταύτης ἀπὸ τοῦ ἀπολύτου ἐγώ (Principio 69—78). Ἡ ἀρχὴ αὕτη, μία καὶ διὰ τὴν ἠθικὴν καὶ διὰ τὸ δίκαιον, δύναται νὰ θεωρηθῇ ἀπὸ δύο σκοπιῶν, καθ' ὅσον συγκρίνονται αἱ πράξεις τοῦ ὑποκειμένου εἴτε πρὸς ἀλλήλας εἴτε πρὸς τὰς πράξεις ἑτέρων ὑποκειμένων (Lezioni 185, Concetto 62, Principio 74). Ἡ ἀνωτάτη πρακτικὴ ἀρχὴ ἐπιτάσσει τὴν ἐλευθερίαν τοῦ πράττοντος ἀπὸ παντὸς ὑλικοῦ αἰτίου καὶ τὴν ὑποταγὴν αὐτοῦ εἰς τὸν νοῦν (Principio 71). Εἰς τὴν ἀρχὴν ταύτην ἀφ' ἐνὸς δύναται νὰ ἀντιστρατεύηται τὸ πράττον ἀτομον αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ, ὁ ἐσωτερικὸς ἀνθρώπος καὶ ἀφ' ἑτέρου τὰ ἄλλα ἄτομα, τὰ κατέναντι τοῦ πράττοντος ἰστάμενα. Εἰς τὴν τελευταίαν αὐτὴν περίπτωσιν ἡ ἀνωτάτη πρακτικὴ ἀρχὴ προσλαμβάνει τὴν ἀκόλουθον εἰδικωτέραν μορφήν. «Τὸ ὑποκείμενον δὲν δύναται νὰ παρεμποδίζηται ὑφ' ἑτέρου ὑποκειμένου» ἐν τῇ πραγματοποίησιν τῆς ἀνωτάτης πρακτικῆς ἀρχῆς, τοιούτοι τῆς ἰδίας του ἐλευθερίας (σ. 186). Θεωρεῖται ἡ πρᾶξις, οὐχὶ πλέον ἐν σχέσει πρὸς τὰς δυνατὰς πράξεις τοῦ ἰδίου ἀτόμου, ἀλλ' ἐν σχέσει πρὸς τὴν δυνατὴν ἀντιθετὴν ἐνέργειαν τῶν ἄλλων ὑποκειμένων (Principio 77). Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν ἡ θεωρία εἶναι μοναμερής, εἰς τὴν δευτέραν ἀμφιμερής, ἢτε θεωροῦσα τὸ πράττον ὑποκείμενον ἐν ἀναφορᾷ πρὸς ἕτερα ὑποκείμενα. Καὶ αἱ δύο αὗται ἀπόψεις εἶναι καὶ αἱ δύο ἀναγκαῖαι, μάλιστα αἱ δύο μόναι ἀναγκαῖαι τῆς θεωρίας τῆς πράξεως. Δέον ἢ πρᾶξις καὶ αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν καὶ ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὰ ἕτερα ὑποκείμενα νὰ κρίνηται καὶ νὰ καθορίζηται δεοντολογικῶς. Εἶναι ἀναγκαῖαι ὅθεν δύο

1) Ἴδε περὶ τούτου καὶ τὴν μελέτην ἡμῶν «Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρημνείας τοῦ δικαίου» (1932) σελ. 36.

τάξεις πραγμάτων· ἡ ἠθικὴ, ἢν ἀποκαλεῖ ὁ del Vecchio ὑποκειμενικὴν καὶ ἡ δικανικὴ, ἢ ἀντικειμενικὴ τάξις. Οὗτοι ἡ ἀνωτάτη πρακτικὴ ἀρχὴ προσλαμβάνει ἀναγκαστὸς τὰς δύο λογικὰς μορφὰς τῆς ἠθικῆς καὶ τοῦ δικαίου. Μόνον κατ' αὐτὰς τὰς δύο μορφὰς δύναται νὰ συνδεθῇ ἡ ἀνωτάτη πρακτικὴ ἀρχή, ἢ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ, πρὸς τὰς συγκεκριμένας πράξεις τοῦ ἀνθρώπου. Πρὸς εὔρεσιν τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ προσφύγωμεν εἰς τὴν ἐμπειρίαν. Ἀρκεῖ νὰ προϋποθέσωμεν τὴν ἀνωτάτην πρακτικὴν ἀρχὴν καὶ τὰς δυνατὰς λογικὰς σχέσεις τῆς ἀρχῆς ταύτης πρὸς τὰς κατ' ἕκαστον πράξεις· πιστὸς καὶ ἔδω εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς κριτικῆς σκέψεως, ὁ del Vecchio θεωρεῖ τὴν ἐννοίαν τοῦ δικαίου ὡς τὴν μίαν τῶν δύο μόνων λογικῶν μορφῶν, δι' ὧν γίνεται ἡ ἀνθρώπινη πράξις ἀντικείμενον γνώσεως. Ἡ πράξις ἢ θὰ ἐξετασθῇ ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐλευθερίαν τοῦ δρῶντος ὑποκειμένου ἢ ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐλευθερίαν τῶν λοιπῶν πραττόντων. Ἡ θὰ στραφῇ τὸ ἐνδιαφέρον ἡμῶν εἰς τὸ νὰ εἶναι ἐνὸς ἐκάστου ἰὰ πράξεις προϊόντα τοῦ ἐλευθέρου συνειδότος, ἐλεύθερα ἀπὸ τὰ πικρὰ ὕλικα αἴτια ἢ θὰ στραφῇ εἰς τὸ νὰ μὴ παρεμποδίζονται παρὰ τρίτων αἱ ρηθῆσαι ἐλεύθεροι πράξεις. Ἰκάστος πρέπει νὰ πρῶτη ἐλευθέρως, ταυτέστι ἠθικῶς. Τοῦτο ἐπιτίσσει ἡ ἀνωτάτη πρακτικὴ ἀρχὴ ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς ἠθικῆς. Οὐδεὶς δύναται νὰ παρακωλύεται ἐν τῇ ἠθικῇ τῶν δρῶντων. Τοῦτο ἐπιτίσσει ἡ ἀνωτάτη πρακτικὴ ἀρχὴ ὑπὸ τὴν μορφήν τοῦ δικαίου. Οὕτω ἐμφανίζεται τὸ δίκαιον ὡς τι δεοντολογικῶς ἀναγκαῖον, διότι δὲν δύναται νὰ νοηθῇ πράξις, πράξις ἐλευθέρη καὶ συνειδητὴ, χωρὶς τὰς ἠθικὰς ἢ δικανικὰς σχέσεις τῆς πράξεως πρὸς τὴν ἐνέργειαν ἑτέρων ὑποκειμένων.

Ὁρθῶς τὸ δίκαιον ἐθεωρήθη καὶ ὡς ἐννοία a priori, διότι ἀποτελεῖ τοῦτο τὴν μορφήν, ἢν ἦν ἀναγκαστὸς θὰ νοηθῇ ἢ πράξις, ἐν ἀναφορᾷ πρὸς ἕτερα ὑποκείμενα, ταυτέστι ἡ κοινωνικὴ πράξις. Τὸ δίκαιον δὲν εἶναι ἐκείνη ἢ αὐτὴ ἢ καὶ τὸ σύνολον τῶν ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἐμφανισθεισῶν ἀντικειμενικῶν κοινωνικῶν τάξεων, ἀλλ' εἶναι ἀντὶμαῦτη ἢ μορφή τῆς «ἀντικειμενικῆς τάξεως τῶν πράξεων», εἰς ἣν ὑπάγονται ὅλαι αἱ δυνατὰ μορφᾶι τῶν ἱστορικῶν δικαίων. Ἡ ἐννοία τοῦ δικαίου εἶναι ὅθεν παρὰ del Vecchio μορφολογικὴ καὶ συνάγεται λογικῶς, οὐχὶ δὲ ἐμπειρικῶς. Εἶναι ἐπίσης λογικὴ, οὐχὶ ἐμπειρικὴ, ἢ διὰ κρίσεως ἠθικῆς καὶ δικαίου.

Ἡ ἐννοία τοῦ δικαίου εἶναι ὅθεν ἐννοία a priori, ὡς ἀποτελοῦσα τὴν λογικὴν προϋπόθεσιν πάσης περὶ δικαίου κρίσεως. «Τοῦτο δὲν ἀποκλείει,» λέγει ὁ del Vecchio, «τὸ γεγονός ὅτι, ἐν τῇ γενεσιουργικῇ καὶ ψυχολογικῇ σφαίρᾳ, αἱ τοιαῦται ἐννοιαὶ ἀποκαλύπτονται ὀλίγον κατ' ὀλίγον, διαφωτίζονται ἐν βαθμιαίᾳ ἀναπτύξει, ἐκ' ἀφορμῆς τῆς ἐμπειρίας. Ἀλλὰ τὸ ζήτημα τῆς καταγωγῆς τῶν ἐννοιῶν δὲν προδικάζεται ἐκ τούτου, διότι ἡ ὑποστηρικτὴν σχέσις τῆς «προϋποθέσεως» (a-priorità) εἶναι λογικὴ καὶ οὐχὶ χρονικὴ» (Lezioni σ. 175). Ἡ μορφή τοῦ δικαίου εἶναι ἀξιολογικῶς ἀδιάφορος (Lezioni σ. 172). «Ἐν ἄλλοις

λόγοις ἢ λογικῇ μορφῇ δὲν μᾶς λέγει τί δίκαιον καὶ τί ἀδίκον, ἀλλὰ μᾶς λέγει μόνον ποία εἶναι ἢ σημασία οἰασθήποτε κρίσεως περὶ δικαίου ἢ περὶ ἀδίκου» (ἐνθ. ἀν. σελ. 172). «Δυνάμεθα νὰ ἐπεξηγήσωμεν ταῦτα ἐπικαλούμενοι λόγους τινὰς τοῦ Kant καὶ λέγοντες, ὅτι ἡ λογικὴ μορφή ἀπαντᾷ εἰς τὸ ἐρώτημα quid jus καὶ ὄχι εἰς τὸ ἐρώτημα quid juris» (ἐνθ. ἀν. σελ. 112).

Ὁρθῶς καταβάλλει ὁ del Vecchio ἰδιαιτέραν φροντίδα ἵνα ἀποφρευθῇ ἡ σύγχυσις τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου πρὸς τὸ ὑπατον δέον τοῦ δικαίου (ἐνθ. ἀν. σ. 172). Φαίνεται ὅτι ἀπανταχοῦ αἱ τόσον ἀπλαῖ διαφοραὶ δὲν εἶναι εἰς ὅλους ἀμέσως εὐληπτοί.

Τὸ γεγονός ὅμως ὅτι ἄλλο ἐννοία καὶ ἄλλο ἰδέα τοῦ δικαίου, δὲν πρέπει νὰ ἀγάγη καὶ εἰς τὸν χωρισμὸν τῶν δύο τούτων προβλημάτων, διότι ἡ ἰδέα εἶναι προϋπόθεσις τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου. Καὶ βεβαίως εἶναι ἀναμφισβητήτως ὀρθὸν νὰ μὴ συγχέηται ἡ καθαρῶς μορφολογικὴ ἐννοία τοῦ δικαίου, ἐν ἣ περιλαμβάνεται καὶ τὸ ἀδίκον δίκαιον, πρὸς τὴν ἰδέαν, ἣτις ἀποτελεῖ τὸ δέον τοῦ δικαίου, τὴν ἰθνητήριον ἀρχὴν, κατ' ἣν δέον νὰ διαμορφοῦται τὸ δίκαιον. Ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ δικαίου περιλαμβάνεται πᾶν ὅ,τι θὰ ἔπρεπε νὰ ἦ σύμφωνον πρὸς τὴν ἰδέαν. Ἄλλ' ὅμως τούτου ἕνεκεν ἡ ἰδέα τοῦ δικαίου προϋποτίθεται τῆς ἐννοίας αὐτοῦ. Ὁρίζοντες, ὡς ὁ del Vecchio (Lezioni σ. 187) τὸ δίκαιον ὡς «τὴν ἀντικειμενικὴν συναρμογὴν τῶν μεταξὺ πλειόνων ὑποκειμένων ἐνδεχομένων πράξεων, συνωδὰ πρὸς ἠθικὴν τινα ἀρχὴν, προσδιορίζουσαν ταύτας καὶ ἀποκλείουσαν τὰ ἐμπόδια», πρέπει νὰ ἔχωμεν ἤδη κεκτημένον ἐν τῇ συνειδήσει τὸ δέον τῆς «συναρμογῆς», τῆς κοινωνικῆς τάξεως, τὸ δέον «τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῶν ἐμποδίων», τῆς διαφυλάξεως ταυτέστι τῆς κοινωνικῆς ἐλευθερίας, τῆς ἐλευθερίας δηλονότι ἐνὸς ἐκάστου ἀπὸ τῆς ἀνελευθερίας τῶν ἄλλων. Ὅταν θέλωμεν νὰ μάθωμεν ἐὰν πράξις τις ὑπάγεται εἰς τὴν ἐννοίαν τοῦ δικαίου, δὲν θὰ ἐξετάσωμεν ἂν πραγματοποιεῖ ἀντικειμενικὴν τινα τάξιν, ἂν εἶναι σύμφωνος πρὸς ἠθικὴν τινα ἀρχὴν, ἀλλὰ θὰ ἐξετάσωμεν ἐὰν ἔπρεπε νὰ πραγματοποιηθῇ τὴν ἀντικειμενικὴν τάξιν καὶ ἠθικὴν τινα ἀρχὴν. Τοῦτο ἀρκεῖ διὰ νὰ εἶναι ἢ πράξις αὐτὴ πράξις δικαίου. Ἐὰν δὲ πρὸς τούτοις εἶναι σύμφωνος πρὸς τὴν κατὰ del Vecchio, «ἀντικειμενικὴν ἠθικὴν ἀρχὴν», τότε εἶναι καὶ σύμφωνος, δηλαδή ἀναφέρεται θετικῶς πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου· ἄλλως ἀφίσταται τῆς ἰδέας τοῦ δικαίου, ὑπάγεται ὅμως εἰς τὴν ἐννοίαν αὐτοῦ. Δὲν δυνάμεθα ὅθεν νὰ μάθωμεν τί ἐστὶ πράξις δικαίου, τί ἐστὶ δίκαιον, ἐὰν δὲν γνωρίζομεν τί δέον νὰ ἦ δίκαιον, ποία εἶναι ἢ ἰδέα τοῦ δικαίου. Προηγεῖται ὅθεν ὁ προσδιορισμὸς τῆς ἰδέας τοῦ δικαίου, τοῦ προσδιορισμοῦ τῆς ἐννοίας αὐτοῦ. Ἄλλωστε γενικῶς πάσης ἀξιολογικῆς ἐννοίας ὁ ὅρισμός προϋποτίθεται τὴν θέσιν τῆς ἰδέας ἐξ αὐτῆς τῆς λογικῆς φύσεως τῶν πραγμάτων. Κατὰ ταῦτα οὔτε ἡ ἠθικὴ, οὔτε τὸ δίκαιον ὀρίζονται, ἐὰν δὲν καθορισθῇ ὁ λόγος κατ' ὃν πράξις τις εἶναι ἢ ἠθικὴ ἢ δικαία, διότι τότε μόνον δύναται νὰ καθορισθῇ καὶ ποία πράξις ἔπρεπε νὰ εἶναι

ἠθικαὶ ἢ δίκαιαι, ποῖαι δηλαδή πράξεις υπάγονται εἰς τὰς ἐννοίας τοῦ ἠθικοῦ καὶ τοῦ δικαίου. Πρὸς προσδιορισμὸν τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου καθορίζει ὁ del Vecchio λίαν ἐπαγωγῶς τὸ δέον, τὴν ἀξίαν ἣν τὸ δίκαιον πρέπει νὰ πραγματοποιῇ (Princípio σ. 71 κ. ἑ., Concetto σ. 60), ἀναχωρῶν ἀπὸ τῆς ἐννοίας τοῦ ἀπολύτου ἐγῶ.

Τὸ δίκαιον ὡς μορφή δὲν ἀνήκει εἰς τὸν κόσμον τῶν φαινομένων, ἀλλὰ εἰς τὸν κόσμον τῶν νοημάτων, τῶν ἀξιών. Εἶναι κριτήριον κει-
μενον ὑπεράνω τῶν πραγματικῶν ὄντων, δι' οὗ χωρίζεται ἡ δικαία ἀπὸ τὴν ἀδίκον πράξιν. «Ἡ ἀλήθεια τοῦ δικαίου», λέγει χαρακτηριστικῶς ὁ del Vecchio, «δὲν ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς πραγματοποιήσεως αὐτῆς ἐν τῷ κόσμῳ τῶν φαινομένων. Τὸ δίκαιον υπάσχει κατὰ λόγον καὶ ἐκεῖ ὅπου παραβιάζεται» (Lezioni σ. 181). Τούτῃστι τὸ δίκαιον δὲν υπάσχει ὡς αἰσθητὸν τι, ἀλλ' ἰσχύει ὡς νόημα, ὡς δέον.

Τὸ οὕτω ὀριζόμενον ὡς υπεραίσθητον ἀξιολογικὸν κριτήριον τῆς πράξεως εἶναι ἀξία ἀντικειμενική, ἀπόλυτος (Lezioni σ. 184). Χωρίζει πᾶσαν δυνατὴν κρίσιν περὶ δικαίου ἢ ἀδίκου ἀπὸ οὐρανῆστε ἄλλαν κρίσιν. Ἐν τούτῳ συνίσταται ὁ ὀρισμός, τούτῃστι ὁ καθορισμὸς τῶν ὀρίων τοῦ δικαίου. Ἰδιαιτέρως ὕλως τονίζει ὁ del Vecchio, ὅτι εἶναι ἀδύνατος ἡ ἐμπειρική συναγωγή τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου, λόγω τῆς διαρκοῦς ρευστότητος τοῦ περιεχομένου αὐτοῦ, λόγω τῆς ἀνάγκης ἐνὸς κριτηρίου, βιάσει τοῦ ὁποῦ τὸ πρῶτον, ἐκ τῶν ἀπείρων γεγονότων, ἅτινα παρέχει ἡ ἐμπειρία, θὰ χωρισθοῦν τὰ δυνάμεια νὰ ἀποτελέσουν τὴν λογικὴν ἐνότητα τοῦ δικαίου (Lezioni σ. 172).

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ἐκτεθέντων προκύπτει ἡ ἀντιψυχολογικὴ καὶ καθαρῶς ἰδεοκρατικὴ στάσις τοῦ del Vecchio. Ἐκ ταύτης ἀκολουθεῖ καὶ ὅτι τὸ δίκαιον κατ' αὐτὸν δὲν δύναται νὰ συμπεσῇ πρὸς τὴν φυσικὴν δύναμιν ἢ καὶ τὴν ψυχολογικὴν ἐπιβολὴν καὶ εἶναι ἀσχετον πρὸς τὴν ἐκάστοτε πραγματοποιήσιν του (Lezioni 181). Ἐκ ταύτης ἀκολουθεῖ ἐπίσης καὶ ἡ διαφορὰ τοῦ φυσικοῦ νόμου ἀπὸ τοῦ κανόνος δικαίου, τοῦ φυσικοῦ νόμου καθορίζοντος τὸ γινόμενον, τοῦ δὲ κανόνος δικαίου τὸ δέον γενέσθαι (Lezioni 183).

Ἐν τέλει θὰ ἦτο ὀρθὸν νὰ τονισθῇ ἡ διαφορὰ τῆς συναγωγῆς τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου παρὰ Stammler καὶ παρὰ del Vecchio. Χωρὶς νὰ ἐπαναλάβωμεν ἐνταῦθα τὴν κατηγορίαν τοῦ Binder, κατ' ὃν ἡ μέθοδος τοῦ Stammler εἶναι κεκαλυμμένος ἐμπειρική, διὰ τὴν πιστοποίησιν παρὰ del Vecchio μιᾶς κεκαλυμμένης καὶ ὀριστικωτέρας διατυπώσεως, ἀρκεῖ νὰ παρατηρηθῇ ἡ θέσις τῆς ἐθιμοτυπίας. Δίκαιον καὶ ἠθικὴ εἶναι αἱ δύο μόναι δυναταὶ μορφαὶ τοῦ πρακτικοῦ, τοῦ «Wollen», διὰ νὰ μεταχειρισθῶμεν τὸν σταμμεριανὸν ὄρον. Λογικὴν διάκρισιν, καὶ ὀρθῶς, μεταξὺ δικαίου καὶ ἐθιμοτυπίας δὲν ἐπιχειρεῖ ὡς ἐκ τούτου ὁ del Vecchio (Lezioni 186). Μίαν ἀντίρρησιν ἔχομεν ἐν προκειμένῳ. Δοξάζει ὅτι ἡ ἐθιμοτυπία ἄλλοτε ἀποτελεῖται ἀπὸ κανόνας ἠθικῆς καὶ ἄλλοτε ἀπὸ κανόνας δικαίου. Ἄλλ' ἡ ἐθιμοτυπία εἶναι τάξις κοινωνική, ἐξώτερικὴ τοῦ ὑποκειμένου, θεωροῦσα τὸ ὑποκείμενον

πάντατ' ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὰ λοιπὰ ὑποκείμενα καὶ δὲν θὰ ἔπρεπε, καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ del Vecchio, νὰ θεωρηθῇ ἄλλως, παρὰ ὡς ἐμπειρική ὑποδιαίρεσις τῆς λογικῆς μορφῆς τοῦ δικαίου.

Εἶναι ὅθεν δεδομένον ὅτι ἡ ἠθικὴ καὶ τὸ δίκαιον ἀποτελοῦν τὰς δύο μόναις ἀντικειμενικὰς ἀξίας, εἰς ἃς δυνάμεθα νὰ ἀναφύρωμεν, ἵνα δεοντολογικῶς οὐθμίσωμεν, τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα, δηλαδή τὰς πράξεις τῶν ἀνθρώπων. Ἡθικὴ καὶ δίκαιον εἶναι συγχρόνως αἱ δύο ἀντικειμενικῶς δυναταὶ κοινωνικαὶ τάξεις, ὧν ἡ τελευταία, τὸ δίκαιον ἔχει τὰ ἐξῆς τρία γνωρίσματα: τὸ διμερὲς, τὸ γενικὸν καὶ τὸ προστακτικόν. (Lezioni 197). Καὶ τὸ μὲν διμερὲς τῶν κανόνων δικαίου ἔχει ἤδη ἐξηγηθῆ κατὰ τὴν διάκρισιν τοῦ δικαίου ἀπὸ τῆς ἠθικῆς. Ἡ γενικότης δὲν εἶναι λογικῶς, ἀλλὰ μόνον ἱστορικῶς ἀναγκαῖον γνώρισμα τῶν κανόνων δικαίου (Lezioni 197). Τὸ δίκαιον, ὡς τάξις κειμένη ὑπεράνω τῶν ἀτόμων καὶ ἀποτελοῦσα προληπτικὴν οὐθμισιν τῶν ἐνδεχομένων μελλουσῶν πράξεων, κατ' ἀνάγκην περιορίζεται εἰς τὸ νὰ ἔχη ὑπ' ὄψιν του τὸ quod plerumque fit. Τὴν ἀναγκαῖαν ταύτην ἀτέλειαν τοῦ δικαίου καλεῖται νὰ διορθώσῃ ἡ ἐρμηγεία, ἰδίᾳ διὰ τῆς ἐπικειρίας, ὡς ταύτην διετύπωσεν ὁ Ἀριστοτέλης. Ὁ del Vecchio εἶναι ὀπαδὸς τῆς ἀντικειμενικῆς θεωρίας, ὡς πρὸς τὴν ἐννοίαν τοῦ νόμου (Lezioni 199), ὡς καὶ ὀπαδὸς τῆς τελεολογικῆς ἐρμηγείας, ὡς ταύτην ἀντιλαμβάνομεθα καὶ ἡμεῖς, συνεπεῖς ἀμφοτέροι πρὸς τὰς φιλολογικὰς προϋποθέσεις ἀφ' ὧν ἀναχωροῦμεν.¹ Ἀλλὰ καὶ ὁ νομοθέτης δύναται νὰ διορθώσῃ ἐν μέρει τὴν ἐκ τῆς γενικότητος ἀκαμψίαν τοῦ νόμου, εἴτε δημιουργῶν ἐκουσίως νομοθετικὰ κενά, τὰ ὁποῖα καλεῖται νὰ πληρώσῃ ὁ ἐρμηγευτής, εἴτε καὶ παραπέμπων αὐτὸν εἰς τὰς γενικὰς ἀρχὰς τοῦ δικαίου, ὡς τοῦτο πράττει ὁ εἰσαγ. νόμος τοῦ ἰταλ. ἀστικοῦ κώδικος ἐν ἀρθ. 3, οὕτινος σαφῆ ἐρμηγείαν δίδει ὁ del Vecchio ἐν τῇ μελέτῃ αὐτοῦ, Sui principi generali del diritto (1921).

Ἀντιθέτως πρὸς τὴν γενικότητα, ἡ προστακτικότης (imperatività) ἔγκειται ἐν αὐτῇ τῇ φύσει τοῦ δικαίου. Ἐφ' ὅσον ἀποτελεῖ τὴν παρεμπόδισιν τῆς ἐνεργείας ἐκεῖ ὅπου δικαιοῦνται ἄλλοι νὰ ἐνεργοῦν, δὲν δύναται νὰ νοηθῇ παρὰ ὡς προσταγὴ πρὸς τὸν ἐνδεχομένως παρεμποδίζοντα (Lezioni 202). Ἀλλὰ θὰ ἠδύνατό τις γενικώτερον νὰ εἴπῃ, ὅτι ὅλαι αἱ ἀξίαι, ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὰς πράξεις, προσλαμβάνουν τὴν μορφήν τοῦ «δέοντος», τῆς ἐπιτάγῃς. Δὲν εἶναι οὔτε διαπιστώσεις πραγμάτων, οὔτε ἀπλαῖ παραινέσεις. Εἰς τὸ δίκαιον ὅμως, διότι εἶναι ἐτερόνομος τάξις, προσλαμβάνει ἡ προσταγὴ ἰδιαιτέρως ἐμφανῆ χαρακτῆρα. Ἡ προσταγὴ ἐν τῷ δικαίῳ ἀπευθύνεται εἰς ἕτερον ἄτομον καὶ δὲν συντελεῖται ἐν αὐτῇ τῇ συνειδήσει τοῦ πράττοντος καὶ τοῦτο καθιστᾷ αὐτὴν ἐμφανεστέραν.

Ὄρθῶς τονίζει ὁ del Vecchio ὅτι αἱ διάφοροι μὴ προστακτικαὶ μορφαὶ ὑπ' ἃς ἐμφανίζονται συχνάκις οἱ κανόνες δικαίου δὲν πρέπει

1) Ἴδε «Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηγείας» σελ. 116 κ. ἑ., 140 κ. ἑ.

νά θεωρηθῶν ὡς ἐξαίρεσις. (Lezioni 202 κ. ε.). Οὕτω οἱ κανόνες οἱ παρέχοντες ἀπλῶς δικαιώματα ἢ γενικῶς ἐπιτρέποντές τι, εἶναι προφανές ὅτι συνακολουθῶς, ἂν καὶ σιωπηρῶς, ἐπιβάλλουν τὰς ἀντιστοιχοῦς ὑποχρεώσεις. Ἐπίσης οἱ διάφοροι ὁρισμοὶ (π.χ. πράγμα εἶναι...) οἱ οὐδὲν ἐπιτάσσοντες, δεόν νά συνδυασθῶν λογικῶς πρὸς τοὺς σχετικούς πρὸς αὐτοὺς κανόνας, ἵνα καταστῇ ἐμφανὴς ἡ προστακτικὴ τῶν φύσει, (Lezioni 204). Τέλος τὸ *jus dispositivum*, τὸ ἐπιτρεπτικὸν δίκαιον, ἔχει ἐπίσης προστακτικὸν χαρακτήρα. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐνέργεια τῆς προσταγῆς ἤσχηται ἐξ ὁρισμένης δεδηλωμένης βουλήσεως τῶν συμβαλλομένων κατ' οὐδὲν μεταβάλλει τὰ πράγματα, ἀφοῦ ἄλλωστε ὅλοι οἱ κανόνες δικαίου εἶναι ὑποθετικοὶ (Lezioni 207).

Τὸ δίκαιον ὅθεν εἶναι πάντοτε ἀναγκαστικὸν καὶ ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοιαν δημόσιον. Εἶναι πάντοτε ἐπιταγὴ τῆς πολιτείας καὶ ἔχει πρῶτην πηγὴν τὴν πολιτείαν. Ἀπὸ αὐτῆς τῆς ἀπόψεως μόνον δέχεται καὶ ὁ *del Vecchio* ὅτι ὁλόκληρον τὸ δίκαιον εἶναι δημόσιον (Lezioni 208). Διατηρεῖ ὅμως καὶ ὁρθῶς ὑπ' ἄλλην μορφήν τὴν διάκρισιν δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ δικαίου. Οἱ κανόνες οἱ ρυθμίζοντες τὴν ὀργάνωσιν τῆς ἰδίας τῆς πολιτείας καὶ τῆς κυριαρχίας τῆς καὶ παρέχοντες εἰς αὐτὴν τὴν ἰδίαν ἢ καὶ εἰς τὰ στοιχεῖα αὐτῆς δικαιώματα, ἀποτελοῦν τὸ δημόσιον δίκαιον. Οἱ κανόνες οἱ ρυθμίζοντες σχέσεις προσώπων πρὸς ἀλλήλα, ἀνεξαρτήτως τῆς πολιτικῆς κυριαρχίας, ἀποτελοῦν τὸ ἰδιωτικὸν δίκαιον.

Ἡ ἀρχὴ τῆς προστακτικότητος ἀγεί εἰς τὸ περιεχόμενον πρόβλημα, ἂν εἶναι ὁ ἐξαναγκασμὸς στοιχείον τοῦ δικαίου. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου σκέπτεται ὁ *del Vecchio* ὡς ἀκολουθῶς. Οἱ κανόνες δικαίου, δημιουργοῦντες ἐξ ἑνὸς δικαιώματα, ἐξ ἑτέρου ὑποχρεώσεις, θέτουν ὅρια ἐλευθερίας ἐνεργείας μεταξὺ τῶν ἐν κοινωνίᾳ βιούντων. Ἐὰν τὰ ὅρια αὐτὰ παραβιασθῶν καὶ εισδύσῃ τις εἰς τὴν σφαιρῆν ἐνεργείας τὴν ἀνήκουσαν εἰς ἄλλον, τὸ δίκαιον εἶναι τεταγμένον νά παρεμποδίσῃ τὴν τοιαύτην παράβασιν. Ἡ τοιαύτη παρεμπόδισις ἐγκτεται ἐν τῇ δυνατότητι τοῦ ἐξαναγκασμοῦ, ἐν τῇ ἐξαναγκαστικότητι πρὸς συμμόρφωσιν εἰς τὸν κανόνα τοῦ δικαίου. (Concetto 111, Lezioni 211). Εἶναι ἐπομένως ἡ ἐξαναγκαστικότης λογικὸν στοιχείον τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου' πᾶς κανὼν δικαίου πρέπει νά ἔχη καὶ τὸ νόημα τοῦ ἐξαναγκάζειν. Διὰ νά κατανοηθῇ ἐπακριβῶς ἡ σκέψις τοῦ *del Vecchio*, δεόν νά γίνῃ σαφὴς διάκρισις μεταξὺ πραγματικοῦ ἐξαναγκασμοῦ καὶ ἐξαναγκαστικότητος, ὡς λογικοῦ στοιχείου τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου. Γονίζει ὅτι εἶναι στοιχείον τοῦ δικαίου ὁ ἐξαναγκασμὸς οὐχὶ ἐνεργεία ἀλλὰ δυνάμει, ὅχι τὸ ἐξαναγκάζειν ἀλλ' ἡ νομικὴ δυνατότης, τὸ θεμελιῶν τοῦ ἐξαναγκασμοῦ, ὅπερ καὶ ἀποκαλεῖ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν πραγματικὸν ἐξαναγκασμὸν, ἐξαναγκαστικότητα (Concetto 125, 129, Lezioni 213). Ἡ ἐξαναγκαστικότης εἶναι «δέον»' πρέπει ὁ κανὼν νά ἐπιβληθῇ εἰς τὸν ἀντιδρῶντα τρίτον. Ἴσως μάλιστα ὁ ὅρος «δυνατότης», τὸν ὁποῖον χρησιμοποιεῖ ὁ *del Vecchio*, νά κινδυνεύσῃ νά παρερμηνευθῇ καὶ νά

ταυτισθῇ ἡ νομικὴ δυνατότης πρὸς τὴν δυνατότητα, ὡς κατηγορίας τῆς διανοίας, πρὸς τὴν δυνατότητα τῆς πραγματοποιήσεως. Ἀλλὰ περὶ τοιούτου τινὸς δὲν πρόκειται. Τὸ δίκαιον ὡς «ὑπερκείμενον τῶν γεγονότων ὑπάρχει ὡς ἀξία, ὡς ἰδέα καὶ ἐκεῖ ὅπου παραβιάζεται» (Lezioni 213). Καὶ ἐκεῖ ὅπου παραβιάζεται καὶ ἐκεῖ ὅπου δὲν ὑπάρχει «δυνατότης» πραγματοποιήσεως τοῦ ἐξαναγκασμοῦ, καὶ ἐκεῖ ὑπάρχει ἢ μᾶλλον ἰσχύει ἡ ἐξαναγκαστικότης ὡς δέον. «Ἐὰν ἐδεχόμεθα ἀντιθέτῶν τι, εἰάν τουτέστι μετεβάλαμεν τὸ δίκαιον εἰς πραγματικὸν γεγονός, θὰ παρεγνωρίζαμεν τὴν φύσιν τοῦ δικαίου, τὸ ὁποῖον εἶναι ἐν τῇ οὐσίᾳ τοῦ σύστημα κατ' ἰδέαν ἀξιολογικῶν κρίσεων» (Lezioni 214).¹

Ἀπὸ τοῦ σημείου τούτου εὐκόλως ἀντικρούονται αἱ θεωρίαι αἱ ἀποκρούουσαι τὴν ἐξαναγκαστικότητα ὡς στοιχείου τοῦ δικαίου. Οἱ λέγοντες ὅτι τὸ ἄτομον οὐχὶ ἐξαναγκάζεται ἀλλ' ἰδίᾳ βουλήσει συμμορφούμενον πραγματοποιεῖ τὸ δίκαιον, μεταπίπτουν ἀκαίρως ἀπὸ τοῦ λογικοῦ εἰς τὸ ψυχολογικὸν πεδῖον. Καὶ ἂν ὑποτεθῇ ὅτι οἱ ἄνθρωποι κατὰ κανόνα ὑποτάσσονται αὐτοβούλως εἰς τὸν νόμον, τοῦτο οὐδὲν σημαίνει. Λέγοντες ὅτι τὸ δίκαιον ἐνέχει ἐξαναγκαστικότητα ἐννοοῦμεν ὅτι ὁσάκις τὸ δίκαιον παραβιάζεται πρέπει ὁ παραβιάζων νά ἐξαναγκασθῇ (Lezioni 212). Τὸ δέον τῆς ἐξαναγκαστικότητος ὑπάρχει πάντοτε, ἐφ' ὅσον καὶ τὸ δίκαιον ὑπάρχει πάντοτε, λόγῳ τοῦ διαρκοῦς ἐνδεχομένου τῆς παραβιάσεως τῶν ὁρίων ἐλευθέρας ἐνεργείας ἑνὸς ἐκάστου ἀτόμου. Ὅτι τὸ δέον τοῦτο ἐπίστε μόνον ὑπάρχει ἀνάγκη νά πραγματοποιηθῇ, τοῦτο οὐδὲν σημαίνει. Ἀποκρουστέον ἐπίσης τὸ ἐπιχείρημα, κατ' ὃ τοῦ ἐξαναγκασμοῦ ἐξαιρεῖται ἡ πολιτεία, ὡς ἀνωτάτη ἐξουσία. Ἀλλὰ διὰ νά γίνεταί λόγος περὶ ἐξαναγκασμοῦ κατὰ τῆς ἀνωτάτης ἐξουσίας θὰ ἔπρεπε νά ὑπάρχῃ δικαίωμα τι κατ' αὐτῆς. Τοιοῦτον ὅμως δὲν ὑπάρχει, διότι μόνον ἐκ τῆς βουλήσεως τῆς ἀνωτάτης ταύτης ἐξουσίας πηγάζουν τὰ δικαιώματα. Δικαιώματα εἶναι δυνατὰ κατὰ τῆς πολιτείας, ὅταν αὐτὴ δὲν ἐμφανίζεται ὡς ἀνωτάτη πολιτικὴ ἐξουσία' τὸ πῶς δέ, καὶ πότε ἐμφανίζεται ὡς τοιαύτη, τοῦτο τὸ καθορίζει κατὰ κανόνα ἡ ἴδια, ἐκ τῶν προτέρων, διὰ τῶν διατάξεων τῶν ρυθμίζουσῶν τῶν τρόπων λειτουργίας αὐτῆς. Ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοιαν ὑπάρχουν κανόνες στρεφόμενοι καὶ κατὰ τῆς πολιτείας. ἔχουν καὶ οὗτοι τὸν χαρακτήρα τῆς ἐξαναγκαστικότητος. Τὸ ὅτι ἀπαγορεύεται τυχὸν ὑπὸ τοῦ θετικοῦ δικαίου ἡ ἀναγκαστικὴ ἐκτέλεσις κατὰ τοῦ Δημοσίου, τοῦτο δὲν μεταβάλλει τὰ πράγματα. Ἐκτὸς τοῦ ὅτι ὑπάρχουν ἄλλοι τρόποι ἐξαναγκαστικῆς πραγματοποιήσεως τῶν κατὰ τοῦ δημοσίου δικαιωμάτων (π.χ. ἡ παρκαταίεσις), καὶ ὅπου τοιοῦτοι δὲν ὑπάρχουν, ἡ ἐξαναγκαστικότης, ὡς δέον, δὲν παύει νά ὑφίσταται (Lezioni 214 κ. ε.). Ἡ ἴδια σκέψις δύναται νά ἀντιταχθῇ καὶ εἰς τοὺς προσβάλλοντας τὸ διεθνὲς δί-

1) Αἱ σκέψεις αὗται εὐρηγνται εὐρότερον ἀνεπτυγμέναι εἰς τὸ ἡμέτερον «Πρόβλημα τῆς ἐρημείας» σελ. 54—62.

καιον ἢ καὶ τὰς φυσικὰς ἐνοχίας ὡς ἐπιχειρήματα ἐναντίον τοῦ στοιχείου τῆς ἐξαναγκαστικότητος. Ἐξ ἄλλου καὶ ἔκτος τῆς κατ' ἀνάγκην πάντοτε ὑφισταμένης ἐξαναγκαστικότητος, τὸ μὲν διεθνὲς δίκαιον ἀρχίζει ἤδη, κατὰ τὸν del Vecchio, νὰ ἀποκτᾷ στοιχεῖα πραγματικοῦ ἐξαναγκασμοῦ καὶ νὰ γίνεται οἷον τέλειον δίκαιον, αἱ δὲ φυσικαὶ ἐνοχαι δέον νὰ θεωρηθῶσι σχέσεις δικαίου, ἐφ' ὅσων ὑπάρχει καὶ ἡ ἐξαναγκαστικότης, ἐκδηλουμένη κατὰ κανόνα δι' ἐπιμέσων κηρύξεων (Lezioni 217).

Διὰ τούτων δύναται νὰ θεωρηθῆ συμπληρωθεῖσα ἡ σκιαγραφία τῆς ἀναλύσεως τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου, ὡς αὕτη ἐμφανίζεται πρὸς del Vecchio. Ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς ἀσθητοτέρας κριτικῆς σκέψεως καὶ ἐν ἀμέσῳ ἐπαφῇ πρὸς τὰ κείμενα τῆς κλασσικῆς φιλοσοφίας, διαμορφοῦται, μετὰ σαφηνείας καὶ ἀπλότητος, κατ' ἐξοχὴν γόνιμον διὰ τοὺς μυουμένους εἰς τὴν ἰδεοκρατικὴν φιλοσοφίαν, τὸ δυσχερέστατον πρόβλημα τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἐπὶ πολὺ ἐνδιατρίψαντες εἰς τὸ πρόβλημα τοῦτο ἀναπαύονται εἰς μίαν ἐπιτυχῆ θεματικότητα διατυπώσεως τῶν δυσβατοτέρων καμειῶν τοῦ προβλήματος τούτου.

(Ἀκολουθεῖ)

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Ἀναδημεικά, τόμος πρῶτος. *Λογική*, ὑπὸ Θεοφίλου Βορέα.

ἐν Ἀθήναις 1932.

Ἡ ἔλλειψη λογικῆς στὴν Ἑλλάδα εἶναι ἀνάλογη πρὸς τὴν ἔλλειψη σοβαρῆς ἐπιστήμης γιατί λογικὴ καὶ ἐπιστήμη συνυπάρχουν. Λογικὴ ὑπάρχει ἐκεῖ ὅπου ἀναπτύχθηκε καὶ ἐκαλλιεργήθηκε πραγματικῶς ἐπιστημονικὴ συνείδηση. Γιὰ μᾶς τοὺς νεοέλληνας ἰσχύει ὡς πρὸς τὴν Λογικὴν ὅτι ἰσχυε γιὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας ἐν σχέσει μὲ τὴν Ἱστορίαν. Ἐνας ἀρχαῖος Αἰγύπτιος ἱερεὺς εἶχε χαρακτηρίσει τοὺς Ἕλληνας στὸ Σόλιωνα ὡς παιδιὰ, καὶ ἐννοοῦσε μ' αὐτὸ πῶς δὲν εἶχαν καμμιά πραγματικὴ ἱστορικὴ παράδοση. «Νέοι ἐστέ, εἰπεῖν, τὰς ψυχὰς πάντες. Οὐδεμίαν γὰρ ἐν αὐταῖς ἔχετε δι' ἀρχαίαν ἀκοὴν παλαιῶν ὁδῶν οὐδὲ μάθημα χρόνῳ πολιὸν οὐδέεν». [Τίμαιος 22 B].

Καὶ ὅμως εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι εἴμαστε ἕνας λαὸς μὲ ἐμφυτὴ ῥοπή πρὸς τὴν Λογικὴν. Ὅταν δὲ ἡ ῥοπή αὕτη καλλιεργήθῃ μονόπλευρα καὶ τυπικᾶ τότε παρατηροῦμε ὅτι μεταβάλλεται πολλὰς φορές σὲ καθαρὴ τυπολογία, συχνὰ δὲ καταλήγει στὴν δικανικὴ καὶ ἐριστικὴ. Ἔστιν ἐξ ἄλλου ἀναμφισβήτητο ὅτι ἡ ἐμφυτὴ αὕτη ῥοπή πρὸς τὴν τυπικὴ τοῦλάχιστον Λογικὴν—καλλιεργημένη ἀρκετὰ καὶ ἀπὸ τὸν μακροχρόνιο σχολαστικισμό—γίνεται ἀφορμὴ πραγματικῆς πνευματικῆς ἠδονῆς κάθε φορά πού βρῖσκει ἐξωτερικὰς ἀφορμὰς γιὰ νὰ ἐκδηλωθῇ. Στὴν ἐμφυτὴ αὕτη ῥοπή τῶν Ἑλλήνων γενικὰ ὀφείλεται ἡ κλίση τῶν ἀρχαίων στὴν ῥητορεία καὶ στὴν σοφιστεία καὶ ἡ στροφὴ τῶν νέων στὴν νομικὴ καὶ τὸν δικανισμό. Σ' αὕτη τὴν ἱκανότητα ὀφείλεται καὶ τὸ θετικὸ γεγονός ὅτι ἀρκετοὶ καὶ ἀπὸ τοὺς νεωτέρους Ἕλληνας ἐκαλλιέργησαν γόνιμα τὰ μαθηματικά.

Ἀλλὰ ἡ φυσικὴ αὕτη ἱκανότητα εἰς μὲν τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας, καλλιεργηθεῖσα μεθοδικά, ὠδήγησε στὴν πραγματικὴ ἐπιστήμη, στοὺς νεώτερους ὅμως δὲν ἐστάθηκε δυνατόν νὰ ἐμπέδωθῇ μὲ πραγματικὴ σκέψη καὶ ἐπιστήμη καὶ νὰ ἀποδῇ πραγματικὰ λογικὴ ἐνέργεια.

Ἔστιν βεβαίως ἀδύνατον νὰ καταστήσῃ κανεὶς ἕναν ἄνθρωπο ἢ ἕναν λαὸν λογικώτερον ὅταν ὁ ἄνθρωπος καὶ ὁ λαὸς δὲν ἔχουν ἐμπροσθεῖ ἀπὸ πραγματικὴ ἐπιστήμη, γιατί, ὅπως εἶπα, ἡ λογικὴ εἶναι ἀχώριστη ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη. Ἐν τούτοις μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος καὶ στοὺς Ἕλληνας περὶ Λογικῆς καὶ ἂν ἀκόμα ὁμολογήσωμε ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ συνεί-

δηση στον τόπο μας δέν είναι τόσοσ ἀνεπτυγμένη ὥστε νά βοηθῆ ἐκείνον πού ἀσχολεῖται μέ τήν καθαρῆ Λογική. Γι' αὐτό τὸ ἔργο ἐκείνου πού γράφει Λογική στήν Ἑλλάδα, ὅπως καί σέ κάθε τόπο πού δέν ὑπάρχει καθαυτὸ ἐπιστημονική συνείδηση, εἶναι πράγματι δυσχερέστατο. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ λόγος περὶ Λογικῆς εἶναι ἀνάγκη νά γίνεται, ἂν καί ἡ Λογική δέν εἶναι, ὅπως πολλοὶ νομίζουν, γυμναστική τοῦ Νοῦ, ἀλλὰ πραγματικὴ ἀνάλυση τῆς λογικῆς ἐνέργειας τοῦ ἀνθρώπου καί καθορισμὸς τῶν ἀρχῶν πού τήν διέπουν. Σ' ἐκείνον πού δέν λογικεύεται ἡ Λογική δέν μπορεῖ νά δώσῃ καμμιὰ βοήθεια, μονάχα στον λογικευόμενον γίνεται ἡ Λογική ἀφορμὴ γιὰ αὐστηρότερη καί συνεπέστερη σκέψη.

Ἡ Λογική εἶναι ἡ ἀρχὴ καί ἡ βάση γιὰ κάθε ἐπιστήμη καί γιὰ κάθε ἐπιστημονική θεωρία, γι' αὐτό εἶναι τὸ πρῶτο καί τὸ κύριο μέρος τῆς φιλοσοφίας. Δέν εἶναι ὅμως ἡ Λογικὴ ἐξωτερικὸ ὄργανο πού νά μπορῆ κανεὶς νά τὸ μεταχειρισθῆ ὅπως θέλει καί ὅπου θέλει, ἀλλὰ εἶναι τὸ μέτρο τῶν πραγμάτων καί γι' αὐτό εἶναι ἀχώριστη καί ἀπὸ τὰ πράγματα τῆς ἐπιστήμης καί ἀπὸ τὰ πράγματα τῆς φιλοσοφίας. Ἀπὸ τὸν ὄρισμό δὲ πού δίνει κανεὶς καί στήν Ἑπιστήμη καί στή φιλοσοφία ἐξαρτᾶται καί ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὅποιον ἡ ἀντιληφθῆ καί θὰ ὀρίσῃ τῆ Λογικῆ. Ὅποια προβλήματα ἀπασχολοῦνε τὸν ἀνθρώπο κατὰ τὴ γνώση τὰ ἴδια προβλήματα ἡ τὸν ἀπασχολήσουνε καί κατὰ τὴν λογικὴ ἀνάλυση.

Ἡ ἐννοια πού ἔχει ὁ κ. Βορέας γιὰ τὴ φιλοσοφία εἶναι κατὰ τὸ μάλλον καί ἥττον τυπικῆ, ἀφοῦ ἡδη στὴ πρώτη σελίδα λέγει ὅτι «ἡ φιλοσοφία ἐν τῇ εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ ταυτίζεται πρὸς τὸ σύνολον τῶν ἐπιστημῶν». Δηλαδή ἡ φιλοσοφία, ἂν τὸ σκεφθῆ κανεὶς καλὰ-καλὰ, κάνει ἄλλη μιὰ φορά ὅτι κάνουν ἡ ἄλλες ἐπιστήμες. Τὸ ἀναπόδραστο συμπέρασμα εἶναι ὅτι τὸ ἔργο τῆς φιλοσοφίας γίνεται ἔτσι πέρα καί πέρα τυπικό. Ἀναγκαιότατο ἀκολούθημα αὐτοῦ εἶναι ὅτι ὁ κ. Βορέας σκέπτεται καί γιὰ τὴ Λογικὴ τυπικὰ καί ἀσχολεῖται, ἐξ αἰτίας αὐτοῦ, ἀποκλειστικὰ μέ τὴν τυπικὴ λογικὴ. «Τῆς Λογικῆς τοῦτο εἶναι τὸ κύριον ἔργον πῶς ἐκ τῶν προϋποθέσεων συνάγονται ὀρθὰ συμπεράσματα. Ἢὰν αἱ προϋποθέσεις εἶναι ψευδεῖς καί ἐκ τούτου προκύπτουσι συμπεράσματα ἐσφαλμένα, δέν εὐθύνεται ἡ Λογικὴ, ὅπως δέν εὐθύνεται ἡ μηχανὴ διὰ τὰ προϊόντα αὐτῆς, ἂν ἡ τριαύτη ἢ τριαύτη ποιότης ἡρτηται ἐκ τῆς καλῆς ἢ κακῆς ὕλης τῆς εἰσαγομένης εἰς αὐτήν». (σελ. 4) Ἀλλὰ ἡ πραγματικὴ λογικὴ εἶναι ὑποχρεωμένη νά φθάσῃ μέχρι τῶν προϋποθέσεων καί ἐκείνων τὸ κύριον καί τὴν ἀλήθεια νά ἐρευνήσῃ. Τοῦτο εἶχε ὁ Πλάτων κατὰ νοῦν ὅταν ἰμλοῦσε γιὰ τὸ ἀσφαλὲς τῆς ὑποθέσεως, καί ὁ Νεύτων μέ τὸ γνωστὸν «Hypotheses non fingo», τὸ ὅποσον ἄλλως τε ἀναφέρει καί ὁ κ. Βορέας (σελ. 241). Ἡ ἀναλογία τῆς μηχανῆς τὴν ὁποίαν χρησιμοποιοῦ ὁ κ. Βορέας φανερώνει ἐμφαντικώτατα τὸν τρόπο κατὰ τὸν ὅποιον ἀντιλαμβάνεται οὗτος τὴ λογικὴ.

Τὸ πρῶτο αἶτημα πού θέτει ἡ λογικὴ στον ἀνθρώπο δέν εἶναι νά σκεφθῆ τυπικὰ ὀρθὰ—αὐτό εἶναι παιχνίδι πού τὸ χαρίζει στους ἐφήθους—ἀλλὰ οὐσιαστικὰ ὀρθὰ, ζητάει δηλ. ἡ Λογικὴ ἀπὸ τὸν ἀνθρώπο νά ἀποφασίσῃ νά σκεφθῆ, νά πάρῃ στάση πραγματικὰ λογικὴ ἀπέναντι τῶν προβλημάτων τοῦ κόσμου καί τῆς ζωῆς. Τοῦτο εἶναι βέβαια ἐξαιρετικὰ δύσκολο, γιὰ τὴ προσοχὴ τοῦ ἀνθρώπου στρέφεται συνήθως πρὸς τὰ ἀντικείμενα, ἐνῶ στὴ Λογικὴ πρέπει ἡ προσοχὴ του νά στραφῆ πρὸς τοὺς τρόπους κατὰ τοὺς ὁποίους σκέπτεται τὰ ἀντικείμενα, δηλαδή τίς κατηγορίες. Ἐνῶ ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος εἶναι κανεὶς ὑποχρεωμένος νά ἀφαιρέσῃ μέ τὸ νοῦ του τίς ριθμιστικὰς ἀρχὰς καί τοὺς λογικοὺς ὄρους τῆς σκέψης, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἐξακολουθεῖ διαρκῶς, καί ὅταν ἀκόμα κάνει τὴν ἀφαίρεση μέ τὸ νοῦ του, νά τὰ μεταχειρίζεται, γιὰ τὸ νοῦ καί τὴν ὥρα πού ἐξετάζει τοὺς λογικοὺς ὄρους τῆς λειτουργίας του, λειτουργεῖ σύμφωνα μέ τοὺς ὄρους. Πολλοὶ λησμονοῦν αὐτὸ τὸ γεγονός καί γι' αὐτὸ ἀφαιροῦνται στίς ἀφηρημένες γενικὰς ἀρχὰς πού μόνον μεθοδικὴ ἀνάγκη ἐπιβάλλει νά τίς ἀπομονώσῃ κανεὶς. Ὁ γόνιμος μαθητῆς τοῦ Ἑγγέλου Johann E. Erdmann λέγει ὅτι «ἀπὸ δύο σκοπέλους πρέπει νά προφυλαχθῆ κανεὶς κατὰ τὴν ἐκθεση τῆς Λογικῆς: πρῶτον ἀπὸ τὸ νά μὴ δώσῃ καθαρὰ τυπικὴ λογικὴ καί ἀπὸ τὸ νά μὴ φθάσῃ στὴ νεκρὴ ἀφαίρεση. Κατ' ἀντίθεση πρὸς αὐτὸν τὸν τρόπο πρέπει ἡ Λογικὴ νά ἐμπεριέχῃ ὅλη τὴν ἀλήθεια «ὡς ἐν σπέρματι». Δεύτερο πρέπει νά προφυλαχθῆ ἀπὸ τὸ ἐνδεχόμενον μήπως τὸ ὑποκείμενον καλομάθῃ τόσο πολὺ σ' αὐτὸ τὸ βασίλειον τῶν σκιῶν καί πᾶσῃ νά λαχταράῃ πειὰ γιὰ τὸ ζωντανὸ αἷμα τῶν συγκεκριμένων μερῶν τῆς φιλοσοφίας».

Ὁ κ. Βορέας ἂν καί διακρίνει τὸ τυπικὸς ὀρθὸ ἀπὸ τὸ πραγματικὸς ὀρθὸ (σελ. 3) ἐν τούτοις ὅλο του τὸ ἔργο εἶναι καθαρὰ τυπολογικό. Τοῦτο καταφαίνεται καί ἀπὸ τὴν ρητὴν του ὁμολογία (σελ. 4) καί ἀπὸ τὸν τρόπο κατὰ τὸν ὅποιον ἐκτιμᾷ τὸ ἔργο τοῦ Kant. Ἐτσι γράφει ὁ κ. Βορέας ὅτι ὁ Kant «εἰς τὴν τυπικὴν προσέθεσε καί τὴν ὑπερβατικὴν λογικὴν» (σελ. 7) καί αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ τυπικὴ λογικὴ καί ἡ ὑπερβατικὴ λογικὴ πού ἐθεμελίωσε ὁ Kant εἶναι διὰ τὸν κ. Βορέα δύο τρόποι πού μποροῦν νά παρατεθοῦν ὁ ἓνας κοντὰ στον ἄλλον χωρὶς καμμιὰ οὐσιαστικὴ συνάφεια, ἐνῶ ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἡ ὑπερβατικὴ λογικὴ προϋποθέτει καί κλείνει μέσα της τὴν τυπικὴ. Δέν μπορῶ στὴν ἐπιστήμη ἄλλοτε νά μεταχειρίζομαι τὴν τυπικὴ καί ἄλλοτε τὴν ὑπερβατικὴν λογικὴ. Ὁ Kant προήγαγε τὸν τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι καθόλου ἀναλύοντας τὴν ἐπιστήμη. Ὁ κ. Βορέας φαίνεται ὅτι ἀποκρούει καί τὸν ψυχολογισμό καί τὸν ὀρθολογισμό. Λέγω δὲ «φαίνεται» ἐπειδὴ ὅπου ζητάει νά θεμελιώσῃ βαθύτερα τὴν λογικὴν του βρίσκειται μπλεγμένος στὰ δίχτυα τοῦ ψυχολογισμοῦ. Ἐπίσης ὅπου ζητάει νά πολεμήσῃ

1) Grundriss der Logik und der Metaphysik. σελ. 6. Ἐκδοσις τρίτη, Halle 1848.

τούς άκρους «λογικούς», τούς όρθολογιστάς, έξ όσων τούλάχιστον λέγει φαίνεται ότι δέν έχει κατανοήσει τό πρώτο και βασικό αξίωμα τού όρθολογισμού ή καλλίτερα τού παν-λογισμού, ότι ή αλήθεια δέν νοείται ποτέ ανεξάρτητα από τή νόηση. "Όταν οι λογοκράται λέγουν ότι ή αλήθεια «ισχύει» υπεράνω τόπου και χρόνου αυτό βεβαίως δέν σημαίνει ότι ή αλήθεια υπάρχει και χωρίς τή νόηση. "Όταν επίσης όμιλούν περί «τρίτης χώρας» και «τρίτης ούσίας», ή όποία δέν είναι ούτε σηματική ούτε ψυχική δέν έννοούν ότι υπάρχει μία τρίτη χώρα μυστηριώδους και άπόκρυφης αλλά έννοούν τό πραγματικό κράτος τής Λογικής πού είναι καθαρά ιδεατό και εις τό όποϊον κινείται ολοκληρη ή ζωή τού ανθρώπου έφ' όσον λογικά διατυπώνεται. Πόσο παρανόησε τήν λογοκρατία ό κ. Βορέας καταφαίνεται έξ όσων λέγει: «(Όμιλούσι δέ ούτοι (οί άκροι λογικοί) και περί τρίτης χώρας και περί τρίτης ούσίας, ήτις ούτε σηματική είναι ούτε ψυχική ουδέ υπάρχει πράγματι, αλλά μόνον ισχύει (gilt). Είναι δέ πρόδηλον ότι ταύτα και άλλα τειχύτα κατασκευάσματα έχουνσι τήν έμφασιν τού μυστικισμού» (σελ. 8). "Η αλήθεια τού πυθαγορείου θεωρήματος δέν είναι ούτε κάτι σηματικό ούτε κάτι ψυχικό αλλά κάτι πέρα και πέρα λογικό δηλ. ισχύει. "Η αλήθεια ένός νόμου φυσικού ή θετού επίσης δέν είναι ούτε κάτι σηματικό ούτε κάτι ψυχικό. Αυτό όμως δέν σημαίνει ότι είναι κατασκευάσμα πού έχει τήν έμφαση τού μυστικισμού.

Είς τήν εισαγωγή τού έργου του (σελ. 1—31) ό κ. Βορέας προσπαθεί νά όρίση τήν έννοια και τήν υπόθεση τής Λογικής (Κεφάλ. Α') και νά δώση μιάν γενική επισκόπηση τής Ιστορίας τής Λογικής (Κεφάλαιον Β'). Αναφέρει πράγματι συντομώτατα όλα τά είδη τής λογικής και όλες τίς θεωρίες περί Λογικής. Δέν παραλείπει μάλιστα νά μνημονεύση και όλους εκείνους πού άσχολήθηκαν στήν "Ελλάδα με τή Λογική από τήν πτώση τής Κωνσταντινουπόλεως ως τά σήμερα. "Ό κατάλογος αυτός είναι πολύ χρήσιμος γιά τούς σπουδαστάς, αλλά δέν λέγει τίποτα γιά τούς γιγαντιαίους αγώνες πού διαδραματίστηκαν μέσα στήν Ιστορία τής Λογικής από τούς αρχαιοτάτους χρόνους ως τά σήμερα. Δύο είναι τά μεγάλα όνόματα γύρω από τά όποια έγιναν όλοι σχεδόν οι αγώνες γιά τή Λογική: Πλάτων και "Αριστοτέλης. Κάθε φορά πού μέσα στήν Ιστορία τής επιστήμης και τής Λογικής έγινόταν ή ανακάλυψη μιάν νέας λογικής αρχής ή αναφορά στόν Πλάτωνα και τόν "Αριστοτέλη ήταν αναγκαία. Αυτό έγινόταν σε όλη τήν αρχαιότητα, τόν Μεσαίωνα και χαρακτηριστικά στούς χρόνους τής αναγέννησης τής επιστήμης στή Δύση. "Η δυό κατευθύνσεις πού προδιαγράφονται με τόν Πλάτωνα και τόν "Αριστοτέλη αυτές αποτέλεσαν γιά όλη τήν Ιστορία τής επιστήμης και τής Λογικής τίς μόνιμες κατευθυντήριες γραμμές. "Ό Πλάτων έδίδαξε και εκαλλιέργησε κυρίως τήν ουσιαστική Λογική, δηλ. τούς πραγματικούς νόμους τής επιστήμης, ένω ό "Αριστοτέλης εκωδικοποίησε τήν τυπική Λογική, άν και ή λογική αυτή στόν ίδιο τόν "Αριστοτέλη είχε πραγματικό περιεχόμενο γιατί ήταν ή

φυσική απόρροια τής μεταφυσικής του. Καθαρή τυπολογία έγινε ή Λογική τού "Αριστοτέλη κυρίως στόν Μεσαίωνα.

"Ό κ. Βορέας αναφέρεται συχνά στόν "Αριστοτέλη, ή αναφορά όμως αυτή είναι τίς περισσότερες φορές Ιστορική και τίς λιγώτερες ουσιαστική. Είς τόν Πλάτωνα αναφέρεται ελάχιστα άν και ό Πλάτων είναι εκείνος πού εκαλλιέργησε ουσιαστικά τή Λογική. "Ότι ό κ. Βορέας δέν έχει σαφή είκόνα τών αγώνων περί Λογικής καταφαίνεται και από τό γεγονός ότι θεωρεί τόν Descartes όπαδόν τής "Αριστοτελικής Λογικής και γράφει «τής Λογικής ταύτης όπαδός αξιολογώτατος έγένετο κατά τούς χρόνους τούτους έν τοις πρώτοις ό Καρτέσιος ό αρχηγός τής νεωτέρας όρθολογικής σχολής» (σελ. 27). "Η αντίφαση πού έγκνεται στή φράση αυτή τού κ. Βορέα μαρτυρεί μόνη της ότι ό Descartes είναι αδύνατο νά χαρακτηρισθή ως όπαδός και μάλιστα «αξιολογώτατος» τής Λογικής τού "Αριστοτέλη. "Αν ό Descartes είναι αρχηγός τής νεωτέρας όρθολογικής σχολής πώς μπορεί νά είναι όπαδός μιάν λογικής καθαυτό τυπικής και στηριζομένης κυρίως στήν έμπειρία. Έκτός αυτού ό Descartes είναι εκείνος πού ανακάλυψε τήν αναλυτική γεωμετρία και πού πρώτος έδωκε ουσιαστική μεθοδολογία τών επιστημών. Καθώς δέ είναι γνωστόν ή θεμελίωση τής αναλυτικής γεωμετρίας είναι αδύνατη με τήν τυπική Λογική.

"Όπως είπα και στήν αρχή είναι άπαραίτητη ανάγκη νά μάθουμε κι' έμεις οι Έλληνες τούλάχιστον στοιχεία λογικής και γι' αυτό δέν μπορεί κανείς παρά νά επαινέση τήν προσπάθεια τού κ. Βορέα. Είναι όμως έξαιρετικά επικίνδυνα νά γράφη κανείς έργο γενικό περί Λογικής και νά περιορίζεται στο νά προσφέρη άπλώς στούς Έλληνες μόνον τυπική Λογική, έπειδή με τήν κλίση πού έχουν πρós τή σοφιστεία και τό δικανισμό νομίζουν ότι με τό νά αποκτήσουν τήν εύχέρεια τής εφαρμογής ήρισμένων λογικών σχημάτων — φθάνουν μ' αυτό και στήν καθαυτή Λογική. Γι' αυτό καθήκον εκείνων πού διδάσκουν και γράφουν περί Λογικής είναι νά μή περιορίζονται εις τά άπλα σχήματα κρίσεων και συλλογισμών, αλλά νά προσπαθούν νά φέρουν τόν άκροατή και τόν άναγνώστη εις επαφή με τά πραγματικά λογικά προβλήματα τής επιστήμης και τής φιλοσοφίας. Παράδειγμα κλασσικό γιά τά προβλήματα αυτά μας παρέχει ή κριτική τού καθαρού Λόγου, όπου από τήν αρχή ως τό τέλος γίνεται άνάλυση τών πραγματικά λογικών προβλημάτων τής επιστήμης, και γι' αυτό ή κριτική τού καθαρού λόγου γεμίζει τήν ψυχή τού άναγνώστη, μπορεί μάλιστα νά ειπή κανείς πώς κάθε φράση της άπογορεύει στόν άναγνώστη νά σκέπτεται τυπικά.

"Η τυπική Λογική είναι βέβαια ένα άπαραίτητο μέρος τής σκέψης και έχει τόσο πολύ συνυφανθή με τήν κοινή χρήση τού νοῦ ώστε νά περιτευή σχεδόν ό ευρύτατος περί αυτής λόγος. Πάντως είναι αναγκαίο και άπαραίτητο νά διδάσκεται ή τυπική Λογική. "Όχι όμως ξηρά και άνούσια, αλλά έν αναφορά πρός τά πραγματικά προβλήματα τής επιστήμης δηλ. από τή σκοπιά τής ουσιαστικής Λογικής. Μόνον με τήν

ουσιαστική ανάλυση της λογικής της επιστήμης ικανοποιείται ή φιλοσοφική όρεξη του ανθρώπου. Είς τὸ γεγονός δὲ εἰς τὸ πανεπιστήμιο δὲν διδάσκειται παρὰ μόνον ἢ τυπικὴ Λογικὴ, ἀφίεται καὶ ἡ προσχώρησι τῶν καλλιτέριων νέων, δηλ. ἐκείνων ποὺ ἔρχονται μὲ φιλοσοφικὴ ὄρεξη, στὴν πολιτικὴν ἰδεολογίαν τοῦ κριμινισμού, γιατί ἡ ἰδεολογία αὐτὴ ἰσχυρίζεται τοῦλάχιστον ὅτι ἔχει λογικὴν οὐσιαστικὴν ἢ ὅπως καταχρηστικὰ λέγει, διαλεκτικὴν. Γι' αὐτὸ διαβάζοντας κανεὶς τὴ Λογικὴν τοῦ κ. Βορέα ἀγεται, καὶ χωρὶς νὰ ἔχη καμμιὰ πρὸς τοῦτο πρόθεσι, εἰς τὸ νὰ τὸν καταστήσῃ υπεύθυνον γι' αὐτὴν τὴν διάδοσιν τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ ἀνάμεσα στοὺς φοιτητάς. (1) φοιτητῆς, νέος μὲ ὄρεξη καὶ μὲ ἀκμαῖα συναισθήματα, ζητάει ἀπὸ ἐκείνον ποὺ διδάσκει κάτι οὐσιαστικόν, ζητάει περιεχόμενον. Τὸ τυπικὸ μέρος κατὰ λογικὴν ἀναγκαιότητα συνυπάρχει μὲ τὸ περιεχόμενον, εἶναι κάτι ποὺ προκύπτει γιὰ τὸ φοιτητὴ αὐτόματα ὑστερα ἀπὸ τὴν γνώσιν τῆς επιστήμης, γι' αὐτὸ εἶπα στὴν ἀρχὴν ὅτι Λογικὴ ὑπάρχει ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει καὶ ἐπιστήμη ὡς οὐσιαστικὴ ψυχικὴ ἐνέργεια, ὡς πραγματικὸ ψυχικὸ γεγονός.

Ἡ διαίρεσις τοῦ ἔργου εἶναι ἢ συνειλησμένη ποὺ βρίσκει κανεὶς σὲ ἄλλα τὰ ἔργα περὶ τυπικῆς Λογικῆς. Πρῶτα ἐξετάζεται ἡ ἔννοια, ἔπειτα ἡ κρίσις, καὶ τρίτον οἱ συλλογισμοί. Εἰς τὸ δεύτερον μέρος τοῦ ἔργου δίδεται μὲ γενικὴ ἐπισκόπησι τῆς μεθοδολογίας τῶν ἐπιστημῶν.

Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ κ. Βορέας λέγει ῥητῶς ὅτι ἡ κρίσις εἶναι τὸ πρῶτον καὶ κυριώτατον λογικὸν στοιχεῖον: «γίνεται δὲ τῆς νόησεως, τῆς τε ἄλλης καὶ τῆς Λογικῆς, στοιχεῖον πρῶτον καὶ κυριώτατον ἢ κρίσις» (σελ. 40), ἐπίσης ῥητῶς λέγει ὅτι ἔπρεπε ἡ ἔρευνα τῶν λογικῶν στοιχείων νὰ ἀρχίζῃ μὲ τὴν κρίσιν: «πάσης ἐπιστήμης σκοπὸς ὑπόκειται νὰ δημιουργήσῃ σύστημα κρίσεων ἔχουσῶν λογικὸν καὶ ἀδιάσειστον κῆρυξ. Τούτου δ' ἕνεκα ἀπὸ τῆς κρίσεως ἔδει νὰ γίνεται ἀρχὴ τῆς ἐξετάσεως τῶν λογικῶν στοιχείων.» (σελ. 40). Ἐν τούτοις ὁ κ. Βορέας δὲν ἀφίνει παρὰ ταῦτα τὸ παλιὸ σχῆμα τῆς ἔρευνας τῶν λογικῶν στοιχείων καὶ ἀρχίζει τὴν ἐκθεσιν μὲ τὴν ἔννοια. Ὁ κ. Βορέας, ἐνῶ δέχεται ὅτι τὸ πρῶτον καὶ κυριώτατον λογικὸν στοιχεῖον εἶναι ἡ κρίσις, πράγμα ποὺ εἶναι ἀναμφισβήτητον πειὰ μὲς τὴν Λογικὴν, ἀρχίζει τὴν ἔρευνά του μὲ τὴν ἔννοια, ἐπειδὴ ἡ ἔννοια ποὺ ἔχει γιὰ τὴν ἔννοια εἶναι τυπικὴ, θεωρεῖ δηλ. τὴν ἔννοια ὁ κ. Βορέας ὡς τὸ ἀπλούστατον στοιχεῖον τῆς νόησεως, ἐνῶ πράγματι ἡ ἔννοια εἶναι σύνθετον στοιχεῖον τῆς νόησεως. (1) ὁρισμὸς τῆς ἔννοιᾶς ὡς «καθολικῆς παραστάσεως», ἐκτὸς τοῦ ὅτι εἶναι ψυχολογικὸς εἶναι λογικῶς ἀπαράδεκτος. Ὁ κ. Βορέας γράφει: «ἔννοια εἶναι καθολικὴ παραστάσις περιλαμβάνουσα τὰ κύρια γνωρίσματα ἐνὸς ἢ πλειόνων αντικειμένων δι' ὧν ἐκφράζεται ἡ οὐσία αὐτῶν (σελ. 41), δίνει δηλ. καὶ πάλι τὸν ὁρισμὸν τῆς ἔννοιᾶς ὅπως ὀρίζει ἡ τυπικὴ Λογικὴ. Δηλαδή ἔννοια σύμφωνα μ' αὐτὸν εἶναι ἀφαίρεσις, ἐνῶ πράγματι ἔννοια εἶναι τὸ συστηματικὸν σύνολον κρίσεων ποὺ ὀρίζουν τὸ βάθος καὶ τὸ πλάτος ἐνὸς οἰουδήποτε αντικειμένου.

(1) κ. Βορέας ὀρίζει τὸ βάθος τῆς ἔννοιᾶς ὡς τὸ σύνολον τῶν γνωρισμάτων αὐτῆς (σελ. 41). δεδομένου ἕμως ὅτι τὰ γνωρίσματα νοοῦνται ὡς κρίσεις ὀρθοὶ εἶναι νὰ ὀρίσῃ κανεὶς τὸ βάθος τῆς ἔννοιᾶς ὡς τὸ σύνολον τῶν εἰδικῶν κρίσεων ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν ἔννοια. Ὁρθῶς διακρίνει ὁ κ. Βορέας ἔννοιες γενικὰς ἢ καθολικὰς καὶ ἀτομικὰς, σφάλλει ἕμως ὅταν γράφει ὅτι «ἀτομικαὶ ἔννοιαι εἶναι πάντα τὰ κύρια ὀνόματα» διότι τὰ κύρια ὀνόματα δὲν εἶναι ἔννοιαι, ἀλλὰ ὑποδηλώνουν, σημαίνουν ἀπλῶς τίς ἔννοιαι. Ἐκτὸς αὐτοῦ ὅπως δίδεται ὁ ὁρισμὸς «ἀτομικαὶ ἔννοιαι εἶναι πάντα τὰ κύρια ὀνόματα» εἶναι δυνατὸν νὰ νομισθῇ κανεὶς ὅτι τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κύρια ὀνόματα δὲν εἶναι ἀτομικὰς ἔννοιαι. Ὅτι ὁ κ. Βορέας συνταυτίζει τίς ἀτομικὰς ἔννοιαι μὲ τὰ κύρια ὀνόματα καὶ τίς περιορίζει σὲ αὐτὰ φαίνεται καὶ ἀπὸ τὰ παραδείγματα ἀτομικῶν ἔννοιῶν ποὺ ἀναφέρει (σελ. 44), ὁ Ὑμηττός, ἡ Εὐρώπη, ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Περικλῆς. Ἡ ἔννοια τῆς Αἰγυπτιακῆς τέχνης, ἡ ἔννοια τῶν οικονομικῶν τῆς Αἰγύπτου, ἡ ἔννοια τοῦ χρηματιστηρίου Νέας Ὑόρκης εἶναι ἐπίσης ἔννοιαι ἀτομικὰς χωρὶς νὰ εἶναι καὶ κύρια ὀνόματα. Ἐκτὸς αὐτοῦ ἄλλες ἢ καθαυτὸ ἱστορικὰς ἔννοιαι εἶναι ἀτομικὰς. Ἡ συνταύτισις τῶν ἀτομικῶν ἔννοιῶν μὲ τὰ κύρια ὀνόματα εἶνε συνέπεια τοῦ γραμματισμοῦ ἀπὸ τὸν ὅποιον, ὅπως φαίνεται, δὲν ἔχει ἀπαλλαχθῆ ὁ κ. Βορέας. Γραμματισμὸς δὲ λέγοντας στὴ Λογικὴν ἔννοια τὴν προσπάθειαν νὰ ἐξηγήσῃ κανεὶς λογικὰς σχέσεις μὲ γραμματικὰ φαινόμενα.

Εἰς τὸ κεφάλαιον τῶν κατηγοριῶν ὁ κ. Βορέας ἀκολουθεῖ πιστότατα τὸν Ἀριστοτέλη, ἂν καὶ φαίνεται ὅτι διαφέρει ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, διότι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς αὐτόν, διακρίνει ἀντὶ δέκα, μόνον τέσσαρα εἶδη κατηγοριῶν, τὴν κατηγορίαν τοῦ ὄντος, τῆς ποιότητος, τῆς καταστάσεως καὶ τῆς σχέσεως (σελ. 47). Ὁ κ. Βορέας θέτει ὡς πρώτη κατηγορίαν, ὅπως καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, τὴν κατηγορίαν τῆς οὐσίας, ἔπειτα τὴν τρίτην κατηγορίαν τοῦ Ἀριστοτέλη, τὴν κατηγορίαν τοῦ ποιοῦ, θέτει δεύτερη, παραλείποντας ἐν τῇ μεταξὺ τὴν κατηγορίαν τῆς ποσότητος, τρίτην θέτει τὴν κατηγορίαν τῆς καταστάσεως εἰς τὴν ὅποιαν συνοψίζει τίς ἕξι κατηγορίας τοῦ Ἀριστοτέλη (ποῦ, ποτέ, κείσθαι, ἔχειν, ποιεῖν, πάσχειν) καὶ τέταρτην θέτει τὴν κατηγορίαν τῆς σχέσεως, ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης ἐκφράζει μὲ τὸ «πρὸς τι». Ὁ συνοψισμὸς τὸν ὅποιον κάνει μὲν βεβαίως νὰ γίνῃ χωρὶς καμμιὰ ἀντίρρηση, ἢ παράλειψιν ἕμως καὶ ἡ ἐξαφάνισις τῆς κατηγορίας τῆς ποσότητος, τὴν ὅποιαν ὁ Kant ἄλλως τε θέτει ὡς πρώτην καὶ κύριαν κατηγορίαν, εἶναι λογικὰ τελείως ἀπαράδεκτον. Ὁ κ. Βορέας «ἂν καὶ φέγει τὸν Kant διότι τάχα, οὐχὶ ὀρθῶς ὑπολαμβάνει σφαλερὰν τὴν βᾶσιν τῶν κατηγοριῶν τοῦ Ἀριστοτέλους», παραλείπει τὴν κατηγορίαν τῆς ποσότητος τὴν ὅποιαν καὶ αὐτὸς ὁ Ἀριστοτέλης δέχεται ὡς δεύτερη κατὰ σειράν.

Εἶναι πλέον ἀναμφισβήτητον ὅτι ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὅποιον συνάγει τίς κατηγορίας ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι σφαλερὸς ἐπειδὴ ὀρμάται ἀπὸ τὴν γραμματικὴν. Γι' αὐτὸ ὁ Kant, ἂν καὶ ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ ἀνακάλυψις

των κατηγοριῶν είναι ἔργο ἑνὸς «βαθυστόχαστου ἀνδρός», τοῦ Ἀριστοτέλη, ἐν τούτοις λέγει ὅτι ἐπειδὴ ὁ Ἀριστοτέλης δὲν εἶχε «κατὰ τὴν ἀναζήτησιν τῶν κατηγοριῶν» καμμιά ρυθμιστικὴ ἀρχή (règle de conduite) γι' αὐτὸ ἐμάζεψε τίς κατηγορίες ὅπου τίς συναντοῦσε, καὶ κατώρθωσε στὴν ἀρχὴ νὰ μαζέψῃ δέκα» (κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου ἐκδοσὴ Cassirer, σελ. 99). Ἡ νεώτερη ἀλλοιωτὴ φιλολογικὴ ἐργασία ποῦ ἔχει γίνει ἀπάνω στὸν Ἀριστοτέλη ἔχει διαφωτίσει τὸ ζήτημα ὀριστικῶς. Ὁ Ἀριστοτέλης πολλὰ φορὲς ἐπηρεάζεται κατὰ τὸν ὀρισμὸ λογικῶν σχέσεων ἀπὸ τὴ γραμματικὴ. Σ' αὐτὸ ἀκολουθεῖ καὶ ὁ κ. Βορέας πιστὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἐπειδὴ ῥητὰ λέγει: «ἡ ἐννοια τῆς ποιότητος περιλαμβάνει τὸ ἐπίθετον καὶ τὸ ἀριθμητικόν, ἢ δὲ ἐννοια τῆς καταστάσεως τὰ τέσσαρα εἶδη τῶν ῥημάτων, ἢ δὲ τῆς ἀναφορᾶς τὰς κατηγορίας τοῦ τόπου, τοῦ χρόνου καὶ τοῦ πρὸς τι» (σελ. 17). Ὁ συγγραφεὺς διατηρεῖ, πολὺ ὀρθῶς, μιὰ παλαιὰ διάκριση ποῦ γίνεται στὴ Λογικὴ μεταξὺ σαφῶν καὶ ἀσαφῶν ἐννοιῶν· ἐπειδὴ ὅμως ὁ ὀρισμὸς ποῦ δίνει στὴν ἐννοια δὲν εἶναι οὐσιαστικὸς γι' αὐτὸ καὶ τὰ παραδείγματα ποῦ φέρνει γιὰ νὰ σαφηῖσιν τι ἐννοεῖ λέγοντας σαφῆ καὶ ἀσαφῆ ἐννοια εἶναι ἀστοχα. Ἔτσι λ. χ. λέγει «σαφῆ ἐννοια ἔχομεν, ὡς ἐν παραδείγματι, τοῦ κομήτου ὅταν δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν αὐτὸν τῶν ἄλλων οὐρανίων σωματίων, καὶ τοῦ ῥόδου ὅταν διακρίνωμεν αὐτὸ τῶν ἄλλων ἀνθέων,» (σελ. 50). Ὡστε κατὰ τὸν συγγραφέα δὲν χρειάζεται νὰ γνωρίζωμε τίποτε ἄλλο οὔτε περὶ τοῦ κομήτου οὔτε περὶ τοῦ ῥόδου, ἀρκεῖ νὰ τὰ διακρίνωμε ἀπλῶς ἀπὸ τὰ ἄλλα γιὰ νὰ ἔχωμε σαφῆ, ἐννοια. Ἀπὸ τὸ παράδειγμα αὐτὸ καταφαίνεται ὅτι ὁ συγγραφεὺς, ἂν καὶ γράφει λογικῶς, εἶναι μπλεγμένους στὰ δίχτυα τοῦ ψυχολογισμοῦ. Σαφῆ ἐννοια γιὰ ἕνα ἀντικείμενο ἔχομε μόνον ὅταν κατανοήσωμε τούτο μὲ μιὰ ἐλόκληρη σειρά ἀπὸ κρίσεις καὶ ὄχι ὅταν ἀπλῶς χωρίσωμε τούτο ἀπὸ ἕνα ἄλλο. Ὅτι ὁ κ. Βορέας ψυχολογίζει καταφαίνεται καὶ ἐκ τῆς περαιτέρω φράσεώς του ὅπου γράφει «εἶναι φανερόν ὅτι πολλοὶ ὑπάρχουσι βαθμοὶ σαφηνείας καὶ εὐκρινείας τῶν ἐννοιῶν» (σελ. 51) πράγμα ποῦ ἐνδιαφέρει ἀποκλειστικὰ τὴν ψυχολογία καὶ ὄχι τὴ Λογικὴ. Ἡ λογικὴ χωρίζει τίς ἐννοιας μόνον εἰς σαφεῖς καὶ ἀσαφεῖς γενικά, καὶ τίς μὲν σαφεῖς ὀνομάζει λογικὰς, τίς δὲ ἀσαφεῖς ψυχολογικὰς· αὐτὲς εἶναι δυνατόν νὰ ἔχουν πολλοὺς βαθμοὺς ἀσαφείας καὶ σαφηνείας καὶ μὲ τοὺς βαθμοὺς αὐτοὺς ἀσχολεῖται ἀποκλειστικὰ ἡ ψυχολογία ἢ ὅποια ἐρευνᾷ τὴ χρονικὴ γένεσιν τῶν ἐννοιῶν. Γι' αὐτὸ δὲν ἐνδιαφέρεται ἡ Λογικὴ καθόλου οὔτε γιὰ τὴν εὐφυΐα οὔτε γιὰ τὴν προσοχή, οὔτε γιὰ τὸν τρόπο τῆς γενέσεως τῶν ἐννοιῶν, οὔτε ἂν οἱ εὐφυέστεροι ἀνθρώποι ἔχουν τελειότερες ἐννοιας καὶ οἱ ἀφυέστεροι ἀσαφεῖς καὶ συγκεχυμένες.

Ὄρθως ἰσχυρίζεται ὁ συγγραφεὺς ὅτι ἡ ψυχολογία διδάσκει «ὅτι ὁ βαθμὸς τῆς σαφηνείας τῶν παραστάσεων ἐξαρτᾶται ἐκάστοτε ἐκ τῆς προσοχῆς, μεθ' ἧς αὐταὶ γίνονται ἀντιληπταί», (σελ. 51) πλανᾶται ὅμως ὅταν διατείνεται ὅτι ἡ ψυχολογία διδάσκει «ὅτι αἱ κατ' αἰσθησιν παραστάσεις εἶναι πολὺ ἐναργέστεραι καὶ τῶν ἐξ ἀναμνήσεως καὶ τῶν ἐκ

φαντασίας ἐγγιγνομένων» (σελ. 50). Τὸ ἀντίθετο ἀκριδῶς διδάσκει ἡ ψυχολογία· ὅτι ὑπάρχουν πολλὰς, ἀπειρες περιπτώσεις, ποῦ ἡ παραστάσεις καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάμνησιν καὶ ἀπὸ τὴ φαντασία, εἶναι πολὺ ἐναργέστερες ἀπὸ τίς παραστάσεις ποῦ ἔχομε ἀπὸ τὴν αἴσθησιν ἢ τοῦλάχιστον ἐξ ἴσου ἐναργεῖς.

Ὁ ψυχολογισμὸς ἀπὸ τὸν ὅποιον δὲν ἀπαλλάσσεται καὶ στὴ Λογικὴ ὁ κ. Βορέας καταφαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν τρόπο κατὰ τὸν ὅποιο ἐννοεῖ ὁ συγγραφεὺς τὸν σχηματισμὸ τῶν ἀφηρημένων ἐννοιῶν. Ἔτσι γράφει «αἱ ἀφηρημέναι ἐννοια δημιουργοῦνται οὕτω διὰ τῆς προσοχῆς ἀπομονοῦμεν ιδιότητας τῶν αἰσθητῶν ἀντικειμένων καὶ θεωροῦμεν ὡς ὑπαρχούσας κατ' ἑαυτὰς» (σελ. 49). Παραδείγματα δὲ τοιούτων ἐννοιῶν ἀναφέρει ὁ συγγραφεὺς τὴ σοφία, τὸ κάλλος καὶ τὴν ἰσχύ. Εἶναι πόρισμα τῆς κριτικῆς θεωρίας ὅτι καμμιά ἀπλή ψυχολογικὴ ἐνέργεια, συνεπῶς οὔτε ἡ ἀπλή προσοχή μπορεῖ νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ στὴ δημιουργία ἀφηρημένων ἐννοιῶν. Τὸναντίον ὁ σχηματισμὸς τῶν ἐννοιῶν δὲν γίνεται μὲ τὴν ἀπομόνωση τῶν ιδιοτήτων τῶν αἰσθητῶν ἀντικειμένων διὰ τῆς προσοχῆς ἀλλὰ μὲ τὸν θεμελιώδη νόμο ποῦ ἔχει τὸ λογικὸ νὰ σχετίζῃ καὶ νὰ διακρίνῃ. Χωρὶς αὐτὸν τὸν θεμελιώδη νόμο δὲν θὰ μποροῦσε ποτὲ ὁ ἄνθρωπος νὰ σχηματίσῃ ἐννοια. Μὲ τὴν προσοχή σχηματίζομε τὸ πολὺ-πολὺ εἶκόνα. Γιὰ νὰ γίνῃ ἡ ἀπομόνωση προϋποτίθενται βασικοὶ λογικοὶ νόμοι, ὅροι ἢ ὅπως λέμε κατηγορίες τοῦ σκέπτεσθαι. Πῶς λοιπὸν σχηματίζονται ἡ ἀφηρημένες ἐννοιας μὲ τὴν ἀπομόνωση ἀφοῦ γιὰ νὰ γίνῃ ἡ ἀπομόνωση ἔχομε ἀνάγκη ἀπὸ ἀφηρημένες ἐννοιας. Ἡ ἀφηρημένη ἐννοια εἶναι τὸ λογικὸ a priori τῆς ἀπομόνωσεως. Ὁ Kant λέγει «κατηγορίες εἶναι ἐννοιας ποῦ προδιαγράφουν στὰ φαινόμενα καὶ συνεπῶς στὴ φύσιν, ὡς τὸ σύνολο ὅλων τῶν φαινομένων, νόμους a priori» (κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου σελ. 113). Συμβαίνει καὶ στὴν περίπτωσιν αὐτῇ ὅτι καὶ σὲ ὅλον τὸν τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι τοῦ κ. Βορέα δηλ. σχηματίζει ἐννοιας ἀποκλειστικὰ κατὰ τὸν ἐμπειρικὸν τρόπο, γι' αὐτὸ καὶ ὁ συγγραφεὺς στὴ Λογικὴ του εἶναι πέρα καὶ πέρα περιγραφικὸς, ἐνῶ εἰς τὴ Λογικὴ δὲν χωρεῖ περιγραφὴ ἀλλὰ ἀνάλυση οὐσιαστικὴ. Ἡ περιγραφὴ γίνεται σὲ φαινόμενα φυσικά, ἱστορικά καὶ ψυχολογικά. Ἡ λογικὴ σχέσεις ἀπαιτοῦν οὐσιαστικὴ ἀνάλυση καὶ μόνον ἀφοῦ γίνῃ ἡ ἀνάλυση ἐπιτρέπεται βοηθητικὰ καὶ ἡ περιγραφὴ.

Βεβαίως θὰ ἦταν παράλογο καὶ ἀντιφατικὸ πρὸς τὴν πνευματικὴν κατάστασιν τοῦ τόπου μᾶς νὰ ζητήσῃ κανεὶς ἀπὸ τὸν κ. Βορέα νὰ συνδυάσῃ τὴ Λογικὴ μὲ τὴ Μεταφυσικὴ, ὅπως ἔκαμε γιὰ τελευταία φορὰ στὴν Ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας ὁ Hegel· αὐτὸ θὰ ἐσήμαινε νὰ ζητήσῃ κανεὶς ἀπὸ τὸν συγγραφέα πραγματικὴν φιλοσοφίαν καὶ τέλειαν κοσμοθεωρίαν. Τούτο ὅμως εἶναι ἔργο βαρὺ ποῦ κανεὶς σήμερον, ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα ἀλλὰ καὶ ἀλλοῦ, δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἀναλάβῃ, ἂν καὶ οἱ ὀπαδοὶ τῆς πολιτικῆς προπαγάνδας τοῦ ἱστορικοῦ ὀλισμοῦ τολμοῦνε νὰ φθάσουνε καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τῆς προπέτειας. Ἐκείνο ποῦ μπο-

ρούσε να ζητήσει κανείς από τον κ. Βορέα είναι να μην ενδιατρέψη τόσο πολύ στην τυπική Λογική αλλά να προχωρήσει στην ουσιαστική Λογική.

Όρθά ορίζει την κρίση ο κ. Βορέας λέγοντας: «κρίσις είναι ή διανοητική ενέργεια δι' ής προσδιορίζομεν την λογικήν σχέσιν δύο έννοιων» (σελ. 85). τοῦτο ὅμως ἂν καὶ ὀρθὸ δὲν ἀποδίδει πλήρως τὴν ἐνέργεια τῆς κρίσεως ἐπειδὴ κρίση εἶναι, ὅπως λέγει ὁ Καντ, ἐκείνη ἢ ἐνέργεια (πράξις) τοῦ νοῦ διὰ τῆς ὁποίας ἢ ποικιλία τῶν δεδομένων παραστάσεων (ἐποπτειῶν ἢ έννοιῶν) συνενώνονται σὲ μιὰ κατάληψη (apperception). Κριτική τοῦ καθαροῦ Λόγου. "Εκδοσις Cassirer σελ. 121). Κατ' ἀντίθεση πρὸς τὴν κρίση τὴ καθαυτὴ λογικὴ ἐμιλεῖ ὁ κ. Βορέας καὶ «περὶ φυσικῆς κρίσεως». «Λέγομεν δὲ φυσικὴν κρίσιν ἐκείνην, ἣτις γίνεται κατὰ συνειρμὸν ἄνευ ἐπιγνώσεως τῆς ὀρθότητος ἢ μὴ ὀρθότητος τῆς συνδέσεως τῶν έννοιῶν» (σελ. 115). Εἶναι προφανές ὅτι ἐδῶ πρόκειται περὶ τοῦ συνειρμοῦ τῶν παραστάσεων καὶ γενικὰ τῶν ψυχικῶν γεγονότων τὸν ὅποιον ὁ κ. Βορέας μεταφέρει ἀπ' τὴν ψυχολογία καὶ εἰς τὴ Λογική. Τὸ συνειρμὸ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ τὸν ὀνομάσῃ κανείς κρίση, ἐστὶ καὶ ἂν προσονομάξῃ αὐτὴ φυσική, γιατί τότε θὰ ἦταν ἀναγκασμένος νὰ ἐπεκτείνῃ τὴν ὀρολογία αὐτὴ καὶ σὲ ἄλλα κεφάλαια τῆς ζωῆς καὶ θὰ ἐπέφερε σύγχυση εἰς τὰ πράγματα τῆς Λογικῆς. Κρίση ὑπάρχει μόνον μὲ τὴ λογικὴ ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῶ ὁ συνειρμὸς δὲν εἶναι λογικὸν ἀλλὰ ψυχολογικὸ γεγονός. Κρίση ὑπάρχει μόνον ἐκεῖ ποῦ ὁ ἀνθρώπος ἀπομαρτίζει καὶ λέγει ναι ἢ ὄχι, μὲ ἄλλα λόγια ἐκεῖ ποῦ ὑπάρχει ἀλήθεια καὶ ψεῦδος. Ἐνῶ στὸν συνειρμὸ τῶν παραστάσεων, ἐπειδὴ συνειρμὸς δὲν εἶναι λογικὸ ἀλλὰ ψυχολογικὸ γεγονός, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ λόγος περὶ ἀληθείας καὶ ψεύδους. (1) συνειρμὸς εἶναι ἀπλῶς ἓνα φυσικὸ γεγονός καὶ μᾶς ἐνδιαφέρει μόνον τὸ ἂν ὑπάρχει ἢ ὄχι.

Όρθά γράφει ὁ κ. Βορέας «δὲν εἶναι κρίσις ἅσα πρότασις, διότι δὲν ὑπάρχει ἐν πάσῃ προτάσει ἀπόφανσις περὶ τῆς ἀληθείας ἢ τοῦ ψεύδους» (σελ. 117). Σφάλλει ὅμως ὅταν νομίζει ὅτι ὑπάρχει ἐρώτηση ποῦ ἰσοδυναμεῖ μὲ κρίση, ὅπως λόγου χάριν ἢ ἐρώτηση ποῦ ἀναφέρει ὁ ἴδιος «δὲν εἶναι ταῦτα ἀληθῆ;» (σελ. 117). (1) κ. Βορέας λέγει ὅτι ἢ ἐρώτηση αὐτὴ ἰσοδυναμεῖ μὲ κρίση ἐπειδὴ «ὁ ἐρωτῶν προϋποθέτει τὴν καταφατικὴν ἀπόκρισιν: πάντως ταῦτα εἶναι ἀληθῆ» (σελ. 117). Ἡ ἐρώτηση μένει πάντα ἐρώτηση καὶ δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ἀντικαταστήσῃ τὴν κρίση καὶ ὅταν ἀκόμα ἐκεῖνος ποῦ ῥωτᾷ προϋποθέτει βεβαίως τὴν καταφατικὴ ἢ ἀποφατικὴ ἀπόκριση. Ἡ κρίση εἶναι πάντα ἀπάντηση σὲ μιὰ ἐρώτηση, ἢ ἐρώτηση ὅμως ἢ ἴδια, ἂν καὶ εἶναι λογικὸ γεγονός, δὲν εἶναι κρίση ἀλλὰ ἀξίωση πρὸς κρίση (βλέπε Rickert der Gegenstand der Erkenntnis ἐκδοσις 4η καὶ 5η σελ. 113 κ. ε.).

Όρθά γράφει ὁ κ. Βορέας ὅτι «τὸ συνδετικὸν εἶναι ἢ λέξις ἣτις σημαίνει τοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ κατηγορουμένου τὴν σχέσιν» (σελ. 118), σφάλλει ὅμως δεινότερα ὅταν, ἀναλύοντας τὴ φράση αὐτὴ, γράφει ὅτι

σχέση τοῦ κατηγορουμένου καὶ τοῦ ὑποκειμένου σημαίνει τὴν ταυτότητα ἢ τὴν ἰσότητα αὐτῶν (σελ. 118). Κατὰ τὴν κρίση δὲν πρόκειται ποτὲ γιὰ ταυτότητα ἢ ἰσότητα τῶν έννοιῶν. Ἐὰν ἐπρόκειτο ἢ γιὰ ταυτότητα ἢ γιὰ τὴν ἰσότητα τῶν έννοιῶν τότε ἢ κρίση καὶ γενικὰ ἢ κριτικὴ ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου θὰ ἦταν ματαιοπονία. Ἐκεῖ ποῦ πρόκειται γιὰ ταυτότητα ἢ γιὰ ἰσότητα ἔχομε ταυτολογία ἢ τὸ πολὺ-πολὺ ἀναλυτικὴ κρίση ὅπως λέγει ὁ Καντ, ἢ δὲ ταυτολογία εἶναι κάτι ποῦ δὲν προάγει καθόλου τὴ γνώση. Ἡ γνώση προάγεται μὲ τὴν κρίση μόνον διότι κατὰ τὴν κρίση συνδέονται κυριώτατα έννοιες ποῦ δὲν ἔχουν ἀναμεταξύ των οὔτε τὴ σχέση τῆς ταυτότητας οὔτε τὴ σχέση τῆς ἰσότητας, ἀλλὰ ἓναν λογικὸ σύνδεσμο. "Όταν π. χ. λέγω ὅτι αὐτὸ τὸ χαρτί εἶναι πραγματικὸ δὲν έννοῶ ὅτι ἢ πραγματικότητα καὶ τὸ χαρτί εἶναι τὰ αὐτὰ ἢ καὶ ἴσα ἀλλὰ ὅτι εὑρίσκονται σὲ μιὰ λογικὴ σχέση, ἀναγνωρίζω ὅτι εἶναι δυνατόν λογικὰ νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὸ χαρτί ἢ έννοια τῆς πραγματικότητος. Ἄν ἢ έννοια τῆς πραγματικότητος ἦταν ἢ αὐτὴ ἢ ἴση μὲ τὸ χαρτί τότε λογικὰ δὲν θὰ μπορούσα νὰ τὴν ἀποδώσω σὲ κανένα ἄλλο ἀντικείμενο παρὰ εἰς τὸ χαρτί. Θὰ ἦταν κάτι πέρα καὶ πέρα ἀτυμικὸ ὅπως αὐτὸ τὸ χαρτί. Ὁ Καντ εἰς τὴν εἰσαγωγὴ τῆς κριτικῆς τοῦ καθαροῦ Λόγου (σελ. 110) διακρίνει κρίσεις ἀναλυτικὰς καὶ συνθετικὰς, καὶ ἀναλυτικὰς ὀνομάζει ἐκείνας τῶν ὁποίων τὸ κατηγορούμενο ἐνυπάρχει εἰς τὸ ὑποκείμενο, συνθετικὰς δὲ ἐκείνας τῶν ὁποίων τὸ κατηγορούμενο «κεῖται ἐντελῶς ἔξω ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο». "Όλες ἢ ἐπιστημονικὰς κρίσεις εἶναι συνθετικὰς καὶ αὐτὰς ἀκόμα ἢ κρίσεις τῶν μαθηματικῶν.

Ἐὰν ἤθελε κανείς διαβάξοντας τὸ ἔργο τοῦ κ. Βορέα νὰ κατατάξῃ τὸν συγγραφέα σὲ μιὰ φιλοσοφικὴ παράταξιν θὰ ἦταν ἀναγκασμένος ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ πράγματα νὰ εἰπῇ ὅτι ὁ κ. Βορέας ἀνήκει εἰς τὸν ἀπλοϊκὸν ἐμπειρισμὸν. Ἔτσι εἰς τὴν σελίδα 112 ὀμιλεῖ περὶ τῆς «κατὰ φύσιν διανοήσεως». «Ἐν τῇ φύσει ὑπάρχει εἰρμὸς καὶ ἐξάρτησις τῶν ὄντων καὶ γινόμενων καὶ τὸ μὲν προηγούμενον ἐν τῇ σειρά εἶναι ἢ αἰτία, τὸ δὲ ἐπόμενον τὸ ἀποτέλεσμα, τὸ αἰτιατὸν ἐκείνου καὶ ἰσχύει καθόλου ἐνταῦθα ἢ ἀρχή: οὔδὲν γίνεται ἄνευ αἰτίας: ὀνομάζεται δὲ ἢ ἐν τῇ φύσει αἰτία καὶ αἰτιώδης ἢ πραγματικὸς λόγος» (σελ. 118). Εἶναι προφανές ὅτι μὲ τὰ ἀνωτέρω ὁ κ. Βορέας θέλει νὰ παραστήσῃ τὸ νόμο τῆς αἰτιότητος, τὸν ὅποιον τοποθετεῖ μέσα εἰς τὰ πράγματα, μέσα εἰς τὴ φύσιν καὶ ὄχι ἐκεῖ ὅπου πραγματικὴ λειτουργεῖ εἰς τὸν νοῦ τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι διδάσκει ὡς πρὸς αὐτὸ τὰ ἴδια μὲ τὸν ἱστορικὸ ὕλισμὸν. Ἐννῶ νόμο κατ' ἐξοχὴν λογικὸν, ὅπως εἶναι ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος, τὸν μεταβάλλει σὲ ἓνα φυσικὸ γεγονός καὶ ἔτσι ξαναγυρίζει πάλι εἰς τὴν κατὰ κράτος ποῦ βρισκόταν ἢ φιλοσοφία πρὶν ἀπὸ τὸν Καντ. Γιατί αὐτὸ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ἀναμφισβήτητα ἀποκτήματα τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας, ὅτι ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος εἶναι νόμος λογικὸς καὶ ὄχι φυσικὸς. Τοῦτο διείδε καὶ ἀνέπτυξε ἠδὲ ὁ Hume.

(1) ἀπλοϊκὸς ἐμπειρισμὸς τοῦ συγγραφέα καταφαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ

ἀκόλουθοι ἑμιλιώντας ὁ συγγραφεὺς στὴ σελίδα 91 καὶ 92 περὶ συλλογισμοῦ καὶ περὶ τῶν εἰδῶν τοῦ συλλογισμοῦ γράφει τὰ ἑξῆς: «βάσις τῆς τοιαύτης διανοήσεως γίνονται οἱ συλλογισμοί, οἱ ἀναλογικοί, οἱ ἐπαγωγικοί καὶ παραγωγικοί. Προηγούνται δὲ τῆς παραγωγῆς ἐν τῇ κατὰ φύσιν διανοήσει ἡ ἀναλογία καὶ ἡ ἐπαγωγή. Διὰ τούτων εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὁ ἄνθρωπος ἀφετηρίαν ἔχων τὴν παρατήρησιν, ἐγνώρισε τὸ ἐπὶ μέρους καὶ κατασκεύασε τὰς γενικὰς ἐννοίας διὰ τῆς συνδέσεως τῶν ὁμοίων καὶ ὥρισε τοὺς φυσικοὺς νόμους καὶ ἔθεσε τοὺς τεχνικοὺς κανόνας καὶ τὰς ἠθικὰς ἀρχὰς καὶ ὅσα εἶναι παραπλήσια πρὸς ταῦτα». Πῶς τὴν ἀρχὴν ἡ ἀναλογία καὶ τῆς ἐπαγωγῆς γινώσκων χωρὶς νὰ ἔχη στὸ νοῦ τοῦ ἀρχῆς λογικῆς καὶ πῶς μπορεῖ νὰ συνδέσῃ τὰ ὅμοια χωρὶς νὰ ἔχη στὸ νοῦ τοῦ νόμου λογικοῦ καὶ πῶς μπορεῖ νὰ ὀρίσῃ τοὺς φυσικοὺς νόμους καὶ νὰ θέσῃ ἠθικὰς ἀρχὰς ἀπὸ τὴν ἀπλὴν παρατήρησιν, τοῦτο εἶναι πράγματι ἀκατανόητο γιὰ ἕνα πού σκέπτεται λογικά.

Ὁ ἐμπειρισμὸς καταφαίνεται ἀπὸ κάλλε προσωπικῆ κρίσιν πού κάνει ὁ κ. Βορέας καὶ ἀπὸ τῆ δόξασί του (σελ. 92) ὅτι «προσῆκον ἦτο περὶ τῆς ἀναλογίας καὶ τῆς ἐπαγωγῆς νὰ γίνηται λόγος τὸ πρῶτον ἐν τῇ Λογικῇ». Ἐκεῖνο ὅμως πού μᾶς πείθει ὅτι ὁ συγγραφεὺς δουλεύει στὸν ἐμπειρισμὸ εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι δέχεται τελείαν ἐπαγωγή. «Τελεία ὀνομάζεται ἡ ἐπαγωγή ἐν ἡ πάσας τὰς ἐπὶ μέρους περιπτώσεις εὐρίσκοντες συμπεραίνομεν ἔπειτα περὶ τοῦ ὅλου» (σελ. 100). Ἀλλὰ εἶναι δυνατόν νὰ ἔχωμε τελεία ἐπαγωγή; ὁ Kant γράφει κάπου ὅτι εἶναι ἀνθρωπίνως ἀδύνατον νὰ ἐξετασθῶν ὅλες ἡ περιπτώσεις λόγῳ τῆς ἀπειρίας τῶν περιπτώσεων. Ἄν φιλάνοιμε πολλὰς φορές στὴ διατύπωση ἑνὸς γενικοῦ νόμου ἢ ἑνὸς κανόνος πού νὰ περιλαμβάνῃ ὅλες τίς περιπτώσεις τὸ κάνομε μὲ τὴ συνθετικὴ καὶ γενικευτικὴ δύναμιν πού ἔχει ὁ νοῦς μᾶς νὰ συμπληρώνῃ πάντοτε κάτι πού ὑπάρχει ἀποσπασματικὰ στὴν ἐμπειρία. Χωρὶς αὐτὴ τὴ συνθετικὴ δύναμιν θὰ ἦταν ἀδύνατον νὰ ἔχομε ἔστω καὶ τὴν ἀπλουστάτη γνῶσιν. Μ' αὐτὴ φθάνομε λ. χ. στὸ νόμο τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς ἐξελιξέως τῶν εἰδῶν καὶ τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ πρωτόπλασμα ἢ τὰ πρωτοπλάσματα χωρὶς ποτὲ νὰ εἶναι δυνατό νὰ ἀποκτήσωμε τελεία ἀπαγωγή. ὁ Νόμος αὐτὸς εἶναι θέσιν τοῦ νοῦ, λογικὴ ἀρχὴ καὶ ἰσχύει μόνον ἐφ' ὅσον δὲν παρουσιάζεται περίπτωσις ἀντιφατικῆ, ἀλλὰ καὶ τότε ἀκόμη ἢ προσπάθεια τοῦ ἐπιστήμονος εἶναι ἡ ὑπαγωγή τῆς περιπτώσεως ταύτης στὸν νόμο. Ὡστε δὲν πρόκειται περὶ τελείας ἐπαγωγῆς ἀλλὰ περὶ μιᾶς ἀρχῆς λογικῆς πού ρυθμίζει τὴν ἐμπειρία. Καὶ ὅμως ὁ κ. Βορέας δέχεται ὡς ἀναμφισβήτητη τὴν τελεία ἐπαγωγή, «ἄνευ αὐτῆς (τῆς τελείας ἐπαγωγῆς) οὐδένα θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ὀρίσωμεν νόμον ἀσφαλῆ, οὐδὲ κανόνα, οὐδὲ ἀρχὴν οὐδεμίαν». (σελ. 106).

Τυπικὸ χαρακτηριστὴρ ἔχει ἐπίσης καὶ ἡ γενικὴ μεθοδολογία πού προσπαθεῖ νὰ μᾶς δώσῃ ὁ κ. Βορέας. Γιὰ εἰδικὴ μεθοδολογία τῶν ἐπιστημῶν δὲν κάνει λόγο γιατί αὐτὴ ἀνήκει στὴ θεωρία τῆς γνῶσεως τὴν ὅποια ὁ κ. Βορέας χωρίζει ἀπὸ τὴ Λογικὴ ἀπὸ μᾶς δίνει μο-

νάχα τυπικὴ λογικὴ. Ὅρθα γράφει ὁ κ. Βορέας «αἱ ἀτομικαὶ ἐννοιαὶ τῶν στοιχείων τῆς ἀμέσου ἐμπειρίας, αἵτινες δὲν ἔχουσιν ὀρισμένην εἰδοποιὸν διαφορὰν, δὲν ὀρίζονται ἀκριβῶς. Ὡσαύτως δὲν ὀρίζονται τελείως αἱ ἀνώταται κατηγορίαι, αἵτινες εἶναι ἀπλατὴ καὶ δὲν ἔχουσι προσεχὲς γένος, οἷα εἶναι ἡ ἐννοια τοῦ ἔντος. Ἐὰ ἄτομα περιγραφῆς μόνον εἶναι δεκτικὰ γενομένης διὰ δηλώσεως οὐχὶ οὐσιασθῶν γνωρισμάτων. Αἱ δὲ γενικώταται κατηγορίαι διασαφῶνται διὰ παραδειγματικῶν δι' ὧν δηλοῦται τὸ πλάτος αὐτῶν» (σελ. 176). Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ τὰ δύο λογικὰ ἄκρα ἀνάμεσα στὰ ὅποια κινεῖται ἡ πραγματικὴ λογικὴ ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου δηλ. γιὰ τὰ πρῶτα ἐννοιολογικὰ μορφώματα τῆς ἐμπειρίας καὶ γιὰ τὰ ὑψίστα λογικὰ γένη τῆς νοήσεως. Ἐὰ πρῶτα λογικὰ μορφώματα τῆς ἐμπειρίας εἶναι ἀδύνατον νὰ ὀρισθῶν ἐπακριβῶς ὅχι ἐπειδὴ δὲν ἔχουν εἰδοποιὸν διαφορὰ ἀλλὰ διότι ἡ λογικὴ τῶν ἀνάλυσις εἶναι πράγμα ἀδύνατον. Λογικὰ εἶμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ δεχθῶμε ὅτι ἔχουμε εἰδοποιὸν διαφορὰ. Ἐπίσης εἶναι δύσκολο νὰ ὀρισθῶν τὰ ἀνώτατα γένη, ἢ κατηγορίες. ὁ λόγος ὅμως δὲν εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ὑπάρχει σ' αὐτὰ προσεχὲς γένος, ἀλλὰ ἐπειδὴ εἶναι δύσκολο νὰ ὑψωθῇ ὁ καλένας στὴν ὑψηλὴ αὐτὴ πράξιν τοῦ ὀρισμοῦ τῶν ἀνωτάτων γενῶν καὶ νὰ ἀνιέξῃ στὴ σκληρὴ λογικὴ ἀκολουθία πού ἀπαιτεῖται. Ὁ κ. Βορέας, ἐπειδὴ σκέπτεται τυπικά, νομίζει ὅτι ὁ ὀρισμὸς μᾶς κατηγορίας εἶναι ἡ ὑπαγωγή αὐτῆς σὲ μιὰ ἀνωτέρα, ἐνῶ ὁ οὐσιαστικὸς ὀρισμὸς εἶναι, ὅπως μᾶς ἐδίδαξε καὶ ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἐπίσκοπος, νὰ δημιουργήσωμε σύστημα κρίσεων διὰ τοῦ ὁποῦ τοῦ ἀφηρημένο λογικὸ στοιχεῖο, ἢ κατηγορία, νὰ γίνῃ συγκεκριμένη λογικὴ οὐσία.

Ὁ ἐμπειρισμὸς καὶ μάλιστα ὁ ἀπλοϊκὸς τοῦ συγγραφέα ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴν ἐπάνω στὴν ὅποια στηρίζεται καὶ τὴ μεθοδολογία του. Ἀποδίδει σχεδὸν ἀπόλυτο κύρος σὲ ὅσα προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, χωρὶς βέβαια λέγοντας ἐμπειρία νὰ ἐννοεῖ ἐκεῖνο πού ἐννοεῖ ὁ Kant, λογικὰ μορφωμένη ἐποπτεία, λογικὰ ρυθμισμένη πείρα (Erfaehrung). Ἐὰ «ἀμέσως φανερά», εἶναι κατ' αὐτὸν ὅσα προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, ἔτσι γράφει «ἀλλ' αἱ κρίσεις ἔχουσιν ἀνάγκη ἀιτιολογίας καὶ ἐμπεδιώσεως, ἔταν τὰ περὶ ὧν κρίνομεν δὲν εἶναι ἀμέσως φανερά ὡς μὴ στηριζόμενα ἐπὶ τῆς ἀμέσου ἐμπειρίας» (σελ. 191). Ἐρωτᾶται πῶς εἶναι δυνατό νὰ δεχθῆ κανεὶς ὅτι κάλλε τι πού στηρίζεται στὴν ἀμεση ἐμπειρία εἶναι καὶ λογικὰ θεμελιωμένο. Ἡ ἀμεση ἐμπειρία μὲ πείθει ὅτι ὁ ἥλιος κινεῖται, ἐνῶ ἡ ἐπιστημονικὴ κρίσις, πού εἶναι ὀλοτελῶ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, διαψεύθει κατηγορηματικὰ τὴν ἀμεση ἐμπειρία. Στὴν ἐπιστήμην ἀμέσως φανερά εἶναι τὰ ἀξιώματα καὶ ἡ ἀρχὴ, ἐμμέσως δὲ φανερά εἶναι ὅλα ὅσα πηγάζουν ἀπὸ τίς ἀρχές. Ἡ ἐμπειρία ἀποτελεῖ γιὰ τὴν ἐπιστήμην πάντα πρόβλημα. Ὁ Σπίννοζα λέγει ὅτι «ἡ ἐμπειρία δὲν μᾶς διδάσκει τίποτα γιὰ τὴν οὐσία τῶν πραγμάτων».

Καθαρὰ καὶ καλὰ συνταγμένα εἶναι ὅσα γράφει ὁ κ. Βορέας περὶ ὀρισμοῦ καὶ ἀποδείξεως (σελ. 17-1 κ. ἔ. καὶ σελ. 191 κ. ἔ.), ἀν καὶ ἐδῶ δὲν κατορθώνει νὰ ξεφύγῃ ἀπὸ τὸν ὀνοματικὸ ὀρισμὸ καὶ τὴν ὀνομα-

τική έρμηνεία τῶν προβλημάτων. "Ίτσι λόγου χάριν όμιλώντας γιά τή μέθοδο γράφει: «είναι δέ μέθοδος ἢ όδός πρός τι, ἢ όδός, ἣν ακολουθοῦμεν ἐν τῇ ἐξετάσει τινός ζητήματος, δ τρόπος τῆς ζήτησεως. Κατ' ἀρχάς ἐσήμαινεν δ όρος αὐτήν τήν έρευναν, τήν ζήτησιν: δηλοῖ καί τὸ μετέρχομαι ἐξ οὗ προήλθεν ἡ λέξις, σημαίνον τὰ μεταδιώκω, ζητῶ, ἀναζητῶ.» (σελ. 174) δ όρισμός αὐτός τῆς μεθόδου είναι βέβαια όνοματικά ἀκριβής ἀλλά πέρα καί πέρα τυπικός. (1) οὐσιαστικός όρισμός τῆς μεθόδου είναι: μέθοδος είναι τὸ σύστημα τῶν λογικῶν ἀρχῶν πού διέπουν τή σκέψη καί ρυθμίζουν τήν κρίση κατὰ τήν ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας καί τήν επίλυση τῶν ἀλύτων προβλημάτων.

Ἐπίσης τυπικά όρίζει δ συγγραφεύς τήν ἀνάλυση καί τήν σύνθεση «τί δέ λέγεται ἀνάλυσις, καθόλου εἰπεῖν, καί σύνθεσις είναι καί ἀπό τῶν λέξεων φανερόν. Ἀνάλυσις είναι ἡ διάκρισις ὅλου τινός εἰς τὰ μέρη αὐτοῦ, σύνθεσις δέ τὸ ἐναντίον» (σελ. 232).

Οὐσιαστικώτερα όρίζει ό κ. Βορέας τήν ἀπόδειξη, διότι λέγει ὅτι: «ἀπόδειξις είναι ἡ παραγωγή τῆς ἀληθείας ἢ πιθανότητος κρίσεως ἐξ ἄλλων κρίσεων ἀληθῶν ἢ πιθανῶν. (σελ. 111), (1) κ. Βορέας όμιλεῖ καί γιά τήν ταξινόμηση τῶν ἐπιστημῶν (σελ. 218 - 231) καί ἀναφέρει τίς ταξινομήσεις τῶν ἐπιστημῶν πού έγιναν κατὰ τίς διάφορες ἐποχές ἀπό διάφορους φιλοσόφους. Παρέχει δέ καί ταξινόμηση τῶν ἐπιστημῶν ὅπως αὐτός τήν δέχεται. Στή σελίδα 220 όμιλεῖ γιά τήν ταξινόμηση τῶν ἐπιστημῶν στούς ἀρχαίους Ἕλληνας καί εἰδικά στόν Πλάτωνα καί λέγει ὅτι ὁ Πλάτων «ὑπήγεν εἰς μέν τήν διαλεκτικήν τήν λογικήν μετὰ τῆς θεωρίας τῆς γνώσεως καί τῆς κυρίως φιλοσοφίας, εἰς δέ τήν φυσικήν τὰ μαθηματικά». Ἐοῦτο ὁμοίως δέν ἀποδίδει τήν ἀλήθεια. Πρῶτα ὁ Πλάτων λέγοντας διαλεκτική έννοεῖ καί λογική καί θεωρία τῆς γνώσεως καί φιλοσοφία. Φιλοσοφία καί διαλεκτική είναι στόν Πλάτωνα τὸ ἴδιο. Ὡς πρός αὐτό μπορεί βέβαια νά χωρίσει διαφορά γνώσεως, ἐκεῖ ὅμως ὅπου κατ' οὐδένα λόγον χωρεῖ καί ἡ ἐλάχιστη ἀμφισβόλια, γιατί τὰ λόγια τοῦ Πλάτωνος τὸ λένε ῥητά, είναι ὅτι ὁ Πλάτων δέν ὑπόταξε τὰ μαθηματικά στή φυσική ἀλλά τή φυσική στό μαθηματικά. (1) Πλάτων δέν ἀναγνωρίζει ἄλλη φυσική ἐπιστήμη, παρά ἐκεῖνη, πού στηρίζεται στό μαθηματικά, τὰ δέ μαθηματικά ταξινομούνται ἀπό τόν ἴδιο τόν Πλάτωνα ἀμέσως μετὰ τῆ διαλεκτική. Πρῶτα καί ἀνώτατα θέτει ὁ Πλάτων τή διαλεκτική, ἡ ὁποία γνωρίζει τὸ ἄνω ὄν, τίς ἰδέες (εἰς αὐτή δέ ὑπάγεται καί ἡ ἠθική καί ἡ λογική), δεύτερα ἀκολουθοῦν τὰ μαθηματικά καί ἔπειτα έρχονται ἡ ἄλλες ἐπιστήμες.

Ἐπίσης δέν είναι ἀληθές ὅτι ὁ Πλάτων κατὰταξε τίς ἐπιστήμες «ὀρυμνόμενος ἀπό τῆς θεωρίας τῶν τριτῶν δυνάμεων, ἦτοι ἱκανότητων τῆς ψυχῆς, δηλονότι τῆς διανοίας, τῆς αἰσθήσεως καί τῆς βουλήσεως» ἀλλά ἀπό τήν ποιότητα τοῦ ἀντικειμένου. Ἡ διαλεκτική όρίζεται ἀπό τήν ποιότητα τῆς ἰδέας, τὰ μαθηματικά ἀπό τήν ποιότητα τῶν μαθηματικῶν ὄντων κλπ. Ἐπίσης δέν είναι ἀληθές ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐταξινόμησε τίς ἐπιστήμες ἀκολουθώντας ὑποκειμενική βάση. Καί οἱ δύο

ἀρχαῖοι φιλόσοφοι ὥρισαν τήν ἐπιστήμη ἀπό τὸ χαρακτήρα τοῦ ἀντικειμένου. Τοῦτο ἰσχύει ἰδιαίτερα γιά τόν Πλάτωνα.

(1) ἀπλοϊκός έμπειρισμός τοῦ κ. Βορέα καταφαίνεται καί ἀπό τόν τρόπον πού ἀντιλαμβάνεται τὰ μαθηματικά: ἔτσι λέγει: «αἱ πρῶται μαθηματικαί έννοιαι διὰ τῆς ἐπαγωγῆς μάλιστα δημιουργοῦνται κατὰ μικρόν: οὕτως αἱ έννοιαι τῶν ἀριθμῶν, οἱ όρισμοί, τὰ ἀξιώματα, ἄτινα τήν ἀφορμήν πρός γένεσιν ἔχουσιν ἀπό τῆς ἐμπειρίας. Διὰ τῆς ἐπιδράσεως τῶν αἰσθητῶν συνάγονται καί διὰ τῆς ἐπαγωγῆς ἐμπεδοῦνται παρὰ πᾶσιν αἱ μαθηματικαί ἀρχαί. Ἰσχύει καί ένταῦθα ὡς καί ἐν ταῖς ἄλλαις ἐπιστήμαις, ταῖς τε φυσικαῖς καί ταῖς διανοητικαῖς καί ἠθικαῖς, τὸ ἀπό τῆς ἐμπειρίας εἰς τὰς έννοιαις, ἀπό τοῦ συνόλου δι' ἀφαιρέσεως εἰς τὸ ἀπλοῦν, ἀπό τοῦ κατὰ μέρος εἰς τὸ καθόλου. Καί ἰσχύει ὁ τρόπος οὗτος καί ἐν τῇ ἀριθμητικῇ καί ἐν τῇ γεωμετρικῇ» (σελ. 246). Πῶς ὁ νοῦς χωρίς νά ἔχει τήν έννοια τοῦ ἀριθμοῦ εἶναι μπορεῖ νά χαρακτηρίσει κάποιο ἀντικείμενο τῆς ἐμπειρίας ὡς ἓνα καί πῶς χωρίς νά ἔχη τήν έννοια τοῦ τριγώνου μπορεῖ νά χαρακτηρίσει ἓνα ἐμπειρικό σύμβολο ὡς τρίγωνο καί πῶς μπορεῖ νά φθάσει καί στή διατύπωση ἀξιωματικῶν χωρίς νά χαθῆ μέσα στό χάος τῶν αἰσθητῶν, αὐτά είναι προβλήματα τὰ ὁποία δέν ἀντικρύζει καθόλου ὁ κ. Βορέας. Είναι ἀπόκτημα καί τῆς παληθῆς τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν ἐπιστημῆς καί τῆς νέας τῶν Εὐρωπαίων, ὅτι οἱ μαθηματικές έννοιαι δέν είναι ἐξαγόμενα τῆς ἐμπειρίας ἀλλά μέτρα τῆς διανοίας μετὰ ὁποία ρυθμίζεται, θεμελιώνεται καί ὑπάρχει ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο ὀνομάζομε ἐμπειρία. Σπανιώτατα ἄλλως τε είναι δυνατό νά ἐπικαλεσθῆ κανεῖς τήν ἐμπειρία γιά ἐπικύρωση μαθηματικῶν σχέσεων. (1) Κανι γράφει «ἡ μαθηματική είναι τὸ λαμπρότατο παράδειγμα καθαροῦ λόγου ἐπιτυχῶς ἀναπτυσσομένου χωρίς τή βοήθεια τῆς πείρας» (Κριτική τοῦ καθαροῦ λόγου σελ. 484), καί διερμηνεύει μετὰ τὰ λόγια αὐτά ὁ συγγραφεύς τῆς κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου τή γνώμη τῶν μεγάλων δημιουργῶν τῆς μαθηματικῆς ἐπιστημῆς. Παρόμοια σκέπτεται γιά τὰ μαθηματικά καί ὁ Πλάτων. Μεγάλη σημασία ὡς πρός αὐτό ἔχει καί ἡ γνώμη τῶν νεωτέρων γόνιμων καλλιεργητῶν τῆς Μαθηματικῆς καί τῆς θεωρητικῆς φυσικῆς (Planck καί Einstein). (1) Planck λέγει ὅτι «ἀπό τὸ εἰδικὸ ὄλικὸ τῆς ἐμπειρίας χωρίς αὐτοσυνείδητη ἐπέμβαση τοῦ πνεύματος δέν μπορεῖ ποτέ νά ἀναπτυχθῆ πραγματικῇ ἐπιστήμη».

Τὸ ὅλον έργο είναι καλὰ ταξινομημένο, ὅλα τὰ πράγματα είναι τοποθετημένα μετὰ ἀκολουθία (φυσικά τυπική) χωρίς ὅμως νά διαπνέεται ἀπό ἓνα ένιατο πνεῦμα, διότι καί ὁ έμπειρισμός εἰς τόν ὁποῖον πιστεύει ὁ συγγραφεύς είναι ξεθωριασμένος. Τὸ ὅλο είναι μιὰ καλῇ παράθεση ὀρισμένων έννοιῶν τῆς τυπικῆς λογικῆς μετὰ σχετικὰ καλῇ ὀρολογία χωρίς βαθύτερη σύνδεση. Ἡ ἐπιμέλεια πού καταβάλλει ὁ συγγραφεύς γιά τήν ὀρολογία τῆ φιλοσοφικῆ είναι ἐπαινετή, ἀλλά φιλοσοφική παράδοση, δέν δημιουργεῖται μετὰ τήν καθιέρωση καί προσφορά ὀρισμένων ὀρων. Ἡ φιλοσοφική σκέψη ὅπου γεννιέται, δημιουργεῖ

μαζί και την όρολογία· ποτέ δέν χωρίζεται ή όρολογία από τή φιλοσοφική σκέψη.

Ο συγγραφεύς, άν και καλλιεργεί και συνεχίζει τήν παράδοση του σχολαστικισμού, έν τούτοις εις τήν κατεύθυνση που ακολουθεί αποτελεί κατά τούτο εξαίρεση καλόντι, έν αντιθέσει προς πολλούς άλλους παλαιότερους και συγχρόνους ακαδημαϊκούς διδασκάλους, έχει γλωσσικόν ύφος χωρίς να παρουσιάζη τις γλωσσικές εκείνες ακρότητες και τά γνωστά γλωσσικά συνονθυλεύματα. Η γλώσσα του, άν και καθαρεύουσα, είναι δημοιογενής και δέν ξενίζει τόν αναγνώστη.

Ο συγγραφεύς έδειξε επίσης αρκετή επιμέλεια ως προς τή σχετική βιβλιογραφία άν και τό να αναφέρει κανείς σειράν βιβλίων σχετικών μ' ένα θέμα δέν αποδεικνύει τίποτε για τήν επιστημονικότητα του βιβλίου. Αυτό τό λέγω όχι για τόν συγγραφέα, του όποιου δέν υπάρχει κανένας λόγος να αμφισβητήση κανείς τήν έντρυφήσή του εις τά σχετικά έργα που αναφέρει, αλλά δια εκείνους που γερνίζουν τή μισή σελίδα με σχετική βιβλιογραφία για να θαμπώσουν τόν αναγνώστη ενώ φαίνεται καθαρά ότι όλη ή βιβλιογραφία είναι παρμένη αυτούσια από τά σχετικά λεξικά και έγχειρίδια. Αξιέπαινη είναι επίσης ή προσπάθεια του συγγραφέα να μεταφράση ξένους όρους είτε λατινικούς είτε Γερμανικούς κ.τ.λ. Το έργο της μεταφράσεως των όρων είναι επίσης δύσκολο και γίνεται δυσκολώτερο με τό γεγονός ότι δέν υπάρχουν τά ανάλογα νοήματα στην πνευματική μας ζωή. Με επιτυχία μεταφράζει πολλούς όρους όπως λ. χ. τόν όρον reflexion με τόν όρο επιστροφή. Ο όρος επιστροφή είναι κατά τούτο επιτυχής καλόντι υπάρχει ως φιλοσοφικός όρος και στον Πλωτίνου και στον Πρόκλο και δηλώνει τό αυτό νόημα με τόν όρο reflexion. Ο "Ήγγελος ό όποιος έχει πολλά αντίληψη από τόν Πλωτίνου μετέφερε και τόν όρο αυτόν στη φιλοσοφία του. Αστοχη όμως είναι ή μετάφραση του transcendental με τό υπερβατικός. Ο όρος transcendental εισήχθη από τόν Kant στη γερμανική φιλοσοφία χωρίς καμιά δικαιολογία, έντελώς τυχαία. Πρίν υπήρχε ό όρος transcendent τόν όποιον ό Kant διατηρεί για να χαρακτηρίση με αυτόν τά αντικείμενα της παλαιάς μεταφυσικής, τό θεό, τήν άθανασία της ψυχής κ. τ. λ. Αυτά τά αντικείμενα έμεις θα τά χαρακτηρίσωμε έν σχέσει προς τή γνώση, έφ' όσον σκεπτόμαστε σύμφωνα με τόν Kant, υπερβατικά και θα έννοούμε μ' αυτό ότι ξεπερνάνε τή γνώση του ανθρώπου. Με τό transcendental ό Kant δέν έννοει κάτι που υπερβαίνει τή γνώση του ανθρώπου, αλλά τό λογικό a priori, τό όποιο θεμελιώνει τή γνώση, και τήν καλύτερο διανοητική και τήν εμπειρική. Ο Kant λέγει «ονομάζω κάθε γνώση transcendental ή όποια δέν ασχολείται τόσο με αντικείμενα αλλά με τόν τρόπο κατά τόν όποιο γνωρίζονται τά αντικείμενα έφ' όσον ό τρόπος αυτός είναι δυνατός a priori» (Κριτική του Καθαρού Λόγου σελ. 19). «Η Transcendental philosophie ασχολείται με τούς λογικούς όρους της γνώσεως». Πώς λοιπόν είναι δυνατό να τήν χαρακτηρίσωμε ως υπερ-

βατική; έκτός άν λέγοντας υπερβατική έννοούμε άπλώς ότι υπερβαίνει τήν άπλή εμπειρία.

Ο συγγραφεύς έλαβεν άλλοτε άφορμή να με ψέξει επειδή μετάφρασα τάχα κακώς τόν όρο Sollen με τό δέον και λέγω τάχα κακώς διότι ό όρος δέον υπάρχει και στην αρχαίαν έλληνική φιλοσοφία και μάλιστα στον Αριστοτέλη με τό ίδιο νόημα που έχει τό Sollen. Τώρα βλέπω με χαρά ότι ό ίδιος μεταφράζει τό Sollen με τό δέον (σελ. 33).

Ο σκοπός του βιβλίου είναι, όπως ό ίδιος ό συγγραφεύς λέγει στον πρόλογό του, να βοηθήση τούς ακροατάς και τούς φοιτητάς «πασών των σχολών, μάλιστα δε της φιλοσοφικής και της θεολογικής και της Νομικής» Η έλλειψη της Λογικής παιδείας είναι, όπως στην αρχή είπα, μεγάλη και άν ό τόπος έχει από κάτι πρώτιστα ανάγκη αυτό είναι ή λογική· ως προς αυτό συμφωνώ με τόν συγγραφέα. Έκει όμως που ριζικά διαφωνώ είναι ότι δέν είναι δυνατό να προσφέρη κανείς μόνον τυπική λογική στους φοιτητάς και να νομίζη ότι με αυτό τούς φέρνει σε επαφή με τά πραγματικά λογικά προβλήματα της επιστήμης. Οτι δέν επιτυγχάνεται ό σκοπός τόν όποιο θέτει ό κ. Βερέας με τήν τυπική λογική αυτό αποδεικνύεται και από τό γεγονός ότι πολλοί νέοι και μάλιστα οι λογικά ακραιότεροι, όπως και παραπάνω είπα, αφήνουν κατά μέρος τήν τυπική λογική, χωρίς καν να έξοικειωθούν με τά άπλά της σχήματα, και έγκολπιώνονται τή θεωρία του ιστορικού ύλισμου, ή όποια παρουσιάζεται με τήν αξίωση ότι στηρίζεται όχι στην τυπική αλλά στην πραγματική λογική· ότι τώρα ή ευθύνη εκείνων που διδάσκουν τή φιλοσοφία και στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης είναι ως προς τό γεγονός αυτό έξαιρετικά μεγάλη τούτο είναι αναμφισβήτητο. Οι νέοι ρέχονται μοιραία στα «ψήτα» του αυριου, αφού εκείνοι που είναι ταγμένοι να τούς φωτίσουν πραγματικά σταματάνε στον τύπο και δέν άγκαλιάζουν τήν ουσία.

I. N. Θεοδωρακόπουλος

L. Levy Brühl: Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures.— Mentalité primitive.— L'âme primitive.

A. Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures.

Εἰς προηγούμενόν μας σημείωμα (πρὸ βλ. Ἀρχ. Φιλοσοφ. ἔτος I' τεύχος 2) εἶδομεν ὅτι ἡ μελέτη τῆς νοστροπίας τῶν πρωτογόνων φυλῶν καὶ αἱ ἐκδηλώσεις τῆς πνευματικῆς αὐτῶν ζωῆς ἀπετέλουν τὸ περιεχόμενον τοῦ τότε ἐξετασθέντος τελευταίου ἔργου τοῦ διακεκριμένου γάλλου σοφοῦ καὶ κοινωνιολόγου. Ἐὖς ἔργον ἐκεῖνο μετὰ τὴν ἤδη ἐρευνομένην (προγενεστέρων) τριῶν συγγραμμάτων ἀποτελοῦσιν ἓν ὅλον. Ἦν τῆ πρώτῃ τούτῃ κατὰ τὴν σειρὰν τῆς ἐκδόσεώς των βιβλίων ἐκτίθενται οἱ κανόνες κατ' οὓς λειτουργεῖ ἡ νοστροπία τῶν πρωτογόνων, ἐνῆ τὰ τρία ἄλλα περιλαμβάνουσι κυρίως πλουσιώτατον ὕλικόν χρησιμεύον πρὸς καλλιτέραν ἐπεξηγήσιν καὶ ἐπιβεβαίωσιν τῶν ἐν ἐκείνῃ ἐκτεθεισῶν ἀρχῶν καὶ βάσεων. Ἡ μελέτη τῆς νοστροπίας τῶν πρωτογόνων, τῶν ὁμαδικῶν ἢ συλλογικῶν αὐτῶν παραστάσεων καὶ τοῦ τρόπου τῆς συνδέσεώς των ἢ δυνάμεως, κατὰ τὸν κ. Levy Brühl νὰ ῥίψῃ ὀλίγον φῶς ἐπὶ τῆς γενέσεως τῶν λογικῶν ἡμῶν ἀρχῶν καὶ τῶν λογικῶν κατηγοριῶν, διότι αἱ ἀνιήτεροι πνευματικαὶ λειτουργίαι τοῦ ἀνθρώπου πρέπει νὰ ἐξετασθῶσιν ὄχι ἐν τῇ ἀτόμῳ ἀλλ' ἐν τῇ ἐξελιξεί τοῦ γένους.

Οἱ κοινωνικοὶ θεσμοὶ μιᾶς κοινωνίας εἶνε ἀποτέλεσμα τῶν ὁμαδικῶν αὐτῆς παραστάσεων καὶ ἀμφότερα τῆς νοστροπίας αὐτῆς. Ἦν νοστροπία ταύτην τῶν κατωτέρων φυλῶν ὁ συγγραφεὺς προτίθεται νὰ ἐρευνήσῃ διὰ τῆς μελέτης τῶν γενικωτέρων νόμων εἰς τοὺς ὁποίους ὑπῆκουσιν αἱ συλλογικαὶ αὐτῶν παραστάσεις.

Κατὰ τὰς κρατούσας ἐν τῇ ψυχολογίᾳ ἀντιλήψεις ἡ «παραστάσις» εἶνε κατ' ἐξοχὴν φαινόμενον τοῦ νόου, γνιστικόν (κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰ φαινόμενα αἰσθήσεως, κινήτηρα κτλ.). Προκειμένου ὁμιεῖς περὶ τῶν πρωτογόνων δὲν πρέπει νὰ ἐννοήσωμεν οὕτω τὰς ὁμαδικὰς ἢ συλλογικὰς παραστάσεις. «Ἡ πνευματικὴ ἐνέργεια τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν δὲν εἶνε ἀρκετὰ διαφοροποιημένη διὰ νὰ χωρίσῃ τὰ ἀντικείμενα ἢ τὰς εἰκόνας αὐτῶν ἀπὸ τὰ αἰσθήματα, τὰς συγκινήσεις ἢ καὶ τὰ παθήματα τὰ ὑπ' αὐτῶν προκαλούμενα. Δι' αὐτοὺς ἡ «παραστάσις» περιέχει ἀναμειγμένα πάντα τὰ ἀνιήτερα στοιχεῖα· ἄλλως τε καὶ τὰς συλλογικὰς παραστάσεις ἀποκτῶσι τὰ μέλη τῶν φυλῶν αὐτῶν ὑπὸ συνθήκας αἱ ὁποῖαι ἐμποιοῦσιν ἰδιαιτέρως μεγάλην ἐντύπωσιν (κατὰ τὰς τελετουργίας τῆς ἐφηβότητος καὶ τῆς μυστικῆς). Αἱ παραστάσεις τῶν πρωτογόνων ἔχουν χαρακτῆρα μυστικιστικόν ἐν τῇ ἐννοίᾳ ὅτι ὁμοῦ μετὰ τῆς ὑπάρ-

ξεως τοῦ ἀντικειμένου αἱ παραστάσεις του συνοδεύονται καὶ ἀπὸ τὴν ἀντιλήψιν δυνατῆς ἐνεργείας αὐτῶν ἐπ' αὐτοῦ ἢ αὐτοῦ ἐπὶ ἐκείνων, ἐνεργείας καλῆς ἢ καὶ ἐπιφόδου. Ἡ πραγματικότης ἐντὸς τῆς ὁποίας κινούνται οἱ πρωτόγονοι εἶνε μυστικιστικὴ. Ἐὰ ζῶα, τὰ φυτὰ, τὰ ἄψυχα ἀντικείμενα, τὰ μέλη τοῦ σώματος καὶ αὐτὰ ἀκόμη τὰ προϊόντα τῆς ἀνθρωπίνης τέχνης εὐρίσκονται ἀπέναντι τοῦ πρωτογόνου ἀνθρώπου εἰς σχέσεις ἐπωφελεῖς ἢ βλαβεράς. Ἦν τοῦ μυστικιστικοῦ χαρακτῆρος τῶν ὁμαδικῶν παραστάσεων ὅλαι αἱ ἀντιλήψεις τῶν πρωτογόνων ἀποκτῶσι «προσανατολισμὸν» διάφορον τοῦ ἰδικοῦ μας. Αἱ ἀντιλήψεις μας τείνουσιν εἰς τὴν ὅσον τὸ δυνατόν μεγαλειτέραν ἀντικειμενικὴν ἀξίαν. Οἱ πρωτόγονοι, τοῦναντίον, ἀποδίδουσι πολὺ μεγαλειτέραν σημασίαν εἰς τὰς μυστικιστικὰς ἰδιότητας, τὰς ἀποκρύφους δυνάμεις καὶ τὰς μυστικὰς ἐνεργείας τῶν ὄντων καὶ τῶν φαινομένων. Οὕτω θεωροῦσιν ἕξ ἴσου ἀληθῆ καὶ πραγματικὰ τὴν εἰκόνα ἢ τὸ ἄγαλμα ἑνὸς προσώπου, ἢ τὸ ὄνομά του ἢ τὴν σκιάν του. Ἐὖς πρᾶγμα δὲ εἶνε ἀκόμη καταφανέστερον προκειμένου περὶ τῶν ὄνειρων εἰς τὰ ὁποῖα ἀποδίδουσιν ἀντικειμενικὴν ἀξίαν ἴσην πρὸς τὰ πραγματικὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα ἀντιλαμβάνονται ἐν καταστάσει ἐγρηγόρσεως. Ἐὰ ὄνειρα ἐπὶ πλέον θεωροῦσιν ὡς πρόσθετον τοῦ μέλλοντος, ὡς ἐπικοινωνίαν μετὰ τὰ πνεύματα καὶ μετὰ τὰς θεότητας, ὡς μέσον νὰ ἐλθῶσιν εἰς ἐπαφήν μετὰ τὸν ἀτομικόν αὐτῶν ἄγγελον φύλακα· διὰ τοῦτο καὶ ἡ εἰς τὰ ὄνειρα ἐμπιστοσύνη τῶν πρωτογόνων εἶνε ἀπόλυτος. Αἱ ὁμαδικαὶ παραστάσεις ἔχουσι τοιαύτην δύναμιν, ὥστε ἐὰν μιᾶς τοιαύτης παράστασις ἀπαιτεῖ τὴν ὑπαρξίν ὠρισμένων ἰδιοτήτων εἰς τὰ ἀντικείμενα καμμία ἀντικειμενικὴ ἀπόδειξις δὲν εἶνε εἰς θέσιν νὰ μεταπέσῃ τὸν πρωτόγονον. Ἡ ἀντικειμενικὴ αὐτῆ ἀπόδειξις δὲν ἢ σημαίνει ὅτι αὐτὸν ὅτι δὲν ὑπάρχουσιν αἱ ἰδιότητες ἀλλ' ὅτι δυνατόν νὰ μὴ γίνωνται καταφανεῖς· ὅπως π. χ. προκειμένου περὶ τῆς δυνάμεως τῶν ψευδῶν.

Ἠλὴν τοῦ μυστικιστικοῦ χαρακτῆρος τῶν ὁμαδικῶν παραστάσεων τῶν πρωτογόνων καὶ τοῦ διαφοροῦ προσανατολισμοῦ τῆς νοστροπίας αὐτῶν εἶνε ἀνάγκη νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι αἱ παραστάσεις αὐτῶν συνδέονται πρὸς ἀλλήλας κατὰ τρόπον διάφορον τοῦ ἰδικοῦ μας. Ἡ σύνδεσις δὲν ἢ γίνεται ἀποκλειστικῶς συμφώνως πρὸς τοὺς νόμους τῆς ἰδικῆς μας λογικῆς ἢ ἢ γίνεται κατὰ νόμους οἱ ὁποῖοι δὲν εἶνε ὅλαι λογικῆς φύσεως. Ἡ σύνδεσις μεταξὺ τῶν φαινομένων γίνεται ἀνεξαρτήτως τῆς ἐν τῇ χρόνῳ διαδοχῆς αὐτῶν· συνίσταται δὲ αὕτη ἐν μιᾷ σχέσει μυστικιστικῆς φύσεως τὴν ὁποῖαν ὁ πρωτόγονος φαντάζεται ὑπάρχουσαν μεταξὺ τοῦ πρώτου καὶ τοῦ δευτέρου φαινομένου. Ἡ ἐν τῇ χρόνῳ ἀλληλουχία δὲν εἶνε στοιχεῖον ἀπαραίτητον· αἱ αὐστηρότατοι ἐν τῇ χρόνῳ ἀλληλουχίαι παρέρχονται ἐντελῶς ἀπαρατήρητοι. Ὁ νόμος τῆς συνδέσεως τῶν παραστάσεων των δὲν εἶνε ὁ τῆς ἐν τῇ χρόνῳ ἀλληλουχίας ἀλλ' ὁ τῆς «μεθέξεως», τουτέστι τὰ ὄντα ἢ τὰ πράγματα τὰ ὁποῖα εὐρίσκονται συνδεδεμένα εἰς τὰς ὁμαδικὰς παραστάσεις μετέχουσιν ὅπως ὅποτε ἀλλήλων (κατὰ μυστικιστικὸν φυσικὰ

τρόπον): κατά τὴν πρωτόγονον ταύτην νοοτροπίαν τὸ ἓν καὶ τὰ πολλά, τὸ ταῦτόν εἰς τὸ διάφορον δὲν ἐναντιοῦνται εἰς τὸν νόμον τῆς μεθέξεως, ὁ νόμος μας τῆς ἀντιφάσεως δὲν ἔχει ἰσχύν. Ἐὴν νοοτροπίαν ταύτην ὁ κ. Levy-Bruhl χαρακτηρίζει ὡς προ-λογικὴν ἐν τῇ ἐννοίᾳ. ὅτι δὲν δεσμεύεται ὑπὸ τοῦ νόμου τῆς ἀντιφάσεως: δὲν ἐπιζητεῖ τὴν ἀντίφασιν, ἀλλὰ καὶ δὲν τὴν ἀποφεύγει, ἀπλῶς τὴν ἀγνοεῖ. Οἱ χαρακτήρες οὗτοι ἀφορῶσι τὰς ὀμαδικὰς μόνον παραστάσεις καὶ τὴν σύνθεσίν τινων ὡς άτομον, καὶ ἐφ' ὅσον σκέπτεται καὶ ἐνεργεῖ ἀνεξαρτήτως, ὁ πρωτόγονος θὰ πράξῃ ὅπως θὰ ἀνεμένομεν, ὡς μέλος ὅμως τῆς ὀμάδος θὰ ἐνεργήσῃ σύμφωνα μὲ τὸν νόμον τῆς μεθέξεως. Ὁ αὐτὸς νόμος τῆς μεθέξεως κυριαρχεῖ καὶ κατὰ τὴν μεταξὺ τῶν σύνθεσιν τῶν ὀμαδικῶν παραστάσεων. Ἡ σχέση τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς κοινωνικῆς αὐτοῦ ὀμάδος εἶνε σχέσις μεθέξεως καὶ κοινωνίας: ὁμοίως ἢ σχέσις τοῦ πρὸς τὸ ἑμβόλημα τῆς φυλῆς τοῦ (totem) ἢ πρὸς τὸ τρίμημα γῆς ὅπου εἶνε ἐγκατεστημένη ἢ φυλή. Ἐὰ ἱερὰ αὐτῶν ἀντικείμενα εἶνε φορεῖς τῶν ψυχῶν τῶν προγόνων ἢ καὶ αὐτοὶ αἱ πρόγονοι, ἑσθίαι καὶ θεμέλιον τῆς τοτεμικῆς ὑπάρξεως: ἄνθρωπος εἶνε συγγενὴς ζώων: ὅλα αὐτὰ ἔχουν ὡς μόνην ἐξήγησιν τὴν μέθεξιν, ἢ ὅποια ὅμως μέθεξις εἶνε μυστικιστικῆς φύσεως.

Εἰς τὰς λειτουργίας τοῦ πνεύματος τῶν πρωτόγονων οἱ νόμοι τῆς μεθέξεως καὶ τῆς ἀντιφάσεως δὲν ἀποτελοῦσι δύο κεχωρισμένα πεδία, τὸ ἓν ὑπεράνω τοῦ ἄλλου, ἀλλὰ ταῦτα εὗρισκονται ἀναμεμιγμένα καθι-στῶντα οὕτω πολὺ δυσχερῆ τὴν παρακολούθησιν τῶν λειτουργιῶν. Ἡ προ-λογικὴ νοοτροπία ἀναλύει ἐλάχιστα, εἶνε κατ' οὐσίαν συνθετικὴ ὑπὸ τὴν ἐννοίαν ὅτι αἱ συνθέσεις τῆς πραγματοποιοῦνται ἀμέσως ὁμοῦ μετὰ τῶν παραστάσεων καὶ δὲν εἶνε ἐπιδεκτικαὶ ἀναλύσεως καὶ ἐξελέξεως ὑπὸ τῆς πείρας. Δὲν ἔπεται ὅμως ἐκ τούτου ὅτι εἶνε καὶ ἀθαίρετοι καὶ εὐμετάβλητοι. Ἐὐναντίον μάλιστα παρουσιάζουσι μεγάλην ὁμοιομορφίαν καὶ τοῦτο διότι ἀπεικονίζουσι τὴν ὁμοιομορφίαν καὶ ἀκίνησιν τῆς κοινωνικῆς συνθέσεως εἰς τὴν ὅποιαν ἀνταποκρίνονται.

Εἰς τὴν προ-λογικὴν νοοτροπίαν ἡ μνήμη παίζει σπουδαῖον ρόλον ἀντικαθιστῶσα κατὰ μέγα μέρος τὰς λογικὰς λειτουργίας, καὶ εἶνε ὡς ἐκ τούτου πολὺ ἀνεπτυγμένη δυναμένη νὰ ἀναπαραστήσῃ μέχρι τῶν ἐλαχίστων λεπτομερειῶν τὰς ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεων. Δὲν ἔπεται ὅμως καὶ ὅτι ἡ νοοτροπία αὕτη στερεῖται ἀφηρημένων ἐννοιῶν βεβαίως καὶ αὕτη ἀφαιρεῖ, περὶ τούτου μαρτυρίαν ἀποτελοῦσιν αἱ πολὺ-πλοκοὶ γλῶσσαι τὰς ὁποίας ὁμιλοῦσι: ἢ ἀφαιρέσεις ὅμως ἐνεργεῖται ἐπὶ τῇ βάσει τῆς μεθέξεως καὶ εἶνε κατ' ἐξοχὴν μυστικιστικὴ. Ἐοιαῦται ἐννοιαὶ εἶνε αἱ ἀφορῶσαι τοὺς θεσμούς μεταξὺ ὠρισμένων ὕλικῶν ἀντικειμένων καὶ τῶν πνευμάτων, τῶν φαντασμάτων ἢ ἄλλων ἀοράτων δυνάμεων. Ἐὐ αὐτὸ λεκτέον καὶ διὰ τὰς γενικότητάς τινων. Αἱ ἰδικαὶ μας ἀφηρη-μένοι ἐννοιαὶ περιβάλλονται ὑπὸ ἀτμοσφαιρᾶς λογικῶν δυνατοτήτων, αἱ τῶν πρωτόγονων ἀνθρώπων πλέουσι ἐντὸς περιβάλλοντος μυστικιστικῶν δυνατοτήτων δίδουσαι εἰς αὐτοὺς τὸ αἰσθημὰ μας κοινωνίας ὅπου τὰ ὄντα ἐνεργοῦσι καὶ ἀντιδρῶσι ἐπ' ἀλλήλων διὰ τῶν μυστικι-

στικῶν αὐτῶν ἰδιοτήτων, μετέχοντα διαρκῶς ἀλλήλων ἢ ἀποκλείοντα ἀλλήλα.

Αἱ γλῶσσαι τῶν πρωτόγονων εἶνε ἀπόδειξις τοῦ πόσον ἐλίγον ἀφαιρεῖ ἢ προ-λογικὴ νοοτροπία. Κοινὸς χαρακτήρ ὄλων τῶν γλωσσῶν αὐτῶν εἶνε ὅτι προσπαθοῦσι νὰ ἐκφράζωσι σιμείαν συγκεκριμένων λεπτομερειῶν τὰς ὁποίας αἱ ἰδικαὶ μας γλῶσσαι ὑπονοοῦσι ἢ δὲν ἐκφράζουσι καθόλου. Δὲν ὑπάρχει π. χ. λέξις «δένδρον» ἀλλὰ λέξις διὰ πλείστα εἶδη δένδρων, ὁμοίως διὰ τοὺς ἰχθεῖς: οἱ χρόνοι τῶν ῥημάτων ἔχουν πολλοὺς τύπους ἀναλόγως τοῦ ἂν εἶνε ἓν, δύο, τρία ἢ καὶ τέσσαρα πρόσωπα, ἀναλόγως τοῦ πότε ἀκριβῶς γίνεται ἢ δηλουμένη πράξις κτλ. κτλ. Ὅμοίως αἱ λέξεις δὲν ἀρκοῦνται εἰς τὸ νὰ ἐκφράσωσι τὸ ἀντικείμενον ἀλλὰ δίδουσι καὶ λεπτομερείας ὡς πρὸς τὰς διαστάσεις, τὸν τρόπον τῆς κινήσεως αὐτῶν ἀναλόγως τῶν περιστάσεων κτλ. Ἐὐ τελευταῖον τοῦτο ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς προσθήκης προσυνθετικῶν ἢ ἐπισυνθετικῶν μορίων. Διὰ τοῦτο καὶ αἱ γλῶσσαι τῶν πρωτόγονων φυλῶν εἶνε πλουσιώταται εἰς λέξεις. Ἐὴν ἐκφρασιν τῶν ἀντικειμένων διὰ λέξεων συμπληροῦσι διὰ κινήσεων, εἰς πολλὰς δὲ κοινωνίας πρωτόγονων ὑφίστανται ἀκόμη γλῶσσαι ὀλοκληροὶ διὰ νοημάτων χρησιμοποιοῦμενοι ἐκ παραλλήλου πρὸς τὰς διὰ λέξεων: ἀμφότερα τὰ εἶδη εἶνε προϊόντα τῆς αὐτῆς νοοτροπίας. Ὁ πλοῦτος τῶν λέξεων εἶνε καὶ αὐτὸς προϊόν τῆς μυστικιστικῆς νοοτροπίας. Αἱ λέξεις μετέχουσι καὶ ὄλων τῶν μυστικιστικῶν δυνάμεων τῶν ἀντικειμένων, ἢ δὲ χρήσις αὐτῶν δὲν ἢμπορεῖ νὰ εἶνε ἀδιάφορος ἀλλ' ἐξαρτᾶται ἐκ τῶν περιστάσεων. Ἐπὶ παραδείγματι: πρὸς ἐκφρασιν βαθμοῦ τινος συγγενείας ἢ γυνῆ θὰ χρησιμοποιοῦσιν διάφορον λέξιν ἀπὸ τῶν ἄνδρα.— Ἡ ἀρίθμησις ἀποδεικνύει τὴν ἐπικράτησιν τῶν αὐτῶν ἀρχῶν. Αἱ πλέον ὀπισθοδρομικαὶ φυλαὶ ἔχουσι ἀριθμοὺς μόνον διὰ τὸ ἓν καὶ τὸ δύο, ἐνίοτε δὲ καὶ διὰ τὸ τρία: δὲν ἔπεται ὅμως ὅτι καὶ δὲν εἶνε εἰς ἑσθίαι νὰ ἀριθμήσωσι περαιτέρω. Ἐὐ πράττουσιν ὅμως κατὰ τρόπον ἐντελῶς συγκεκριμένον. Ἡ μνήμη τῶν διατηρεῖ τὴν εἰκόνα συνόλου τινὸς ἀντικειμένων, εἶνε δὲ εἰς ἑσθίαι βλέποντες ἐκ νέου τὸ σύνολον νὰ ἀντιληφθῶσιν ἐὰν ἐλλείπει κανὲν ἀντικείμενον. Ἡ πρόσθεσις ἢ ἀφαιρέσεις γίνεται διὰ τῆς παραστάσεως τῶν κινήσεων προσθήκης ἢ ἀφαιρέσεως. Ἡ ἐν γένει ἀρίθμησις γίνεται τῇ βοήθειᾳ τῶν δακτύλων καὶ ἄλλων μερῶν τοῦ σώματος ὅπου κυρίως ὅρος συγκρίσεως δὲν εἶνε ὁ ἀριθμὸς ἀλλ' ἡ θέσις, τὸ μέρος τοῦ σώματος τὸ ὅποσον δεικνύεται ταῦτοχρόνως διὰ τῆς χειρὸς.— Καὶ οἱ ἀριθμοί, ἢ μάλλον αἱ λέξεις αἱ δηλοῦσαι ἀριθμοὺς, ὡς καὶ τὰ ὀνόματα, μετέχουσι καὶ οὗτοι μυστικιστικῶν ἰδιοτήτων καὶ διὰ τοῦτο ἀποτελοῦσιν, ἕκαστος ἐξ αὐτῶν, οἶονεῖ ἀνεξαρτήτους ὄντοτητας μὲ ἰδίας μυστικιστικὰς δυνάμεις. Αἱ ἰδιότητες αὗται τῶν τριῶν πρώτων ἀριθμῶν διατηρήθησαν καὶ εἰς αὐτοὺς ἀκόμη τοὺς πλέον προηγμένους λαοὺς εἰς τὰς ἠρησκείας καὶ τὰς μεταφυσικὰς αὐτῶν.

Ἐὐ τρίτον μέρος τοῦ βιβλίου εἶνε ἀφιερωμένον εἰς τὴν ἐξέτασιν διαφόρων θεσμῶν περιλαμβανόντων παραστάσεις εἰς τὰς ὁποίας κυριαρχ-

χει ή μέθεξις και χρησιμεύει οίοναι εις την βάσανον της ἀληθείας της τεθείσης ἀρχής. — **Κυνήγιον.** Διά την ἐπιτυχίαν δὲν ἀρκουσιν οἱ ἀντικειμενικοὶ ὄροι: ὅπλα ἐν καλῇ καταστάσει, παγίδες κτλ. ἀπαιτοῦνται και ἄλλοι ὄροι μυστικιστικῆς φύσεως, πολλοὶ και ποικίλοι, ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλοι μὲν πρέπει νὰ προηγηθῶσι τοῦ κυνηγίου και ἄλλοι νὰ ἐπακολουθήσωσι. Τοῦ κυνηγίου προηγούνται χοροί, πράξεις μαγείας και νηστεία. Σκοπός των εἶνε νὰ ἐξαναγκασθῶσι τὰ ζῷα νὰ προσέλθωσι ἄνευ αὐτῶν οἱ ἀντικειμενικοὶ ὄροι τοῦ κυνηγίου δὲν ἔχουν καμμίαν ἀξίαν. Μετὰ τὸ κυνήγιον ἄλλαι τελεταὶ και διατυπώσεις ἔχουν σκοπὸν νὰ ἐξιλεώσωσι τὸ πνεῦμα ὅχι μόνον τῶν φονευθέντων ζῴων ἀλλὰ και τὸ πνεῦμα τοῦ γένους τοῦ ζῴου. — Διά τὴν **Ἀλυσίαν** υπάρχουναι και τηροῦνται ἀνάλογοι συνήθειαι. — **Πόλεμος.** Αἱ διάφοροι συνήθειαι αἱ σχετιζόμεναι πρὸς τὸν πόλεμον ἔχουν τὸν ἴδιον χαρακτήρα: ἄλλως τε και ὁ πόλεμος, διὰ τὰς πρωτογόνους κοινωνίας, δὲν διαφέρει σχεδὸν τοῦ κυνηγίου. Πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν ἐπιχειρήσεων ἔχομεν χορούς, νηστείας, καθαρμούς, ἀποχάς, ἐξέτασιν τῶν ὄνειρων, ἀπαγορεύσεις ἀφορήσας τοὺς μὴ πολεμοῦντας, μαγείας ἐναντίον τοῦ ἐχθροῦ, φυλακτά, διάφορα φάρμακα διὰ νὰ γίνουν ἄτρωτοι, προσευχάς κτλ. ἐπίσης παρακλήσεις ἀπευθυνομένας εις τὰ ἄλογα, εις τὰ ὅπλα, τέλος μετὰ τὴν μάχην προσευχάς πρὸς ἐξιλέωσιν τῶν ψυχῶν τῶν θανόντων κτλ.

Πολὺ δυσκολώτερον εἶνε εις ἡμᾶς καταληπταὶ αἱ τελετουργίαι αἱ ἀσκοποῦσαι νὰ ἐξασφαλίσωσι τὴν κανονικότητα τῶν ἰσθμῶν τοῦ ἔτους, τὴν φυσιολογικὴν παραγωγὴν τῆς συγκομιδῆς, τὴν συνήθη ἀφθονίαν τῶν καρπῶν, τῶν ἐντόμων, τῶν διὰ τὴν τροφήν χρησίμων ζῴων κλπ. Δι' ἡμᾶς ἡ φύσις ἀποτελεῖ τάξιν ἀντικειμενικὴν ἀμετάβλητον. Διὰ τὸν πρωτόγονον, τὸν ἀνάντιον, ἔχει βᾶσιν μεταφυσικὴν ἀλλὰ ταυτοχρόνως συνδέεται μετὰ τὴν κοινωνικὴν δριάδα διὰ δεσμῶν ἀμοιβαίας ἐξαρτήσεως. Μία τοιαύτη τελετὴ εἶνε ἡ λεγομένη *intichiuma* ἡ ὁποία σκοπὸν ἔχει νὰ αὐξήσῃ τὸν ἀριθμὸν τῶν ζῴων ἢ φυτῶν τῶν ἀποτελούντων τὸ σύμβολον (*totem*) δριάδος τινός. Ἡ τελετὴ συνίσταται εις χορούς, ἀπομνήσεις τῶν κινήσεων τοῦ ζῴου κατ' αὐτὰς ἐπιδιώκεται και ἐπιτυγχάνεται ἡ πλήρης κοινωνία μετὰ τοῦ ζῴου ἐκείνου, ἡ μέθεξις εις τὴν φύσιν του. — (1) τι εις τὰς πλέον ὀπισθοδρομημένας ἐκ τῶν ἀγρίων φυλῶν ἐνεργοῦσιν ὅλα τὰ μέλη μιᾶς δριάδος, τοῦτο εις περισσότερον προηγημένας ἀνατίθεται εις ἓνα ἄτομον, τὸν ἀρχηγὸν ἢ βασιλέα ὁ ὁποῖος παίζει τότε ῥόλον ἀνάλογον πρὸς τὴν βασιλισσαν μιᾶς κυψέλης. Αὐτὸς ἐξασφαλίζει τὴν κανονικότητα τῆς βροχῆς, τὴν ἀφθονίαν τῆς παραγωγῆς κλπ. Ἡ ἰσχὺς αὕτη τοῦ βασιλέως διατηρεῖται και μετὰ θάνατον.

Ἡ κοινότης τῆς οὐσίας τῶν διαφόρων μελῶν τῆς οἰκογενείας γίνεται ἐπίσης καταφανὴς εις τὰς σχέσεις μετὰ τοῦ τέκνου και τοῦ πατρὸς ἢ τῆς μητρὸς του ἢ μετὰ τοῦ τέκνου και τῶν δύο γονέων του. Αἱ σχετικαὶ διατυπώσεις ἀρχίζουσιν ἀπὸ τῆς ἐγκυμοσύνης και ἐξακολουθοῦν και πολὺ πέραν τῆς γεννήσεώς του. Ἐφ' ὅσον διαρκεῖ ἡ ἐγκυμοσύνη ὁ σύζυγος ὑποβάλλεται εις σωρείαν προφυλάξεων ἐκ φόβου μήπως εἴτε διαίᾳ τις

κίνησις του, εἴτε ἄλλη τις πράξις του ἐπιρραάσῃ τὸ ἔμβρυον. Ὄταν τὸ παιδί ἀσθενήσῃ ὁ πατήρ παίρνει τὰ ἰατρικὰ διότι οἱ δύο ὄργανισμοὶ ἀποτελοῦν, μυστικιστικῶς, ἓνα μόνον. Ὄταν δὲ πρόκειται ὁ νέος νὰ μνηθῇ (κατὰ τὴν ἐφηβότητά του) ἡ μήτηρ ὑπόκειται εις πλείστας ἀπαγορεύσεις και στερήσεις διὰ νὰ μὴ ἐπιρραάσῃ δυσμενῶς τὸ παιδί της. —

Ἀσθένεια. Πρωτίστως παρατηροῦμεν ὅτι και αὕτη ἡ ἐννοια τῆς ἀσθενείας εἶνε μυστικιστικῆς φύσεως: δηλ. ἡ ἀσθένεια θεωρεῖται ὡς ἀφειλομένη πάντοτε εις τὴν ἐνέργειαν ἀοράτου τινός και μὴ ἀιτιοῦ παράγοντος: ὁ ἀσθενὴς εὐρίσκεται ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ἐπιβλαβοῦς τινος ἐνεργείας. Συνέπεια εἶνε ὅτι ὁμοίως φύσεως θὰ εἶνε και ἡ ἐνέργεια πρὸς διάγνωσιν τῆς ἀσθενείας: ταύτην θὰ ἐνεργήσῃ μόνον ἄνθρωπος δυνάμενος νὰ ἔλθῃ εις ἐπαφήν πρὸς τὰ πνεύματα και ἔχων τὴν δύναμιν νὰ τὰ ἐκβάλῃ. Ἡ φυσικὰ συμπτώματα τῆς ἀσθενείας δὲν ἔχουν καμμίαν σημασίαν: δὲν πάσχει τὸ σῶμα ἀλλ' ἡ ψυχὴ. — Μυστικιστικὴ θὰ εἶνε και ἡ θεραπεία ἐξαρτημένη μόνον ἐκ τῶν δεσμῶν και μεθέξεων πνευματικῆς μορφῆς. Διὰ τοῦτο και τὰ φάρμακα τῶν λευκῶν δὲν ἔχουν καμμίαν ἀξίαν διὰ τοὺς μαύρους. — **Θάνατος.** Ὄπως τὴν ἀσθένειαν οὕτω και τὸν θάνατον οἱ πρωτόγονοι τὸν ἀντιλαμβάνονται κατὰ τρόπον μυστικιστικόν. (1) θάνατος ποτὲ δὲν εἶνε φυσικός, ποτὲ δὲν εἶνε συνέπεια φυσικῶν αἰτιῶν και ἔταν ἀκόμη τὸ πρᾶγμα εἶνε καταφανέστατον. (2) θάνατος εἶνε πάντοτε ἄμεσος συνέπεια τῆς ἐνεργείας πνεύματός τινος. (3) θάνατος θεωρεῖται πάντοτε ὡς «βίαιος» δηλαδὴ θεωρεῖται πάντοτε ὡς φόβος, δολοφονία, ἠθελγημένος και ἐκ προμελέτης ἐκτελεσθεὶς ὑπὸ προσώπου τινός διὰ μαγικῆς ἐνεργείας. Ἐξ οὗ και αἱ ἄπειροι και φοβεραὶ δίκαι ἐπὶ μαγείᾳ καταλήγουσαι πάντοτε εις τὴν θανάτωσιν τοῦ κατηγορουμένου ὡς μάγου. Πρὸς ἀνεύρεσιν τῆς αἰτίας τοῦ θανάτου χρησιμεύει πρωτίστως ἡ μαντεία και ἡ βάσανος τοῦ δηλητηρίου. Ἡ μαντεία πρόκειται πολλάκις νὰ δεῖξῃ τὴν διέθυγιν ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἦλθεν ἡ αἰτία τοῦ θανάτου και τοῦτο δεικνύει τὴν μυστικιστικὴν σημασίαν τὴν ὁποίαν κατέχει ὁ χῶρος εις τὰ ὅμιματα τῶν ἀγρίων.

Διὰ τὴν προ-λογικὴν νοοτροπίαν κάλλε ἀσύνητες φαινόμενον θεωρεῖται ὡς ἐνδειξις, σημεῖον, και ταυτοχρόνως ὡς αἰτία κακοῦ, δυστυχίας τινός. Συγχρόνως ἕμως και ἡ δυστυχία, τὸ κακόν, θεωρεῖται ὡς ἡ αἰτία τοῦ σημεῖου. Ἐὸ τοιοῦτον ἐξηγεῖται μόνον ὡς ἐκ τοῦ νόμου τῆς μεθέξεως τοῦ διέποντος τὰς παραστάσεις αὐτάς. Ἀλλὰ τὰ φαινόμενα αὐτὰ τὰ ὁποῖα θὰ προήγγελλον τὰ συμβήσόμενα δυστηγήματα λαμβάνουσι χώραν σπανίως ἐνῆ τὸ συμφέρον τοῦ ἀτόμου νὰ γνωρίζῃ τί θὰ συμβῆ εἶνε προφανές. Ἀνάγκη λοιπὸν νὰ προκληθῶσι και πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον χρησιμεύει ἡ μαντεία. Μέσα τῆς μαντείας εἶνε πρωτίστως τὰ ὄνειρα, ἡ μαντικὴ ῥάβδος, τὸ κρύσταλλον, οἱ ἀστράγαλοι, ἡ πτῆσις τῶν πτηνῶν, αἱ βασάναι και πολλὰ ἄλλα. Ἡ μαντεία δὲν ἀφορᾷ ἕμως μόνον τὸ μέλλον, ἀλλ' ἀναφέρεται και εις τὸ παρελθόν (ἀνεύρεσις αἰτίας ἐπισυμβάντος θανάτου, ὡς εἶδομεν) και τὸ παρόν. — **Μαγεία.** Ἡ

μετάβασις ἐκ τῆς μαντείας εἰς τὴν μαγείαν εἶνε ἀνεπαίσθητος· καὶ αἱ δύο βασιζονται ἐπὶ τῶν αὐτῶν ὀμαδικῶν παραστάσεων καὶ τῶν μυστικιστικῶν συνδέσεων· ἐν τῇ πρακτικῇ δὲ ἢ μία συμπληροῖ τὴν ἄλλην. Ἡ σχέση μαντείας εἶνε μυστικιστικῆς φύσεως. Τῆς αὐτῆς φύσεως εἶνε καὶ αἱ διάφοροι ἀπαγορεύσεις αἱ ἀφορῶσαι ἀποχὴν ἀπὸ ἰορισμένων τροφῶν, ὡς καὶ αἱ σχετιζόμεναι πρὸς ἐνδυμασίαν ἢ μᾶλλον τὰ κοσμήματα καὶ τὰ διάφορα ἀντικείμενα πού φέρουσιν οἱ ἄγριοι (πτερὰ πτηνῶν, γάνδρες, χρωματισμοί, τατουαγες κλπ.)· ὅλα αὐτὰ εἶχον σκοποὺς μὲ βάσιν τὴν μυστικιστικὴν μέθεξιν· τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν λεγομένην «συμπαθητικὴν μαγείαν».

Εἰς τὴν ζῶν τῶν πρωτογόνων σπουδαίαν θέσιν κατέχουν αἱ σχετικαὶ πρὸς τοὺς νεκροὺς συνήθειαι ἢ ἀκριβέστερον αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὰς σχέσεις μεταξὺ τῶν ζῶντων καὶ τῶν νεκρῶν. Εἰς τὰ ὅμιατά των οἱ νεκροὶ δὲν εἶνε χωρισμένοι ἀπὸ τοὺς ζῶντας ὑπὸ τινος ἀνυπερβάτου χάσματος· τὸναντίον εὐρίσκονται εἰς διαρκεῖς μεταξὺ των σχέσεις· μὲ ἄλλας λέξεις οἱ πρωτόγονοι ζῶσιν διαρκῶς μὲ τοὺς νεκροὺς των· οἱ νεκροὶ εἶνε μέλη καὶ μάλιστα μέλη σπουδαία τῆς κοινωνίας, τῆς «κοινωνίας — συμβιώσεως». Αἱ σχετικαὶ ἔμως πρὸς τοὺς νεκροὺς συνήθειαι διακρίνονται τῶν λοιπῶν παραστάσεων διότι ἔχουν ἀκόμη καταφανέστερον προ-λογικὸν χαρακτήρα. Αἱ λοιπαὶ παραστάσεις τῶν πρωτογόνων ὑφίστανται κάποιον περιορισμὸν καὶ ἔλεγχον ἀπὸ μέρους τῆς ἀντικειμενικῆς φύσεως· προκειμένου ἔμως περὶ τῶν ἔξεων τῶν ἀναφερομένων εἰς τοὺς νεκροὺς κανεῖς φραγμοὺς δὲν ὑπάρχει. (1) νόμος τῆς μεθέξεως κυριαρχεῖ ἀπολύτως. (2) νεκροὶ ἄλλοτε μὲν ἀποτελοῦσι χωριστὴν κοινωνίαν εἰς τὸν «ἄλλον κόσμον», καὶ ἄλλοτε ἐπεμβαίνουν καθε στιγμὴν εἰς τὸν ἐδῶ. Μάλιστα καὶ αἱ λέξεις «ζῶν» καὶ «νεκρὸς» δὲν ἔχουν τὴν σημασίαν πού ἔχουν δι' ἡμᾶς, δὲν εἶνε ἔννοια ἀποκλείουσαι ἀλλήλας. (3) νεκρὸς εἶνε «κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον νεκρὸς» ἢ «κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ζῶν», ἀναλόγως τῶν μεθέξεων αἱ ὁποῖαι ἔλαβον χώραν. Αἱ σχετικαὶ μὲ τοὺς νεκροὺς συνήθειαι ποικίλλουσιν ἀναλόγως τῶν προσώπων, τοῦ γένους ἢ τῆς ἡλικίας των· καὶ ἀναλόγως τοῦ εἴδους τοῦ θανάτου των, εἶνε δὲ αἱ μᾶλλον ἐπιμόνως διατηροῦνται καὶ βραδύτατα μεταβαλλόμεναι.

(1) ἄνθρωπος ὁ ἐνηλικιωθεὶς, ἐλθὼν εἰς γάμον διέρχεται ἀπὸ τῆς γεννήσεως μέχρι τοῦ θανάτου του ἐξ περιόδου· ἀρχίζομεν ἔμως 1) Ἄπὸ τοῦ θανάτου του μέχρι τῆς κηδείας του. (2) θάνατος διακόπτει βιαίως τοὺς ὑπάρχοντας δεσμούς· γίνεται ἔμως ἀφορμὴ νὰ δημιουργηθοῦν νέοι. (3) ἀπαθανῶν εἶνε ἀντικείμενον σεβασμοῦ καὶ φόβου διότι, ἐπειδὴ οἱ νέοι δεσμοὶ μὲ τὴν κοινωνίαν τοῦ ἄλλου κόσμου δὲν τελειοποιούνται εἰ μὴ μετὰ τὰς τελετὰς τῆς κηδείας, ἐνδεχόμενον νὰ προκαλέσῃ τὸν θάνατον καὶ ἄλλων ἀνθρώπων διὰ νὰ ἔχη συντροφιά εἰς τὴν μοναξιά του. Ἐνόςμι δὲ θανὼν δὲν ἔχει ταφῇ θειρεῖται ὅτι καὶ ἡ ψυχὴ του διαμένει ἐκεῖ πλησίον τοῦ σώματός του, γύρω ἀπὸ τὴν καλύδην του κλπ. καὶ αὐτὸ αὐξάνει τοὺς φόβους. Μόνον ἢ κηδεῖα ἢ τα-

κτοποιήσῃ ὀριστικῶς τὴν θέσιν τοῦ θανόντος ὁ ὁποῖος ἐκαιοποιημένος πλέον παύει νὰ εἶναι ἐπίφοβος. 2) Ἡ δευτέρα περίοδος εἶνε: Ἄπὸ τῆς κηδείας μέχρι τέλους τοῦ πένθους. (1) χρόνος αὐτὸς ποικίλλει. Καίτοι ὁ θανὼν δὲν εἶνε πλέον ἐπίφοβος οὐχ ἥττον κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ ἐξακολουθοῦν οἱ συγγενεῖς νὰ τοῦ φέρουν τροφίμα καὶ προσφορὰς διὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν εὐμένειάν του. Ὑφίστανται δηλαδὴ πάντοτε δεσμοὶ τινες οἱ ὁποῖοι παύουν καὶ οὗτοι διὰ τῆς τελετῆς τοῦ τέλους τοῦ πένθους· κατὰ τὴν τελετὴν ταύτην οἱ συγγενεῖς θραύουν ἕνα ὅστον ἐπὶ τοῦ τάφου του ὅπου πλέον θὰ παραμείνῃ ὀριστικῶς ὁ νεκρὸς διαλυομένων ὀριστικῶς τῶν δεσμῶν τούτου πρὸς τὴν κοινωνίαν τῶν ζῶντων. Κατὰ τὸ χρονικὸν αὐτὸ διάστημα θὰ ἀπροσυντεθῇ τὸ σῶμα. — Ἐνικὸν ἔθιμον ὄλων τῶν πρωτογόνων φυλῶν εἶνε νὰ θάπτωσι μετὰ τοῦ νεκροῦ, ἢ καὶ ἀπλῶς νὰ καταστρέψωσι, πᾶν ὅ,τι ἀνήκειν εἰς τὸν θανόντα· ἔπλα κυνηγιῶ καὶ ἄλλα ἀντικείμενα καὶ ἐργαλεῖα ἀλιείας, ζῆα κλπ.) (2) λόγος δὲν εἶνε ὁ πολλάκις προβληθεὶς ὅτι θὰ ἔχη ἀνάγκην αὐτῶν· ἢ ἀληθῆς αἰτία εἶνε συνέπεια τοῦ μυστικιστικοῦ δεσμοῦ τῆς μεθέξεως ὁ ὁποῖος συνδέει τὸν ἄνθρωπον πρὸς τὰ ἀνήκοντα εἰς αὐτόν· τὰ πράγματα ταῦτα εἶνε ἐπέκτασις τῆς προσωπικότητός του, εἶνε μέρος αὐτοῦ, ὅπως καὶ τὸ ὄνομά του, καὶ εἰς κανένα ἄλλον δὲν ἐπιτρέπεται νὰ κάμῃ χρῆσιν αὐτῶν· διὰ τοῦτο καὶ οἱ συγγενεῖς ἢ τὰ καταστρέφουν ἢ τὰ ἀποθέτουν εἰς τὸν τάφον μαζὺ μὲ τὸν νεκρόν. Λογικὴ τούτου συνέπεια εἶνε καὶ τὸ σήμερον ἔτι σιωζόμενον ἔθιμον τοῦ νὰ καίουν τὴν σύζυγον τοῦ θανόντος, ἢ τὸ τῆς αυτοκτονίας ταύτης. (3) θάνατος δὲν διαλύει τὸν μυστικιστικὸν δεσμόν τῆς κυριότητος, διὰ τοῦτο καὶ μέχρι τῆς τελετῆς τοῦ θανάτου ἢ χήρα ὑπόκειται εἰς διαφορὸς περιορισμοὺς τὴν ἀκριβεστάτην τήρησιν τῶν ὁποίων ἐπιβλέπουν οἱ λοιποὶ συγγενεῖς. Ἔς ἐν παρενθέσει θὰ εἴπομεν ὅτι τὸ δικαίωμα κυριότητος τῶν ζῶντων εἶνε διὰ τοὺς αὐτοὺς λόγους «ἱερὸν» καὶ δὲν χρειάζονται κἄν ἰδιαίτεροι προστατευτικαὶ διατάξεις διότι κανεῖς δὲν ἀποφασίζει νὰ χρησιμοποίησῃ πρᾶγμα ἀποτελοῦν μέρος ἄλλου ἀνθρώπου. 4) Περίοδος ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ πένθους μέχρι τῆς νέας ἐνσαρκώσεως. Βεβαίως παύουν οἱ φανεροὶ δεσμοὶ μὲ τὸν θανόντα ἀλλὰ ὅχι καὶ ὅλοι ἀφοῦ τὰ μέλη τῆς κοινωνίας στρατολογοῦνται κατ' ἀνάγκην ἀπὸ τοὺς θανόντας. Ἐκτός τούτου πλεῖστα ἀπὸ τὰς τελετουργίας τῶν ἄγριων φυλῶν ἔχουν ἡς ἀντικείμενον τοὺς θανόντας προγόνους. Ὅταν γεννᾶται ἐν παιδίον θειρεῖται ὅτι ἐπανέρχεται εἰς τὸν κόσμον ἰορισμένην προσωπικότης τὴν ὁποίαν ἢ προσπαθήσουν νὰ βεβαιώσουν ἡς ἐκ τῆς ὁμοιότητος ἢ διακριτικῶς τινος σημείου ἢ ὁποῖσδήποτε ἄλλως. Ἡ γέννησις εἶνε ἀπλῶς, ὡς καὶ ὁ θάνατος, ἢ μετὰβασις ἀπὸ μᾶς κατὰστάσεως εἰς ἄλλην, εἶνε ἐπαναστάσεις ἢ ὁποῖα δὲν εἶνε ἀμέσως τελεία ἀλλὰ καλλίσταται τοιαύτη βαθμηδὸν (διὰ τῆς τελετῆς τῆς ἐφηβότητος). Ἡ γέννησις εἶνε πρᾶξις μυστικιστικῆ· τὸ τέκνον δὲν εἶνε ἄμεσος συνέπεια τῆς γονιμοποιήσεως· δυνατὸν νὰ ἔλλῃ καὶ ἄνευ αὐτῆς· ἢ γονιμοποιήσις ἀπλῶς παρασκευάζει τὴν μητέρα διὰ νὰ φέρῃ εἰς τὸν

κόσμον ἓνα πνεῦμα-παιδίον ἔτοιμον ἦδη πού κατοικεῖ εἰς τὸ συμβολικόν κέντρον καὶ περιμένει νὰ εὕρη τὴν κατάλληλον μητέρα. Ἡ ἀπλή γέννησις δὲν σημαίνει καὶ τελειοποίησιν τοῦ ἀτόμου, διὰ τοῦτο καὶ ἡ παιδοκτονία εἶνε φυσική: σημαίνει ἀπλῶς «ἀναστολήν»· τὸ παιδίον δὲν θεωρεῖται ἀποθάνον (ὡς ὁ ἐνήλικος ἄνθρωπος) ἀλλὰ θεωρεῖται ἐπανελθὸν εἰς τὴν προτέραν κατάστασιν τῆς ἀναμνήσεως δυνάμενον νὰ γεννηθῇ ἐκ νέου ἐκ τῆς αὐτῆς εἴτε καὶ ἐξ ἄλλης μητρὸς. 1) **Ἀπὸ τῆς γέννησεως μέχρι τῆς ὀνομασίας.** Ἐν τῷ παιδίῳ δὲν ἔχειται ὀριστικῶς γεννηθὲν ἐν ὅσῳ δὲν λάβῃ ὄνομα· τὸ ὄνομά του ἔμεινε ἢ τὸ λάβῃ ἀφ' οὗ εὐρεθῇ ποῖος εἶνε ὁ δὲ αὐτοῦ ἐπαναστασιακὸς πρόγονος τοῦ ὁποῦ καὶ τὸ ὄνομα ἔχει φέρῃ αὐτοδικαίως. Ἢν δὲν εἶνε εὐκόλος ἢ ἐκ τῆς ὁμοιότητος ἀνεύρεσις τοῦ προγόνου οἱ συγγενεῖς ἢ καταφύγουν εἰς τὴν μαντείαν. 2) **Περίοδος κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον μακρὰ μέχρι τῆς τελευτῆς τῆς ἐφηβότητος καὶ ἐνηλικιότητος.** Δὲν ἀρκεῖ ἡ φυσικὴ σωματικὴ ἀνάπτυξις ἀλλ' ἀπαιτοῦνται αἱ μυστικιστικαὶ πράξεις τῆς μύσεως· ἡ προπαρασκευὴ διὰ τὴν μύσιν συνίσταται εἰς μίαν διὰ σωματικῆς κοπώσεως ἀποβολὴν τῆς μέχρι τοῦδε προσωπικότητος, εἰς ἓνα μυστικιστικὸν θάνατον, τῆς μύσεως θεωρουμένης πλέον ὡς ἀναγεννήσεως. Πρὸ τῆς μύσεως ὁ νέος θεωρεῖται ἀνήλικος καὶ ἀνίκανος νὰ συνάψῃ γάμον διὰ τοῦτο καὶ τὴν μύσιν ἀκολουθεῖ ἀμέσως ὁ γάμος ὡς τελευτὴ αὐτοῦ. Μετὰ τὸν γάμον ἀρχίζει ἡ ἕκτη περίοδος ἢ ὁποῖα ἀπολήγει εἰς τὴν πρώτην, τὸν θάνατον, ὅστις ἀρχίζει ἐκ νέου τὸν κύκλον.

B. La Mentalité Primitive.

Διόδεκα ἔτι, μετὰ τὸ ἀνωτέρω ἀναλυθὲν ἐξετάσει τὸ παρὸν ἔργον τὸ ὁποῖον, καθὼς λέγει ἐν τῇ εἰσαγωγῇ ὁ συγγραφεύς, ἀποτελεῖ ἀπλῶς συμπλήρωμα ἐκείνου καὶ περιέχει περισσοτέρας λεπτομερείας ἐπὶ εἰδικῶν τιμῶν θεμάτων, ἰδίᾳ ἐν σχέσει πρὸς τὴν κατ' αἰτιότητα σύνθεσιν τῶν φαινομένων ὑπὸ τῆς πρωτογόνου νοστροπίας.

Ἐὰ φαινόμενα ἐν τῇ φύσει ἢ πρωτόγονος νοστροπία τὰ συνδέει ὅχι ὡς ἡμεῖς ἀλλὰ ἐπὶ τῇ θάσει τῶν μυστικιστικῶν σχέσεων ἐκ τῆς μελέξεως. Δι' αὐτῶν ἐκδηλοῦται πάντοτε ἀόρατος τις ἐπιρροή. Διὰ τοῦτο καὶ τίποτε δὲν θεωρεῖται ὡς τυχαῖον· τὸ τυχαῖον εἶνε ἡ προμήνυμα μέλλοντος δυστυχήματος, ἢ πάντως ἢ ἐνδείξις τῆς ἐνεργείας ξένης κατοουλοῦ ἢ εὐλαθεῖας (εὐλήσεως). Ἢν π.χ. ἓνας κροκόδειλος δαγκάσῃ ἓνα μαῦρον, ἐπειδὴ ὁ κροκόδειλος θεωρεῖται κατ' ἀρχὴν ὡς ζῷον ἀβλαβές, ἔχει σημαίνει τοῦτο ὅτι διὰ τοῦ ζῴου ἔχει ἐνήργησε κανεὶς μάγος. Ἐρεῖς εἶνε αἱ κατηγορίαι τῶν ἀοράτων ἐπιρροῶν καὶ δυνάμεων. 1) Ἐὰ πνεύματα τῶν θανόντων. 2) Ἐὰ πνεύματα ἐν γένει τῶν ζῴων, πραγμάτων, φυτῶν καὶ ἄλλων ἀντικειμένων οἰκιακῆς κατασκευῆς καὶ 3) αἱ μαγεῖαι καὶ μαγγανεῖαι τῶν μάγων. Κατ' ἀρχὴν πᾶν δυστύχημα ἢ δυσάρεστον γεγονός ἀποδίδεται εἰς μάγον τινὰ τοῦ ὁποῦ αἱ ἐνεργεῖαι

εἶνε ἀναπότρεπτοι· οἱ μάγοι ἔχουν εἰς τὴν διάθεσίν των ἄλλα τὰ κακοποιὰ πνεύματα. Τῆς ἐνεργείας τοῦ μάγου μόνον ἰσχυρότερα μαγικὴ ἐνέργεια ἢμπορεῖ νὰ κατισχύσῃ. Περὶ τῆς ἐπιρροῆς τῶν ἀποθάνοντων εἶδομεν ἀνωτέρω.

Ἰδόμεν ὅτι τὰ φαινόμενα συνδέονται διὰ τοὺς πρωτογόνους, διὰ μυστικιστικῶν προκαταβολικῶν συνδέσεων καὶ ὀφείλονται πάντοτε εἰς τὴν ἐνέργειαν ἀοράτων δυνάμεων τῶν ὁποῦ τὸν σκοπὸν ἐρηγεύουσιν οἱ ἄνθρωποι. Πολλάκις ἔμεινε αἱ δυνάμεις αὐταὶ ἐκδηλοῦσι τὴν θέλησίν των καὶ ἀμέσως· τοιοῦτον χαρακτήρα ἔχουν τὰ ὄνειρα καὶ οἱ οἰωνοὶ καλοὶ ἢ κακοί. Ἢν οἱ οἰωνοὶ δὲν ἔλθουν μόνον τῶν οἱ πρωτόγονοι ἢ τοὺς προκαλέσιν διὰ τῆς μαντείας, τῶν βασάνων κ.λ. Ἢς τὰ ὄνειρα ὁ πρωτόγονος ἔχει ἀπόλυτον πεποίθησιν ὅτι θεωρεῖ ὅτι εὐρίσκεται τότε εἰς ἀμεσον ἐπικοινωνίαν μετὰ τὰ πνεύματα πού τοὺς φυλάττουν καὶ τοὺς καθοδηγοῦν. Ἡ ἀντίφασις ἢ ἡ ἀσυναρτησία δὲν παίζει κανένα ρόλον. Ὅχι μόνον τὰ γεγονότα τῶν ὁνείρων θεωροῦνται ἀληθῆ, καὶ οἱ πρωτόγονοι θεωροῦσιν ἑαυτοὺς ὑποχρεωμένους νὰ ὑπακούσιν καὶ ἐκτελέσιν τὰ ὑπὸ τῶν ὁνείρων ἐπιτασσόμενα, ἀλλὰ καὶ αἱ πράξεις αἱ κατ' ὄναρ γινόμεναι γεννῶσιν εὐθύνην τῶν ὁνείρων αὐτοῦ αὐτῶν. Καρμίαν δὲ δυσκολίαν δὲν γεννᾷ τὸ γεγονός ὅτι ὁ δράστης ἐνδεχόμενον νὰ εὐρίσκετο εἰς μεγάλην ἀπόστασιν ἀπὸ τὸν τόπον τοῦ ὁνείρου διότι ἡ ταυτόχρονος παρουσία εἰς δύο διάφορα μέρη εἶνε τι τὸ ὁποῖον παραδέχεται ἀσυζητητῆ ἢ προ-λογικῆ νοστροπία τῶν πρωτογόνων.

Οἱ οἰωνοὶ δὲν ἀποτελοῦσι μόνον ἐνδείξιν ὡς πρὸς τὸ μέλλον ἀλλὰ εἶνε καὶ θετικὴ ἐνδείξις, ἔμεινε εὐνοϊκοί, εἰς τὴν ἐπιτυχὴ ἐκτέλεσιν τοῦ ἐπιχειρουμένου· ὁ κακὸς οἰωνὸς ἔχει τὴν ἀντίστροφον σημασίαν. Ἰδιαιτέραν σπουδαιότητα ἔχουσιν ὡς κακοὶ οἰωνοὶ τὰ τέρατα ἢ ἄλλα ἀσυνήθη συμβάντα. Διὰ τὸν γινώσκον τὸ μέλλον οἱ πρωτόγονοι χρησιμοποιοῦσι, πλὴν τῶν ὁνείρων (τὰ ὅποια ἐν ἀνάγκῃ καὶ προκαλοῦσι) καὶ τῶν εἰς τοὺς νεκροὺς ἀπευθυνομένων ἐρωτημάτων καὶ παρακλήσεων, καὶ τὰ ἐνδόσια τῶν ζῴων καὶ ἰδιαιτέρως τὸ ἦπαρ τῶν θυσιαζομένων τοιοῦτων (ἰδίᾳ τῶν χοίρων). Πρὶν ἔμεινε ἀρχίσῃ ἢ ἐξέτασις ἀνάγκῃ νὰ γίνῃ ἢ ἐπαφή μετὰ τὰς ἀοράτους δυνάμεις, διὰ τῆς ἀπαγγελίας μαγικῶν τιμῶν τύπων καὶ μόνον κατόπιν ἀρχίζει ἢ οἰωνοσκοπία ἢ ὅποια βασίζεται ἐπὶ τῆς μυστικιστικῆς μελέξεως (καὶ δὲν εἶνε συμβολικὴ αὐτὴ μηχανικὴ).

Ἐπιπλέον ἔμεινε ἐν χρήσει μέσον πρὸς γινώσκον πράγματός τινος (μέλλοντος ἢ καὶ παρελθόντος) εἶνε αἱ βάσανοι (oracles). Ἢς τὰς βασάνους οἱ πρωτόγονοι ἔχουν ἀπόλυτον πεποίθησιν. Ἡ βάσανος τῶν πρωτογόνων διαφέρει πολὺ τῆς βασάνου τῶν ἀρχαίων ἢ τοῦ μεσαίωνα ὡς τοῦ μέσου δι' οὗ ἐπαφίεται εἰς τὸν θεὸν νὰ ἀποφανθῇ ἐπὶ ὁριστοῦ τινός. Ἢς τὸ δηλητηριεὺς τὸ ὁποῖον δίδεται ἢ εἰς τὸ ζῷον ὕδωρ ἀναγνωρίζεται ὑπὸ τῶν πρωτογόνων ἢ μυστικιστικῆ δυνάμει νὰ διακρίνῃ τὸν αἰθῶν ἀπὸ τὸν ἔνοχον, ὁ ὁποῖος τότε κηρύσσεται μάγος, ὅποτε ἢ βάσανος χρησιμεύει προσέτι διὰ νὰ καταστρέψῃ τὸ ἐπιβλαβές καὶ κακοποιόν

σπέρμα τὸ ὁποῖον κατοικεῖ ἐν αὐτῇ. Εἰς τοὺς μάγους ἀποδίδεται ὄχι μόνον ἡ ἱκανότης καὶ ἐπιθυμία νὰ κάρουν κακὸν ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνθρωποφαγία διότι θεωρεῖται πάντοτε ὅτι σκοπὸς τοῦ μάγου εἶνε νὰ φονεύσῃ ἀνθρώπους καὶ νὰ φάγῃ τὰς σάρκας τῶν. Διὰ τοῦτο καὶ οἱ μάγοι εἶνε τὸ φόβητρον τῶν πρωτογόνων ἀνθρώπων. Ἰγνοεῖται ὅτι καὶ ἐνταῦθα πρόκειται περὶ μυστικιστικῆς ἀνθρωποφαγίας καὶ ὄχι πραγματικῆς.

Ἔνα τυχαῖον γεγονός ἢ δυστύχημα δὲν ἔσθ' ἀποδοθῆ εἰς τὰ φυσικὰ αὐτοῦ αἰτία ἀλλὰ εἴτε θὰ θεωρηθῆ ὡς ἐνδειξίς μιᾶς δρώσης κακοδούλου θελήσεως ἢ ὡς συνέπεια παραβιάσεως γενικῆς τινος ἀπαγορεύσεως. τοιαῦτα δὲ ἀπαγορεύσεις ὑπάρχουσι πλεῖστα καὶ παντὸς εἶδους (ἴδε καὶ Ἄρχ. Φιλοσοφ. ἔτος I' τεύχος βον σελ. 217). Αἱ συνέπειαι τῶν παραβάσεων εἶνε ἄλλοτε καθορισμέναι ἐκ τῶν προτέρων (εἰς τὴν τάδε παράβασιν ἀκολουθεῖ ἡ τάδε συνέπεια), ἄλλοτε συνέπεια τῆς παραβιάσεως θεωρεῖται ὅτι ἢ εἶνε δυστύχημά τι, ἀγνωστον ὅμως ποῖον, μόνον καὶ μόνον διότι ἔλαθε χώραν ἢ παράβασιν. Ἦς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μάλιστα τὸ δυστύχημα ἢ τὸ γεγονός θεωρεῖται ὡς ἐνδειξίς ὅτι παρεβιάσθη τύπος τις ἢ ἔθιμον ἢ διάταξις καὶ ἀναζητοῦνται ταῦτα. Ἡ ἐν ἀγνοίᾳ γενομένη παράβασιν δὲν ἀρκεῖ διὰ νὰ ἐμποδίσῃ τὰς συνεπειάς. Αἱ προλογικαὶ αὗται συνδέσεις ἐξηγοῦσι καὶ διατί ἐν περιπτώσει βιαίου θανάτου σπεύδουσι νὰ ἐξαφανίσωσι τὸ πτώμα. Θεωροῦσι τὸν θανόντα ὡς μεμολυσμένον δυνάμενον νὰ μεταδώσῃ τὸ μόλυσμα (ὡς ἐκ τῆς κακοδούλου ἐνεργείας ἢ ὁποῖα ὑποτίθεται ὅτι ἐπροκάλεσε τὸν βίαιον θάνατον) καὶ εἰς ἄλλους ζῶντας. (Περὶ τῆς ἀσθενείας ἴδ. ἀνωτ. σελ. 109). Ὅπως τὰ δυστυχήματα καὶ αἱ ἀποτυχῆαι οὕτω καὶ ἡ ἐπιτυχία, εἴτε περὶ καλλιέργειας εἴτε περὶ πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων πρόκειται, ἀποδίδεται ὄχι εἰς τὴν ἱκανότητα τοῦ ἀτόμου ἢ εἰς τὴν καλὴν ποιότητα ἢ τελειότητα τῶν ἐργαλείων του, ἀλλ' εἰς τὴν ἀπαραίτητον βοήθειαν καὶ συνδρομὴν τῶν ἀοράτων δυνάμεων (ἢ ὁποῖα ἐξασφαλίζονται διὰ τῶν ἀνωτέρων περιγραφέντων μέσων). Ἡ γυνὴ ἀντιπροσωπεύει τὴν γονιμότητα διὰ τοῦτο ἡ γῆ δὲν ἔσθ' εἶνε γόνιμος καὶ δὲν ἔσθ' ἀπαργάγη καρπὸς ἐὰν δὲν καλλιεργηθῆ ἀπὸ τῆς γυναικῆς· αὕτη εἶνε ἡ ἐξήγησις τοῦ παρατηρουμένου καταμερισμοῦ τῶν ἔργων κατ' ὄν πᾶν ὅτι ἀφορᾷ ἀμέσως ἢ ἐμμέσως τὴν καλλιέργειαν φυτῶν ἢ δένδρων εἶνε ἀνατεθειμένον ἀποκλειστικῶς εἰς τὰς γυναίκας· πρέπει νὰ ἀποκατασταθῆ ἡ ἐπικοινωνία, ἡ μέθεξις, μετὰ τὴν πηγὴν τῆς γονιμότητος διὰ νὰ ἀποδώσῃ καρπὸν τὰ σπαρτὰ καὶ φυτὰ· ἡ ἐργασία τῶν ἀνδρῶν ἔσθ' ἦτο ἄγονος. Ἡ καταλληλότης τῶν ὄπλων κρίνεται ἐπίσης ἐκ τῆς μυστικιστικῆς δυνάμεως τῆν ὁποῖαν προσέδωκαν εἰς αὐτὰ τὰ μάγιστρα τοῦ μάγου—ιατροῦ. Συνέπεια εἶνε ὅτι ὁ πρωτόγονος θεωρεῖ ὅτι δύναται νὰ ἐπιτύχῃ τοῦ σκοποῦ του ἄνευ μέσου τινός, διὰ τῆς ἀπλῆς του ἐπιθυμίας καὶ θελήσεως.

Τὴν ἐμφάνισιν, μεταξὺ αὐτῶν, τῶν λευκῶν εὐρωπαϊκῶν, οἱ μαῦροι ἐξήγησαν ἀμέσως ἐπὶ τῇ βάσει τῶν γενικῶν ἀρχῶν τῆς νοστροπίας τῶν θεωρήσαντες αὐτοὺς ὡς πνεύματα ἀποθανόντων (μαύρων) καὶ ὄλα τῶν

τὰ ὄπλα καὶ ἐργαλεῖα ὡς μετέχοντα τῶν οὐρανίων δυνάμεων τοῦ ἄλλου κόσμου· τὰ βιβλία καὶ τὰ ἔγγραφα ὡς τὰ μέσα διὰ τὴν ἐξάσκησιν τῆς μαντικῆς καὶ οἰωνοσκοπίας, ἄρα ἱερά. Διὰ τοῦτο καὶ ὑπὸ πολλῶν ἀγρίων τὸ νὰ μάθωσιν ἀνάγνωσιν καὶ γραφὴν ἰσοδυναμεῖ μετὰ τὸ νὰ ἀσπασθῶσι τὴν ἰρησκειάν τῶν λευκῶν καὶ νὰ κόψωσι πάντα δεσμῶν μετὰ τὸν ἰδικὸν τῶν κόσμων.

Ἡ ἐπαφή τῶν πρωτογόνων κοινωνιῶν πρὸς τοὺς λευκοὺς ὑπῆρξε καταστρεπτικὴ διὰ τοὺς πρώτους τόσο ἀπὸ φυσιολογικῆς ὕψους καὶ ἀπὸ ἀπόψεως τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν. Ἐν ἀρχῇ ἕμεις ἀντέταξαν παθητικὴν ἀντίστασιν, ἀποτέλεσμα μιᾶς ἐξ ἐνστικτοῦ συντηρητικότητος κοινωνιῶν κλειστῶν εἰς τὰς ὁποίας ὄλοι οἱ θεομοὶ ἦσαν ἀλληλένδετοι. Δὲν ἠθέλων νὰ δεχθῶσι τὰς τροφὰς τῶν λευκῶν ὡς ὑπόπτους, ἠρνοῦντο νὰ δεχθῶσιν οἰανδήποτε μεταβολὴν εἰς τὰ ἔθιμά τιν. Ἦτο ἄτομον τὸ ὁποῖον ἢ ἔπαυε νὰ συμμορφοῦται πρὸς τὰ ὑπὸ τῆς ὀριάδος ἐπιτασσόμενα ἢ ἐκηρύσσετο μάγος καὶ συνεπῶς ἐχθρός. (Ὁ «μισονεῖσμὸς» τῶν κοινωνιῶν τῶν πρωτογόνων εἶνε ἀμέσως συνέπεια τῆς ὑποχρεώσεως τῶν ἀτόμων νὰ συμμορφῶνται πρὸς τὴν θέλησιν τῆς ὀριάδος· Ἦξ οὗ καὶ ἡ ἀρνήσις τῶν κατ' ἕκαστον μαύρων νὰ βαπτισθῶσι. Ἦτο εὐκολώτερον νὰ βαπτισθῆ ὁλόκληρος ἡ ὀριάς· ὡς συνέβαινε πολλάκις.—Ἀπέναντι τῶν εὐρωπαϊκῶν ἰατρῶν ἢ συμπεριφορὰ τῶν μαύρων ὑπῆρξε ἀνάλογος. Τὴν θεραπείαν τῶν ἐλλείρουσιν ὡς ἐπέμβασιν εἰς τὰς θελήσεις τῶν οὐρανίων δυνάμεων, ἀπέδιδον δὲ αὐτὴν ὄχι εἰς τὴν θεραπευτικὴν ἰδιότητα τῶν φαρμάκων ἀλλ' εἰς τὰς μυστικὰς δυνάμεις αἱ ὁποῖα ἐνήργουν δι' αὐτῶν.

F. L'âme primitive.

Εἰς τὸ βιβλίον τοῦτο ὁ συγγραφεὺς ἐρευνᾷ τὴν ἰδέαν τὴν ὁποῖαν σχηματίζει ὁ πρωτόγονος ἀνθρώπος περὶ τῆς ἰδίας αὐτοῦ ἀτομικότητος. Ἡ πρωτόγονος νοστροπία θεωρεῖ ὅτι ὑπὸ τὴν ποικιλίαν τῶν μορφῶν ποῦ παρουσιάζουσι τὰ ὄντα καὶ τὰ πράγματα ὑπάρχει μία κοινὴ οὐσία ἢ ὁποῖα μετακινεῖται διαρκῶς μεταβαίνουσα ἀπὸ τοῦ ἑνὸς εἰς τὸ ἄλλο καὶ διὰ τῆς ὁποίας ἐξηγεῖται ἡ ὑπαρξίς, ἡ δράσις τῶν ὄντων, αἱ μεταμορφώσεις τῶν, ἡ ζῆσις καὶ ὁ θάνατος. Μεταξὺ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ζῴων καὶ φυτῶν δὲν ὑπάρχει χάσμα ἀγεφύρωτον· ἡ μετάβασιν ἀπὸ τοῦ ἑνὸς εἰς τὸ ἄλλο πεδῖον εἶνε διαρκῆς καὶ εὐκόλος. Τὴν μυστικιστικὴν ταύτην πραγματικότητα τὴν αἰσθάνονται μᾶλλον παρὰ τὴν ἀντιλαμβάνονται διὰ τοῦ νοός τιν. (Ὁλα ἄρα τὰ πράγματα εἶνε ὁμοιογενῆ, μεταλαμβάνοντα τῆς αὐτῆς οὐσίας· τὸ κυριώτερον δὲ μέλημα τῶν πρωτογόνων εἶνε νὰ ἐξασφαλίσωσι τὴν εὐνοϊκὴν διάθεσιν τῶν, εἴτε περὶ ἐμφύχων πρόκειται εἴτε περὶ ἀψύχων (κατ' ἡμᾶς) διότι ἄνευ τῆς εὐνοϊκῆς διαθέσεως τῶν τίποτε δὲν δύναται νὰ πράξῃσι (παραδ. οἱ ἱεροὶ λίθοι εἰς τοὺς ἀγρούς, τὰ ἱερά δένδρα κτλ.).

Ἡ διπλῆ φύσις εἶνε τι σύνηθες καὶ γενικῶς παραδεδομένον· ὁ ἀνθρώπος εἶνε δυνατόν νὰ εἶνε ταυτόχρονον καὶ ζῆσον ἐμφανιζόμενος κατὰ

τὴν αὐτὴν στιγμὴν εἰς διάφορα μέρη ὑπὸ δύο μορφάς (π. χ. οἱ μάγοι). Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὰ ζῷα, τὰ φυτὰ καὶ τὰ ἄψυχα ἀκόμη ἀντικείμενα. Ἦνε δὴλ. δυνατόν ζῷον τι νὰ εἶνε ταυτοχρόνως καὶ ἕνα ἄλλο ζῷον ἐμφανιζόμενον εἰς δύο διάφορα μέρη ὑπὸ διαφόρους μορφάς. Ἡ «μαύρη μαγεία» τοῦ μεσαίωνος ἐβασίλευτο ἐπὶ τῆς συγχρόνου ὑπάρξεως εἰς δύο μέρη τῶν ὑλικῶν ἀντικειμένων τὰ ὅποια ἐπρόκειτο νὰ προκαλέσῃ τὸν θάνατον. Ἐκ τῆς μελέξεως εἰς τὴν διπλὴν φύσιν ἐξηγοῦνται καὶ τὰ σχετικά πρὸς τὸ σύμβολον (loleim) τῶν διαφόρων φυλῶν. Τὸ ζῷον ἐπὶ παραδ. τὸ ὅποιον εἶνε τὸ σύμβολον δὲν ὑπάρχει ἀπλῶς μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς φυλῆς ἀλλὰ ὅλα τὰ μέλη τῆς φυλῆς εἶνε συγχρόνως τὸ ζῷον ἐκεῖνο καὶ ἄνθρωποι. Διὰ τοῦτο καὶ ἀπαγορεύεται αὐστηρῶς νὰ τρώγῃσι τὸ ζῷον τῶν διότι θὰ ἦτο τοῦτο «αὐτοφαγία».

Τὴν σχέσιν τοῦ ἀτόμου πρὸς τὴν κοινωνικὴν ὁμάδα ἀντιλαμβάνεται ὁ πρωτόγονος ὡς τὴν τῆς ταυτότητος καὶ τῆς ἀλληλεγγύης. Καθ' ἕμοιον τρόπον ἀντιλαμβάνεται καὶ τὴν μεταξὺ τῶν σχέσιν τῶν διαφόρων ζῳίων ἑνὸς γένους: ἕκαστον ζῷον εἶνε καὶ φορεὺς τοῦ «πνεύματος» τοῦ γένους. Διὰ τὸν πρωτόγονον οὐχ ἦν τὸν μεταξὺ τοῦ γένους τῶν ζῳίων καὶ τοῦ τῶν ἀνθρώπων ὑπάρχει ἡ διαφορὰ ὅτι ἐν τῇ δευτέρῃ ὑπάρχει ὀργάνωσις καὶ ἱεραρχία ἡ ὅποια παίζει σημαντικώτατον ρόλον ἐν τῇ ζωῇ τῶν πρωτογόνων. Ἡ σχέσις αὐτῆ τοῦ ἀτόμου πρὸς τὴν ὁμάδα εἶνε τόσο ἰσχυρὰ ὥστε αὐτὴ κανονίζει καὶ τὴν ἀικογενειακὴν συγγένειαν. Τὸ ἀτομον ἔχει τοὺς συγγενεὺς τῆς ὁμάδος του· ἐὰν παύσῃ νὰ εἶνε μέλος τῆς ὁμάδος διακόπτονται καὶ αἱ ἀικογενειακαὶ συγγένειαι.

Ἡ αὐτὴ σχέσις τῆς ἀλληλεγγύης καὶ οἰονεὶ ταυτότητος ὑφίσταται ἀναμεταξὺ τῶν μελῶν τῆς ὁμάδος· συνέπειαι εἶνε ὅτι καὶ περὶ τῶν σπουδαιοτάτων πράξεων τοῦ ἀτόμου, ὅπως εἶνε ὁ γάμος καὶ ἄλλαι, ἀποφασίζει ἡ ὁμάς· διὰ τὴν ἀπώλειαν ἢ ζημίαν τοῦ θά ὑποστῆ ἐν ἀτομον ζητεῖ τὴν ἀποζημίωσιν ἢ ὁμάς διότι εἰς αὐτὴν θεωρεῖται προσγενομένη ἢ ζημία. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ἡ γῆ εἶνε ἰδιοκτησία τῆς ὁμάδος καὶ ὄχι τοῦ ἀτόμου.

Ἡ ἐξέτασις τοῦ πνεύματος τῶν πρωτογόνων πρέπει νὰ ἔχη ὑπ' ὄψιν τις τὰ ἐξῆς δύο στοιχεῖα. 1) ὅτι καὶ μὲν ὁ πρωτόγονος θεωρεῖ τὸ ἀτομον ὡς φορέα μυστικιστικῶν δυνάμεων ἀλλὰ τὰς δυνάμεις ταύτας τὰς φαντάζεται πάντοτε ὑπὸ μορφῆν εἰδικῶν ὄντων· οὕτω διὰ τὴν ἀκοήν θεωρεῖ ὅτι ἐντὸς τοῦ ἑνὸς ὑπάρχουν μικρὰ ὄντα ποὺ ἀκούουν: τὸ αὐτὸ καὶ διὰ τὴν ἄρασιν· ἔταν ἀποθνήσκῃ ὁ ἄνθρωπος σημαίνει ὅτι τὸ σχετικὸν μικρὸν ὄν κατεστράφη ἢ ἐφυγε. 2) ὅτι δὲν ὑφίσταται διάκρισις μεταξὺ πνεύματος καὶ ὕλης. Κάθε σῶμα ἀκτινοβολεῖ δυνάμιν τινα καὶ κάθε πνευματικὴ δυνάμις εἶνε καὶ σωματικὴ.

Τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀτόμου ἀναπόσπαστον μέρος, ὡς ἐξαρτήματα (appartenances) αὐτοῦ, ἀποτελοῦσι πλὴν τοῦ περιεχομένου τῆς συνειδήσεώς του καὶ τοῦ σώματός του καὶ πᾶν ὅτι ἀπεχωρίσθη αὐτοῦ (ἦτοι ὄνυχες, μαλλιά, περιττώματα) καὶ αὐτὰ τὰ ὑπόλοιπα τῆς τροφῆς του καὶ ἐνδύματα ὡς καὶ τὰ ἐργαλεῖα καὶ πράγματα ποὺ κατεσκεύασε.

Τόσον εἶνε τοῦτο θέβαιον ὥστε ἐπὶ τῶν «ἀνηκόντων» τούτων δύναται νὰ ἐνεργηθῇ μαγεία ἔχουσα ἄμεσον ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ ἀτόμου εἰς τὸ ὅποιον ἀνήκουν, καὶ τοῦ ὁποίου ἀποτελοῦσι τὸ ἕτερον ἐγὼ του. Ἦν ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων τούτων «ἐξαρτημάτων» θεωρεῖται τὸ λίπος τῶν νεφρῶν τὸ ὅποιον, μυστικιστικῇ τῇ τρόπῃ, ἀφομοιοῦται σχεδὸν πρὸς τὴν ζωτικὴν ἀρχὴν, πρὸς τὴν ὁποῖαν ἄλλοτε πάλιν ἀφομοιοῦται καὶ ἡ σκιά, ἢ ἡ εἰκὼν τοῦ ἀτόμου. Τὸ ἀτομον οὕτω εἶνε τὸ ὑλάχιστον διπλοῦν διότι περιλαμβάνει τὸν ζῶντα φυσικὸν ἄνθρωπον, τὸν «διπλοῦν» του, λεγόμενον ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον «Κρά» (ἂν καὶ εἰς διαφόρους φυλάς ἔχει διάφορα ὀνόματα), τὸ ὅποιον, ἔταν οὗτος κοιμάται, ἔρχεται εἰς ἐπικοινωνίαν μὲ τὰ ἄλλα πνεύματα, καὶ εἶνε ὁ φύλαξ του καὶ ἀκόμη ὡς τρίτον τὸ πνεῦμα του τὸ ὅποιον ἔταν ἠνθήσκει ὁ ἄνθρωπος ἐξακολουθεῖ νὰ ζῆ εἰς τὸν ἄλλον κόσμον.

Τὸ δεύτερον μέρος τοῦ ἔργου ἐξετάζει τὰς ἀντιλήψεις τῶν πρωτογόνων περὶ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου τοῦ ἀτόμου. Ἡ γέννησις, ἢ ἐξέλιξις, ἢ ἐνηλικίωσις, τὸ γῆρας καὶ ὁ θάνατος δὲν θεωροῦνται ὡς συνεχεῖς φυσιολογικαὶ λειτουργίαι ἀλλ' ὡς αἰφνίδια μεταβολαὶ καταστάσεως ὀφειλόμεναι εἰς τὴν παρουσίαν ἢ ἀπουσίαν μυστικιστικῶν λόγων καὶ αἰτίων. (Ὁ πρωτόγονος δὲν θεωροῦσιν ὅτι τὸ γῆρας συνεπάγεται κατὰ πτωσιν τῶν φυσικῶν καὶ πνευματικῶν δυνάμεων ἀλλὰ βλέπουν εἰς αὐτὸ τὸ κορύφωμα τῆς ἀναπτύξεως· ἐξ οὗ καὶ ὁ σεβασμὸς τῶν ὁποίων ἐπιδεικνύουν κατὰ κανόνα εἰς τοὺς ἡλικιωμένους.

(1) Ὁ θάνατος κἀμινε εἰς τοὺς πρωτογόνους μεγάλην ἐντύπωσιν, τὸν φοβοῦνται, τὸν θεωροῦν μεταδοτικόν, τὸν ἀντιλαμβάνονται ὡς μολυνσιν, νομίζουσιν ὅτι ὁ ἀποθνήσκων θὰ ἐλκύσει εἰς ἑαυτὸν καὶ ἄλλους ζῶντας οἱ ὅποιοι ὡς ἐκ τῆς μολύνσεως δυνατόν νὰ μὴ δύνανται νὰ ἀνθῆξουν. (2) Ὁ θάνατος ἑνὸς ἀτόμου θεωρεῖται ὡς ἀπώλεια καὶ ζημία δι' ὀλόκληρον τὴν ὁμάδα ἢ ὅποια θὰ ζητήσῃ καὶ θὰ προσπαθήσῃ νὰ ἐπιτύχῃ ἰκανοποίησιν καὶ ἀποζημίωσιν δι' ἑαυτὴν (ἀφοῦ κατ' ἀρχὴν ὁ θάνατος εἶνε βίαιος ὀφειλόμενος εἰς τὴν κακόβουλον ἐνέργειαν ἄλλου ἀνθρώπου). Μέρος τῆς ἰκανοποιήσεως ταύτης ἐπιτυγχάνεται διὰ τῶν τελετουργιῶν καὶ ἄλλων διατυπίσεων, ἢ ἐλικὴ ἔριμος τοιαύτη δύναται νὰ ἀγάγῃ καὶ εἰς πόλεμον πρὸς γειτονικὴν φυλὴν εἰς τὴν ὁποῖαν θὰ ἀποδοθῇ ὁ θάνατος. (3) Ὁ πρωτόγονος πιστεύουσιν εἰς τὴν ἐπιβίωσιν· ὁ θάνατος ὀφείλεται εἰς τὴν ἀναχώρησιν ὄντος τινὸς τὸ ὅποιον ἐξῆσφάλιζε τὰς λειτουργίας τῆς ζωῆς· τὸ ὄν ἔριμος τοῦτο δὲν εἶνε οὔτε καθαρῶς πνευματικῆς οὔτε καθαρῶς ὑλικῆς φύσεως ἀλλὰ μετέχει μυστικιστικῇ τῇ τρόπῃ καὶ τῶν δύο. (4) Ὁ ἀποθνήσκων ἐξακολουθεῖ νὰ ζῆ εἰς ἄλλην κοινωνίαν καὶ δύναται νὰ εἶνε παρὼν εἰς διάφορα μέρη ταυτοχρόνως. Ἡ προσωπικότης τοῦ θανόντος εἶνε ἀκαθόριστος ὅπως καὶ ἡ τοῦ ζῶντος, περιλαμβάνει δηλαδὴ καὶ ἄλλα πράγματα οἷα τὰ ἐξαρτήματά του· τοιαῦτα δὲ εἶνε πρωτίστως τὰ ὄστα του.

Ὡς ἔριμος φαντάζονται οἱ πρωτόγονοι τὴν κατάστασιν τῶν νεκρῶν: ἀπλούστατα ὡς ἐξακολουθῆσιν τῆς παρούσης ζωῆς: ὁ θανὼν εὐρίσκει τὰ

άλλα θανόντα μέλη της ομάδος του και εξακολουθεί εκεί την ίδια ζωήν, μόνον ότι εκεί όλα γίνονται ανάποδα (ό ήλιος ανατέλει εκ δυσμῶν κλπ.). "Εγουν ανάγκην τροφῆς και άλλων πραγμάτων τὰ ὅποια τὰ τέκνα των ἢ τὸς ἐξασφαλίσουν, διὰ τοῦτο και ἐν τῇ ζωῇ ταύτῃ μία ἐκ τῶν κυριωτέρων φροντίδων τῶν πρωτογόνων εἶνε νὰ ἀποκτήσῃσι τέκνα· ὁ ἄτεκνος θειρεῖται ὡς δυστυχέστατος ἄνθρωπος.

Τί γίνονται ὅμως οἱ νεκροὶ οἱ ὅποιοι ζοῦν ὁμοίαν πρὸς τοὺς ζῶντας ζωὴν; Καὶ αὐτοὶ τελειωτικῶς ἀποθνήσκουν, ἐκείος ἐὰν ἐπαναστασιασθῶν (ὅπως εἶδομεν ἀνωτέρω). Τὸ γεννιόμενον παιδίον θειρεῖται ὡς ἐπαναστασιαστικῶς ἀποθανόντος προγόνου· μόλις βεβαιωθῶν ποῖος εἶνε ὁ πρόγονος οὗτος ἢ τὸν μεταχειρισθῶν ὡς τοιοῦτον μέχρι τῆς ἐνηλικιώσεως ἢ τὸν σέβονται και ἢ ἀπακούουν ὡς ἐὰν νὰ ἦτο αὐτὸς οὗτος παρών. "Εξ οὗ και ἡ συνήθεια οὐδέποτε νὰ ἐναντιοῦνται εἰς τὰς θελήσεις και τὰς ἰδιοτροπίας τῶν παιδιῶν ὅποιαδήποτε και ἂν εἶνε αὐταί. Μετὰ τὴν ἐφηβότητα και τὴν μύησιν ἢ ὅποια εἶνε ἀναγέννησις (ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω) ἀποκτᾷ τὸ παιδίον ἰδίαν προσωπικότητα.

Ἴδου τὰ συμπεράσματα τῶν ἐμβρυϊκῶν μελετῶν τοῦ κ. Levy Bruhl (περιλαμβανόμενα εἰς τὸ τέλος τοῦ πρώτου ἔργου ἰσχύουσιν ὅμως διὰ τὸ σύνολον τῶν τεσσάρων συγγραμμάτων).

Οἱ τύποι τῆς μεταγενεστέρως νοστροπίας ἀσφαλῶς προήλθον ἐκ τῆς προ-λογικῆς και μυστικιστικῆς νοστροπίας· διὰ τοῦτο και ἢ εὐρίσκονται εἰς αὐτούς, ὑπόδιγώτερον καταφανή μορφήν, χαρακτηριστικὰ τινα ἐκείνης. Διὰ τὴν κατανόησιν των εἶνε ἀνάγκη νὰ ἀνατρέξωμεν εἰς τὸν σχετικῶς πρωτόγονον ἐκείνον τύπον. Αἱ ὁμαδικαὶ παραστάσεις τῶν πρωτογόνων δὲν εἶνε κυρίως «παραστάσεις» διότι ἡ λέξις αὕτη περιλαμβάνει ἤδη δυϊκότητα ὁμῶς, τὸ παριστάμενον και τὸ παριστῶν ὑποκείμενον. Εἰς τοὺς πρωτογόνους τὸ ἀντικείμενον δὲν παρίσταται ἀλλὰ κατέχεται και συνάμα κατέχει· πρόκειται ἄρα μᾶλλον περὶ ὁμαδικῶν ψυχικῶν καταστάσεων μεγάλης συγκινητικῆς ἐντάσεως, ἐντάσεως ἢ ὅποια δὲν περιέχει διαφοροποίησιν ἀντικειμένου και ὑποκειμένου. Τὴν νοστροπίαν ταύτην, τὴν ἀτελεστέραν, ἀκολουθεῖ ὡς πρόοδος, ἐκείνη κατ' ἦγν ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος λαμβάνει συνείδησιν τῆς ἀνεξαρτήτου προσωπικότητός του, ὁπότε διακρίνει και τὰ πράγματα ἀπ' ἀλλήλων. Οἱ μυστικιστικοὶ θεσμοὶ περιορίζονται και ἀρχεται και ἡ ἀντικειμενικὴ ἐξέτασις τῆς φύσεως και τῶν ἐν αὐτῇ φαινομένων· τὰ σύμβολα πληθύνονται ὡς μέσα ὡς «φορεῖς» τῶν μυστικιστικῶν μεθέξεων και ἡ νοστροπία ἀρχίζει νὰ λαμβάνῃ ὑπ' ὄψιν τὸν νόμον τῆς ἀντιφάσεως.

Ἐφ' ὅσον ἐλαττοῦται ἡ σπουδαιότης τῶν μυστικιστικῶν μεθέξεων και ἐξελλίσσονται αἱ ὁμαδικαὶ παραστάσεις τείνεται νὰ λάβῃσι τὴν μορφήν ἀφηρημένων ἐννοιῶν, ἀλλοιοῦται και ὁ προ-λογικὸς χαρακτήρ τῆς νοστροπίας ἀλλὰ δὲν ἐπεταὶ ὅτι παύει οὔτε και ὅτι δὲν δύναται νὰ διατη-

ρήσῃ και στοιχεῖα ἐκ τῆς προηγουμένης αὐτοῦ καταστάσεως. Τὸ ἀντιθετον ἢ ἦτο παράδοξον. Ἀλλὰ διὰ νὰ εξακολουθήσῃ ἡ πρόοδος ἀνάγκη αἱ ἐννοιαὶ νὰ διατηρήσῃσι τὴν ἐλαστικότητα και εὐπλαστότητα των, ἄλλως μεταβάλλονται εἰς ξηροὺς τύπους ἀνεπιδέκτους προόδου. Ἡ Κίνα, αἱ Ἰνδοὶ, ἡ Αἴγυπτος, τὸ Μεξικὸν εἶνε παράδειγμα τούτου. Ἀλλὰ και ὑπὸ τὰς καλλιτέρας συνθήκας πάλιν ἡ λογικὴ σκέψις δὲν ἢ ἀποκατασταθῇ τελείως εἰς τὴν προ-λογικὴν νοστροπίαν. Ἐὰν ἀναλύσωμεν τὰς ἐννοίας μας περὶ πνεύματος, ζωῆς, θανάτου, κοινωνίας, τάξεως, συγγενείας, καλλονῆς, ἢ εὐρωμεν, ἐὰν ἡ ἀνάλυσις εἶνε πλήρης, ὅτι περιλαμβάνουσι και σχέσεις ἀναγκαζόμενας εἰς τὸν νόμον τῆς μεθέξεως, και μὴ ἐξαφανισθεῖσας ἐντελῶς. Ἀλλὰ και ἂν ἀκόμη ὑποθέσωμεν ὅτι ἐξαφανίζονται ἐκ τῶν ἀφηρημένων μας ἐννοιῶν ὅλα τὰ προ-λογικὰ και μυστικιστικὰ στοιχεῖα, πάλιν δὲν ἐπεταὶ ὅτι ἢ ἐξαφανισθῇ ἐντελῶς ἡ προ-λογικὴ νοστροπία. Διότι ἡ λογικὴ σκέψις δὲν καλύπτει ἐξ ὁλοκλήρου τὸ πεδῖον τῶν προγενεστέρων παραστάσεων αἱ ὅποια περιλαμβάνον και στοιχεῖα συναισθηματικὰ και κινητικὰ μέρος ἄρα τῶν στοιχείων τούτων ἢ διατηρηθῇ. Ἡ λογικὴ σκέψις ἀπαιθῶνεται τὴν ἀντίφασιν, ἡ προ-λογικὴ νοστροπία ἐξ ἐναντίας εἶνε ἀδιάφορος πρὸς αὐτὴν· δὲν τὴν ἐπιζητεῖ ἀλλὰ και δὲν τὴν ἀποφεύγει. ἢ διατηρηθῶσι συνεπῶς πάντοτε ὁμαδικαὶ παραστάσεις ἐκφράζουσαι μεθέξεις ποῦ ἔχει ζήσῃ και αἰσθηθῇ ἐντατικῶς τὸ ἄτομον, μεθέξεις τῶν ὁποίων τὸ ἀπραγματοποιήτων ἢ τὸ παράλογον ἢ εἶνε ἀδύνατον νὰ ἀποδειχθῇ. Τοιοῦτου εἶδους ὁμαδικαὶ παραστάσεις εἶνε εἰς ὅλας τὰς γνωστάς κοινωνίας ἐκείναι ἐπὶ τῶν ὁποίων βασίζονται πολλοὶ κοινωνικοὶ θεσμοὶ οἱ οἱ περιλαμβάνοντες τὰς θρησκευτικὰς και ἠθικὰς μας πεποιθήσεις και συνήθειας. Τὸ γινωσκόμενον προβάλλεται ἐξῆς τοῦ ἑαυτοῦ μας ἐνῶ αἱ ὁμαδικαὶ παραστάσεις τῆς προ-λογικῆς ἐξασφαλίζουσι πλήρη κοινωνίαν μεταξὺ τῶν ὄντων τὰ ὅποια μετέχουσιν ἀλλήλων. Διὰ τοῦτο και ἡ ἐπιθυμία μεθέξεως, ἡ τάσις πρὸς αὐτὴν εἶνε πολὺ ἰσχυροτέρα και ἐπιτακτικὴ και εἰς τὰς ἰδικὰς μας κοινωνίας ἀπὸ τῆς ἀνάγκης τῆς γνώσεως. Εἶνε βαθυτέρα, ἐρχεται ἀπὸ ποῦ μακρῶς.

Ἔσον οἱ φιλόσοφοι ἦσαν και οἱ ψυχολόγοι ἐξεκίνησαν ἐκ τῆς ἀρχῆς ὅτι τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα εἶνε παντοῦ και πάντοτε ὅμοιον πρὸς ἑαυτό. Ἡ ἀρχὴ αὕτη εἶνε ἀσυμβίβαστος πρὸς τὰ πράγματα. Ἡ συγκριτικὴ μελέτη μᾶς δεικνύει ὅτι ἡ νοστροπία τῶν κατωτέρων κοινωνιῶν ἔχει χαρακτηριστικὰ προ-λογικόν, ἔχει διάφορον προσανατολισμόν, ὅτι αἱ ὁμαδικαὶ τῆς παραστάσεις διέπονται ὑπὸ τοῦ νόμου τῆς μεθέξεως και εἶνε ἀδιάφοροι εἰς τὴν ἀντίφασιν, ὅτι συνδέονται πρὸς ἀλλήλας ὑπὸ προ-συνθέσεων ἀκατανόητων εἰς τὴν λογικὴν ζωὴν. Ἀλλὰ και ἐπὶ τῆς ἰδικῆς μας πνευματικῆς λειτουργίας ῥίπτει αὕτη φῶς και μᾶς ἀναγκάζει νὰ ἀναγνωρίσωμεν ὅτι ἡ λογικὴ ἐνότις τοῦ σκεπτομένου ὑποκειμένου, τὴν ὅποιαν ἐλλείρουσιν ὡς τι δεδομένον οἱ πλεῖστοι τῶν φιλοσόφων εἶνε ἀπλῶς ἐν desideratum. Καὶ εἰς τὴν ἰδικὴν μας ἀκόμη κοινωνίαν πολὺ ἀπέχουσι τοῦ νὰ ἔχῃσι ἐξαφανισθῇ παραστάσεις και συνδέσεις παρα-

στάσεων διεπόμενα: ὑπὸ τοῦ νόμου τῆς μεθέξεως. Ἰφίστανται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀνεξάρτητοι, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἠλαττωμένοι ἀλλ' ἀνεκρίζωτοι, παραλλήλως πρὸς τὰς ἐννοίας τῆς λογικῆς. Αἱ ἠθικαὶ καὶ θρησκευτικαὶ συγκρούσεις ὑφείλονται εἰς τὴν συνύπαρξιν τῶν δύο τούτων στοιχείων ἐκ τῆς μελέτης τῶν ὁποίων πολλαχῶς ἢ εἰς δυνατόν νὰ διαφωτισθῇ ἡ ἱστορία τῶν θρησκευτικῶν δογματίων καὶ τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων.

M. T.

Ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ἐν Γερμανίᾳ κατὰ τὸ 1930.

(Ἐκ τοῦ Archiv für Geschichte der Philosophie)

α) Ἀπὸ τοῦ Bacon μέχρι τοῦ Kant.

Ἐν ἐκ τῶν σπουδαιότερων δημοσιευμάτων διὰ τὴν προκειμένην περίοδον ἀποτελεῖ ἡ νέα ἐκδόσις τῶν ἔργων τοῦ Leibniz: ἡμετέρας ἢ ἐπ' ἀφορμῇ τῆς 200ῆς ἐπετείου τῶν γενεθλίων τοῦ Moses Mendelssohn γιγνομένη Jubiliäumsausgabe τῶν ἔργων τοῦ φιλοσόφου τούτου. Σπουδαία ἐπίσης εἶνε ἡ νέα ἐκδόσις τῶν ἔργων τοῦ Descartes μετ' εἰσαγωγὴν ὑπὸ Heinrich Rickert. — L. Strauss Die Religionskritik Spinoza's. — Ἐν τῇ ἐκδόσει Kafka ἦτορ τόμος ἀφιερωμένος εἰς τὸν Leibniz ὑπὸ Stammier. Καὶ οἱ Karl Dürr καὶ Hans Stramm δημοσιεύουσι συγγράμματα ἀφιερωμένα εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Leibniz. El. Bernardine Sugg: Pierre Bayle. — Else Wentzcher «Englische Wege zu Kant». — Bernard Groethuysen «Die Entstehung der bürgerlichen Welt u. Lebensanschauung in Frankreich».

β) Ἀπὸ τοῦ Kant μέχρι σήμερον.

Γενικά ἔργα ἐδημοσίευσαν οἱ κ. κ. Karl Jöel καὶ ὁ Erich Rothacker (Ἐνleitung in die Geisteswissenschaften). Ἰδιεὶ θέματα πραγματεύονται ὁ Werner Gent «Die Raumzeit Philosophie des 19 Jahrhunderts». — Lucia Grunike: «Der Begriff der Tatsache in der Positivistischen Philosophie des 19 Jahrhunderts». — Rene König: «Die naturalistische Aesthetik in Frankreich und ihre Auflösung». — Ἰδιεὶ μὲν τὴν ἰδεολογίαν ἀσχολοῦνται ὁ Gerhard Mazur ἐν τῷ ἔργῳ του «Friedrich Julius Stahl». — Julius Ebbinghaus: «Ludwig Feuerbach». — Ἐν τῇ ἐκδόσει Kröner ἐδημοσιεύθη τὸ «Κεφάλαιον» τοῦ K. Marx μετ' εἰσαγωγὴν τοῦ B. Kautzky. — Οἱ R. Schottländer καὶ H. Himmelstrup πραγματεύονται περὶ «S. Kierkegaard's Sokratesauffassung». — Πολλὰ ἔργα ἐδημοσιεύθησαν ἀσχολούμενα μετὰ τὸν Nietzsche καὶ τὴν φιλοσοφίαν του. Μεταξὺ τούτων ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς: Karl

Heckel: «Nietzsche sein Leben und seine Lehre». — Hans Vaihinger: «Nietzsche als Philosoph». — Hngo Fischer: «Nietzsche, Apostata oder die Philosophie des Abergernisses». — Friedrich Mess: «Nietzsche der Gesetzgeber». — Alfred Baumler: Nietzsche der Philosoph. und Politiker. — Werner Brock: «Nietzsches Idee der Kultur». — Τὴν ἐξέλιξιν τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τοῦ 1890 ἐκθέτει ὁ Heinrich Maier ἐν τῷ ἄρθρῳ του «Philosophie» ἐν Aus 50 Jahren deutscher Wissenschaft. — Διάφοροι συγγραφεὶς ἐδημοσίευσαν ἰδιεὶ θέματα ἐν τῇ σειρά: «Philosophische Forschungsberichte». Walter Passarge: Die Philosophie der Kunstgeschichte. Wilhelm Burkamp «Naturphilosophie der Gegenwart». Hans Leisegang «Religionsphilosophie der G. — Reinhard Kynast: «Logik u. Erkenntnis Theorie der G. — Karl Lorenz: Rechts u. Staatsphilosophie. — Th. Flournoy: «Die Philosophie von William James. — Th. Haering: «Christoph Sigwart».

Ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἐκατοστῆς ἐπετείου τῶν γενεθλίων του Franz Brentano: Wahrheit und Evidenz». Ὁ Hans Feist δημοσιεύει μίαν ἐπιμνημόσυνον μελέτην περὶ τοῦ προσώπου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Benedetto Croce. — Ἐπιμελεῖται τοῦ B. Groethuysen ἐξεδόθη συλλογὴ τῶν ἔργων τοῦ Wilhelm Dilthey φιλοσοφικοῦ περιεχομένου. — Erik Wolf: Max Webers ethischer Kritizismus und das Problem der Metaphysik.

Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ἐν Γερμανίᾳ κατὰ τὸ ἔτος 1931.

Ἐν τῷ περιοδικῷ Philosophie u. Schule ἐδημοσιεύθη: Max Wundt: die Ionische Metaphysik, ὑπὸ H. Leisegang: die attische Philosophie, ὑπὸ Ernst Hoffmann: die hellenistische Philosophie. Js. Heinemann: die griechische Weltanschauungslehre bei Juden u. Römern. — Fr. Schmidt: die Theorie der Geisteswissenschaften vom Altertum zur Gegenwart. — Guido Calogero: Logik, eine Einleitung zur Geschichte der antiken Logik. Ὁ συγγραφεὺς λέγει ὅτι εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχαίας λογικῆς ἀνήκουσι καὶ εἴλα τὰ προβλήματα τὰ ὁποῖα, χωρὶς νὰ ἔχωσιν ἄμεσον λογικὴν καὶ διαλεκτικὴν σημασίαν, ἠσκησαν οὐχ ἥττον ἐπιδρασίαν καὶ εἶνε ἀνάγκη νὰ περιληφθῶσιν ὀργανικῶς εἰς τὴν ἰδίαν κατηγορίαν εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουσι καὶ αἱ καθ' ἑαυτὸ λογικαὶ καὶ διαλεκτικαὶ θεωρίαι. — H. Scholtz: die Axiomatik der Alten μετὰ τὸν ὅρον τοῦτον ὁ συγγραφεὺς ἐννοεῖ τὸ σύνολον τῶν συστατικῶν στοιχείων μιᾶς ἐπιστήμης μετ' αὐστηράν, κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν μαθηματικῶν, κατεύθυνσιν. Ἰσαύτης αὐστηρᾶς ἐπιστήμης πρῶτον παράδειγμα ὑπῆρξεν ἡ γεωμετρία τοῦ Ἰωκλείδου, τὸν δὲ πρῶτον χαρακτηρισμὸν μιᾶς ταύτης ἐπιστήμης ἔδωκεν ὁ Ἀριστοτέλης. — H. Dingler:

Ueber die Anfänge des exakten Systemgedankens bei den Griechen.—Γενικήν ἀποψιν τῆς ἀρχαίας ἠθικῆς διδοὶ ὁ Max Wehrle: «*Alte Biographien*» Studien zur ältesten Ethik der Griechen. Διὰ τῶν ἀνεύρη τὰς ἠθικὰς βάσεις τῶν ἀρχαιοτάτων ἀνθρώπων ἐξετάζει τὰ ἔργα τοῦ Ὀμήρου, τοῦ Ἡροδότου, Πυθαγόρου, Αἰσχύλου καὶ Σοφοκλέους.—Σχετικὸν εἶνε καὶ τὸ ἔργον τοῦ G. Mensching: Die Idee der Sünde.—Μεταφυσική:—J. Stenzel: Geschichte der Metaphysik. Συγχρόνως ἐδημοσιεύθη καὶ M. Wundt: Geschichte der Metaphysik.—B. Groethuyzen: Philosophische Anthropologie. Μὲ τὸν τίτλον τοῦτον ὁ συγγραφεὺς ἐννοεῖ τὸν κύβηλον τῶν προβλημάτων τὰ ὅποια γεννῶνται ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἐξετάζει τὸν ἑαυτόν του. F. Helmich: Urgeschichtliche Theorien in der Antike. Τρεῖς εἶνε αἱ ἐνταῦθα ὑπαγόμεναι θεωρίαι: ἡ θεωρία τῆς καταπτώσεως, ἡ θεωρία τῆς ἐξελιξέως καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ συμβιβασμοῦ τῶν δύο πρώτων στηριζομένη. Σχετικὴ πρὸς τὸ ζήτημα τῆς γενέσεως τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας εἶνε ἡ διατριβὴ τοῦ W. Nestle: Der Orient und die griechische Philosophie bis auf Aristoteles.—Σχετικὴν πρὸς τὸ αὐτὸ θέμα διατριβὴν ἔγραψε καὶ ὁ Otto Körner. Περὶ Παρμενίδου ἔγραψε H. Frankel: Parmenides studien.—Περὶ Σωκράτους ὁ C. Ritter καὶ ὁ Ed. Spranger.—Περὶ Πλάτωνος W. Nestle: Platon, Hauptwerke, ausgewählt u. eingeleitet von W.N. C. Ritter: Die Kerngedanken der platonischen Philosophie.—H. Friedemann: Platon, seine Gestalt. H. Rick: Neue Untersuchungen zu platonischen Dialogen.—J. Stenzel: Studien zur Entwicklung der platonischen Dialektik von Sokrates zu Aristoteles.—E. Weerts: Plato und der Heraklitismus.—J. Martin: Symposium, die Geschichte einer literarischen Form. H. G. Gattamer: Plato's dialektische Ethik—Phaenomenologische Interpretation zum Philebus.—E. Hoffmann: Der pädagogische Gedanke in Platons Höhlengleichnis.—Περὶ Ἀριστοτέλους. K. v. Fritz: Der Ursprung der Aristotelischen Kategorienlehre.—H. von Arnim: Die Entstehung der Gotteslehre bei Aristoteles.—Περὶ Φίλωνος. K. Staehe die Zahlenmystik bei Philon von Alexandria.—J. Gross: Philon von Alex. Anschauungen über die Natur der Menschen.—G. Kuhlmann: Theologia naturalis bei Philon und Paulus. Eine Studie zur Grundlegung der paulinischen Anthropologie.

Ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ἐν Ἰταλίᾳ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους.

G. De Ruggiero: Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ἡ ὅποια ἀποτελεῖ τὸ πρῶτον πλήρες ἔργον τοῦ εἵδους. τούτου. (Laterza, Bari, 2 τόμ.).
B. Soliani: La filosofia di Giordano Bruno (Valléchi, Firenze).

Paolo Treves: La filosofia politica di Tommaso Campanella (Bari, Laterza).—Adolfo Levi: La filosofia di Tommaso Hobbes (S. Dante Aligheri): ἔργον πολὺ ἐπιμελημένον.—Luigi Bandini: *per* Shaftesbury (Ἠθικὰ καὶ ἰστορία, ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ ἰστορία τοῦ ἀνθρώπου).—Francesco Olgiati: Il Significato storico di Leibniz (Milano).—Santino Caramella: Antologia vichiana. La vita e il pensiero di G. B. Vico.—Piero Marinetti: L'intelletto e la conoscenza noumenica in E. Kant.—Galvano della Volpe: Hegel romantico e mistico.—Eurico De Negri: La Nascita della dialettica Hegeliana.—Giovanni Gentile: Storia della Filosofia italiana dal Genovesi al Galuppi (Milano).—Achille Norsa: Il Pensiero filosofico di Giandomenico Romagnosi.—Lorenzo Caporali: La filosofia del diritto di G. Romagnosi.—Ὁ Romagnosi ἀπολαύει καὶ σήμερον ἀκόμη μεγάλης ἐκτιμήσεως ὡς εἰδικὸς περὶ τὴν φιλοσοφίαν τῆς Πολιτείας καὶ τοῦ Δικαίου.—Ferdinando Albergiani: Il sistema filosofico di Josiah Royce. Ἡ μελέτη αὕτη ἀποδίδει καλῶς τὰς σκέψεις τοῦ ἀμερικανοῦ φιλοσόφου διὰ τὸν ὅποιον δεικνύουν διαρκῶς αὐξανόμενον ἐνδιαφέρον ἐν Ἰταλίᾳ.—Nicola Abbagnano: La filosofia di E. Meyerson e la logica dell'identità.—E. de Negri: La crise del positivismo nella filosofia dell'immanenza.—G. Calogero καὶ D. Petri: Studi erociiani.—Ugo Spirito: L'idealismo italiano e i suoi critici (Studi filosofici diretti da S. Gentile).

Ἐς τὸ φιλοσοφικὸν περιοδικὸν Logos ἐδημοσίευσαν ἄρθρα φιλοσοφικοῦ περιεχομένου οἱ Di Carlo, C. Carbonara, Leonardo Grassi καὶ ἄλλοι.—Ὅμοιος καὶ εἰς τὰ ἰταλικὰ περιοδικά: *Giornale Antico della filosofia italiana* καὶ *La Critica*.

ΔΙΕΘΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Revue Philosophique de la France et de l'étranger

Διεθνονομένη ὑπὸ L. LÉVY-BRUHL.

Ἔτος ἕβον, Τεύχη 9 καὶ 10

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

α) Ἄρθρα

Dr. G. Dumas, Les mimiques.

M. A. Cochet, Nietzsche d'après son plus récent interprète français.

β) Κριτικαὶ ἐπιθεωρήσεις

J. Nabet, L. Brunschwig: de la connaissance de soi.

γ) Ἀναλύσεις καὶ κριτικὰ σημειώματα

Revue Internationale de la théorie du Droit

Διεθνογραφία ὑπὸ ᾧ Leon Duguit, Gaston Jéze, Hans Kelsen, Fr. Weyr.
"Ἔτος ἑα ἄρθ. 2-4.

Ἀντωνιάδου Εὐαγγ., Κατάστασις τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ ἀποστόλου Παύλου. Ἀθήναι 1932.

Bréhier (E.), Histoire de la philosophie. II. Philos. moderne XIX s. période des systèmes (1800-1850). Alcan 1932.

Brocher (H.), Le mythe du héros et la mentalité primitive. Alcan 1932.

Bouss (P. et C.), La psychogénomie. Alcan.

Chevalier (J.), La vie de l'esprit. Grenoble Arthaud, 1932.

Defourny (M.), Aristote. Études sur la politique. Paris Beauchesne 1932.

Dumas (G.), Nouveau traité de psychologie. Tome II. Les fondements de la vie mentale. Paris. Alcan.

Faust (A.), Der Möglichkeitsgedanke 2 Th. Christliche Philosophie. Heidelberg, Winter 1931.

Grassi (E.), Il problema della metafisica platonica. Bari, Laterza 1932.

Haserot (F.-S.), Essays on the logic of being.

Kraft (J.), Von Husserl zu Heidegger. Leipzig Buske, 1932.

Labbas (L.), L'idée de science dans Malebranche et son originalité. Paris Vrin, 1931.

Mourgue (R.), Neurobiologie de l'hallucination. Bruxelles, Sauterlin 1932.

Ménegez (Fern.), Le problème de la prière.

Philippe (G.), L'inconditionnalité de la philosophie.

Pruvier (F.), Essai sur la physique de l'éther. Ondes et forces. Paris Blanchard, 1932.

Rava (A.), La filosofia nel secolo decimonono. Padova, Cedam, 1932.

Schütz (A.), Der sinnhafte Aufbau der Sozialen Welt. I. Einleitung in die verstehende Soziologie. Wien, Springer, 1932.

Sée (H.), Science et philosophie d'après la doctrine de M. E. Meyerson. Alcan, 1932.

Second (J.), La sagesse cartésienne et la doctrine de la science. Paris, Vrin, 1932.

Stern (W.), Theorie und Wirklichkeit als metaphysisches Problem. Heidelberg, Winter, 1932.

Warraïn (P.), L'oeuvre psychobiophysique de Ch. Henry. Paris Gallimard, 1931.

Zoehner (R.), Husserls Phänomenologie und Schuppers Logik. München, Reinhardt, 1932.

Zenker (E. V.), Histoire de la philosophie chinoise. Paris Payot, 1932.

El. Wolf, Interessenschutz u. allgemeine Rechtsätze (Basel) 1932.

Cardone, Il diritto e lo Stato secondo la nuova filosofia della vita (Citta di Castelli - B. Solco) 1932.

Hönlgswald R., Grundfragen d. Erkenntnistheorie (Mohr, Tübingen) 1931.

Streitsätze z. Rechtsphilosophie hrsg. v. A. der Rechtsphilosophischen Gesellschaft zu Berlin 1931.

Lehman, Sauermann z. z. Lehrbuch der Soziologie u. Sozialphilosophie (Junker Dammhaupt) 1931.

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΥΠΟ

Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Α'. Ἡ ἔννοια τῆς Ἱστορίας.

Ἡ Ἱστορία εἶναι κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴ φύσιν ἀνθρώπινο ἔργον· γι' αὐτὸ τὰ ζῶα καὶ γενικὰ οἱ ἄλλοι ὀργανισμοὶ δὲν ἔχουνε ἱστορία. Ἡ καλούμενη ἱστορία τῶν ζώων εἶναι καίτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν ἱστορία ὡς πράξις τοῦ ἀνθρώπου. Ἱστορία τῶν ζώων εἶναι μιὰ περιγραφὴ τῆς μορφῆς, τῶν ἐκδηλώσεων καὶ τῆς ἐξέλιξης τῶν ζωϊκῶν μορφῶν, χωρὶς νὰ εἶναι ἡ ἐρμηνεία τοῦ νοήματος τῆς ζωῆς τῶν ζώων, γιὰ τὴ ζωὴ τῶν ζώων δὲν ἔχει νόημα ἱστορικόν, δηλ. δὲν πραγματώνει ἐνσυνείδητο σκοπὸν. Ἱστορία ὑπάρχει λοιπὸν ἐκεῖ ποὺ ὑπάρχει συνειδητὴ ἀνθρώπινη ἐνέργεια. "Ὅ,τι καὶ ἂν κάνει τὸ ζῶον, ὅπωςδήποτε καὶ ἂν ἐνεργεῖ, ἔστω καὶ ἂν εἶναι γυμνιασμένον ἀπὸ τὸν ἀνθρώπον, οἱ ἐκδηλώσεις του αὐτὸς εἶναι ἀπλῆ συνέχισις τοῦ φυσικοῦ ἔργου. Τὸ ζῶον ἀκολουθεῖ ἀπαρέγκλιτα τοὺς φυσικοὺς νόμους, αὐτὸ τὸ κατακρατᾷ καὶ ἐνεργεῖ πάντα κατὰ τὸ ἐνστικτόν.

Ἱστορία ὑπάρχει μονίμως ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχουν σκοποὶ, καὶ σκοποὺς θέτει μόνον ὁ ἀνθρώπος· γιὰ τὸ σκοπὸν ἔξω ἀπὸ τὴ συνείδησις τοῦ ἀνθρώπου μᾶς εἶναι λογικὰ ἀδύνατον ν' ἀναγνωρίσωμε. Οἱ σκοποὶ εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ δίνουν νόημα στὴ ζωὴ, γι' αὐτὸ εἶναι ἀδύνατον νὰ κατανοήσῃ κανεὶς ἕνα ἱστορικὸ γεγονός ἢ νὰ ἐρμηνεύσῃ μιὰ ὀρισμένη ἱστορικὴ περίοδο χωρὶς νὰ ζητήσῃ νὰ βρῇ τὸ σκοπὸν ποὺ τὰ διαπνέει.

Ἱστορία ὑπάρχει ἐκεῖ ποὺ ἡ ζωὴ ἔχει συνείδησις τοῦ ἑαυτοῦ της· καὶ αὐτὸ διὰ εἰπεῖ ἐκεῖ ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ δεχθῇ τὴ ζωὴ ὡς ἀγαθόν, ὡς ἀξία ἢ καὶ νὰ τὴν ἀρνηθῇ ὡς κακόν, ὡς ἀναξία. Ὁ ἀνθρώπος μόνον